תולדות אנשי השם ופעולתם

בעדת בערלין

מעת הוסדה בשנת ה"א תל"א (1671)
עד שנת תרל"א (1871).

חלק ראשון

סדר הרבנים אשר שמשו בברלין בתואר אב בית דין או ראש בית דין
משנת ה"א תל"א עד ה"א תק"ס

ממני

אליעזר ליזר בר הר"ר מאיר לאנדסהוטה זצ"ל.

בערלין, תרמ"ד.
בדפוס של צבי הירש איטצקאווסקי.

M. Poppelauer, Berlin, Neue Friedrichstr. 61.

הקדמה.

למן היום אשר עזבתי עיר מולדתי ליססא לדרוש הכמה ולהקור בלמודים פה ברלין העיר העליזה מלאה הכמים וסופרים, מעון היתה לי קריה הנאמנה הזאת עד היום הזה בתמידות. שמשתי רבניה, השתעשעתי עם הכמיה, נתהברתי עם סופריה, ראיתי בעיני מפעלות ראשיה, כשרון מנהיגיה, נדבת לב אנשיה, צדקת פרזוניה, וממלמדי השכלתי גדולת קדמוניה, ומזקנים התבוננתי כי כמו עתה כן מלפנים מימי קדם בקידש הליכותיה, השתוממתי על המראה ואמרתי מה ידמה לך עיר ברלין ומה ישוה לך קריה נאמנה? ומי אלה האנשים אשר יסדו כל אלה? הן זה ב' מאות שנים לוקטו לאחד אחד בני ישראל אל המקום הזה ובאו האובדים בארץ הונגאריא והנדהים בארץ אוסטריא והשתחוו לדוכס בראנ-דענבורג להסותם בצל כנפי הסדו, ויהמול עליהם ויצו אל עמו לאמור: זאת המנוחה הניחו לעיפים וזאת המרגיעה להמגורשים; ועתה מקהלה הקטנה לפנים והצעירה מכל מקהלות הבירותיה היתה לראש פנה ולתל שהכל פונים לו, לעטרת צבי ולצפירת תפארה לשאר עמו. — וישב עמי בה בנוה שלום ובמשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות. והשבתי לדעת תולדות וקורות האנשים היקרים האלה אשר על ידם נעשתה כל אלה ומה שם, הרבנים ההכמים, הפרנסים והמנהיגים ושאר אנשי השם אשר ברוח הכמתם ובמפעל ידיהם הרימו קרן עדת ברלין מעלה מעלה, אולם לשוא הכיתי מענה לשאלתי, לא מצאתי סופר גדולות ותולדות יקירי ברלין לא כולם ולא מקצתם כראוי. —

ושבתי וראיתי כי לכל אחת ואחת מהכנסיות הרבות ושונות זו מזו של הנוצרים בעירנו נמצא סופר קורותיה ומזכיר זכרונותיה מלבד כנסת ישראל שאין זכרון לראשוניה ולקדמוניה, והיה כי ישאל איש לאמור מי אלה הם ששמשו בכתר הרבנות, והנהיגו המקהלה הגדולה הזאת באמת ובאמונה, בהכמה בדעת ובתבונה? ומה שם אנשי היל פרנסי הדורות שהקדישו עתותם וכחם לתועלת בני קהלתם? ומי אלה הם אשר גדרו ועמדו בפרץ והשליכו נפשם מנגדם לטובת אחיהם וערתם נגד רשעי הזמן שעמדו למוקש בקרבם? ומי השתדלנים והסניגורים שהסו הקטיגורים? התרע בשם האנשים הנדיבים שיסדו בממונם בתי הולים לגוף ולנפש? והפרישו מנכסיהם לבתי מדרשות ולתלמוד תורה לבני עניים שמהם תצא תורה? להכנסת כלה, למשענת זקנים, לסמיכות דלים ואביונים, להלביש ערומים ולגידול יתומים? על כל אלה אף אחד מני אלף לא ישיב מענה ויהי כמחריש.

ואני בראותי זאת עלה על לבי מאמר רבותינו במקום שאין איש השתדל להיות איש ומן ס״ו שנותי שעברו שהחייני וקימני רצון אלהים על האדמה ימי שנותי בעיר העליזה הזאת מ״ו הם ובמשך השנים האלה קבצתי אחת אחת על יקירי ערך האלה כל מה שמצאתי בארכיף של הקהל מפוזר ומפורד בין שאר דברים והעתקתי מצבותיהם מבית החיים הישן והחדש והיו לאחדים בידי עם שאר דברים שהעלתי מספרי הרבנים הנדפסים, משאלות ותשובות ומהסכמות ומשאר ספרי זכרונות מהן הנדפסות ומהן בכתבי ידות, והיה חבור הזה כמוס עמי וחתום באוצרותי זה ימים רבים, והיה מקור לדברים רבים אשר נאמרו בשמי ושלא בשמי או בגנבת דעת ובהעלמה בספרים שונים. ועתה קרבו הימים אשר אין בהם חפץ, כי זקנתי ושבתי וכוחות גופי ונפשי עזבוני ונשארתי גלמוד בלא אשה, בלא בנים ולא ידעתי יום מותי, לזאת נתרצתי לאשר בקשוני הרבה מבני התורה וההכמה לסדר הדברים כראוי ולכתוב תולדות גדולי עירנו על לוח ולהקוק אותן בעט ברזל ועופרת ויהיו ליום אחרון לעד, ועד עולם למזכרת להם ולי, וזה פרי עמלי.

אולם הוצאות הדפוס מרובות ולא עלי החוב לגמור המלאכה בפעם אחת, בגלל זה חלקתי הספר לשתי חלקים: בחלק הראשון הזה עליתי גבעת המורים והראיתי משם סדר הרבנים שהורו וישבו על כסא הרבנות בברלין בתואר אב בית דין או ראש בית דין מיום הוסדה קהלתינו בשנת התל״א עד שנת תק״ם, ולהנשארים, דהיינו תולדות בן עיר מולדתי ליסא הוא הרב הגאון מהור״ר מאיר ווייל בר שמחה ולתולדות האחרון מגאוני עירנו הוא ארוני מורי ורבי הרב הגאון מהור״ר יעקב יוסף עטטינגער זצוק״ל עשיתי מדור לעצמם בראש הלק השני שיסודרו בו גם תולדות הדיינים, הפרנסים והמנהיגים, הרופאים ושאר יחידי סגולה שהטיבו בתורתם, בחכמתם, בגופם ובממונם לעדת ברלין.

ברלין יום ה׳ ט״ו חשון תרמ״ד (1883 November 15).

אליעזר ליזר בלא״א הר״ר מאיר לאנדסהוטה זצ״ל.

א) ר׳ חיים.

כותבי דברי הימים אשר לא מבני עמינו מזכירים רב אחד המכונה מהם Kain לרב הראשון אשר נתמנה מפרידריך ווילהעלם הקורפירשט הגדול על מדינת ניימארק ואשר הורם אחר זה בעשרים לחודש פעברואר 1672 גם לרב ומורה להיהודים שבכל ערי הקוהרמארק בראנדענבורג ותחת שבטו הובאו בהשתדלות הנגיד ר׳ ישראל בר אהרן המרשלק גם היהודים שנתגרשו בשנת ת״ל מאיסטרייך ובאו לחסות תחת כנפי נשרי בראנדענבורג. ואין ספק שנשתבש שם העצמי של הרב הזה ונקרא Kain במקום ר׳ חיים. מקורות ותולדות הרב הזה לא נודע לנו מאומה. בכל המון הספרים ובפרט בספרי שאלות ותשובות ובהסכמות של רבני זמנו לא נמצא שמו ולא זכרו ולא שום עדות מפורשת או מרומזת שהיה בימים ההם במדינת הקוהרמארק ובפרט בעיר ברלין רב ששמו ר׳ חיים. גם בין המצבות של בית החיים הישן פה ברלין אשר העתקתי ואשר מספרם עולה לסך 2767 לא מצאתי מצבתו או מצבה אחרת לאחד ממשפחתו. גם קונטרסי הזכרות נשמות של הנפטרים פה קהלתנו מהשים ושמו לא נזכר מהם. וכפי הנראה כסא רבנותו לא היה קבוע בברלין, כי אם באחת מערי הקוהרמארק ואולי בלאנדסבערג דווארטע, אשר שם ישב גם הרב שמלא מקומו אחר פטירתו שהיתה לפי עדות כותבי דברי הימים סביב לשנת 1681—1682. וראה: בעקמאן, היסטארישע בעשרייבונג דער קוהר־ אונד מארק בראנדענבורג I 1753, צד 197. אנאלען דער יודען, (ברלין 1790) צד 98. געשיכטע דער יודען אין ברלין II 1871 צד 7.

ב) ר׳ יצחק בנימן וואלף במו״ה אליעזר ליפמן אשכנזי.

כן חתם הרב הזה את שמו ובפי בני דורו היה נקרא: ר׳ וואלף בר ליפמן. הוא הרב המחבר ס׳ נחלת בנימן (אמ״ד בדפוס מחותנו אורי פייבש הלוי בר אהרן. תמ״ב .fol) ועל שער ספרו מכונה המחבר „אב״ד מדינת מארק ואגפיה״. ובהסכמה הנדפסת שם ואשר נתנה לו ביום ג׳ כ״ה אייר תמ״א בהתועדות עיר חדשה מכונה המחבר: „אב״ד ור״מ דק״ק לאנדסבערג ואגפיה״. וכותבי דברי הימים הגידו שבתחלה היה שם רב העיר ואח״כ נתרחבה רבנותו גם על מדינת פאממערן וערי המארק ובי״א לחודש מייא 1685 הורם על כסא הרב ר׳ חיים (ע׳ אות א)

ברבנות על היהודים שבכל מדינת הקוהרמארק ושרת בקדש בעיר לאנדסבערג עד שנתקבל בשנת 1687 לאב״ד סלוצק בפולין (אנאלען, 103). ובהסכמה בלי יום ושנה הנדפסת בס׳ מראה יחזקאל קטן (מר׳ יחזקאל קינדלש) בשנת תנ״ה בפראג כתב עליה המדפיס שהיא מר׳ וואלף „אב״ד לנצבורג ומדינת מארק בעל נחלת בנימן אח״כ נתמנה לאב״ד ור״מ דק״ק סלוצק״. וכן במצבת כתו הינדה מכונה ר׳ וואלף „הגאון בעל נחלת בנימן אב״ד דק״ק סלוצק והמדינה״. — בעיר סלוצק לא ישב ימים רבים כי נתקבל משם לק״ק אליק כנראה מס׳ בית לחם יהודה שנזכר למטה. — ובס׳ עיר בנימן דף ל״ט ב׳ מובא בזה הלשון: „תדע מה שכתב החכם הרב הגדול המנוח בס׳ נחלת בנימן״ ועוד שם דף מ״ו א׳: „מטעם שכתב החכם השלם המנוח ה״ה בעל נחלת בנימן ז״ל״. וס׳ עיר בנימן נדפס בפ״פ דאדר ונשלם ט׳ ניסן תנ״ח, ולפי זה נפטר הרב בעל נחלת בנימן קודם זה. וכבוד עשו לו במותו כי הוא הרב הראשון הנזכר בקונטרס הישן של הזכרות נשמות של עדתינו בברלין, שהיתה גם כן במספר הקהלות והישובים שנהג בשבט ממשלתו משך שבתו בעיר לאנדסבערג בקביעות.

בנעוריו היה ר׳ וואלף תלמיד הגאון ר׳ יצחק בר אברהם אב״ד בווילנא ובפוזנא. ובהסכמה על ספר נחלת בנימן שכתבה רבו בועד עיר חדשה באייר תמ״א העיד על תלמידו המחבר שבעת שמשו לפניו בישיבה „בהוויות דאביי ורבא זקוקין דנורא וכידודי אש ולהבה יצאו מפיו כחריפי דפומבדיתא״ — וספר הזה חברו והדפיסו ר׳ וואלף בעודו רך בשנים וצעיר לימים כאמור שם בחתימת הקדמתו, והוא ביאור לקמ״ז מצות עשה ולא תעשה ולפעמים אין דמיונו עלה יפה (אזולאי בשם הגדולים II צד 58 מדפוס ווילנא). גיסו של ר׳ וואלף, הוא ר׳ ניסן במו״ה יהודה ליב (חתן החסיד ר׳ משה ר׳ ניסנ׳ש) בהגאון ר׳ אביגדור נכד הגאון ר׳ משה ר׳ מענדליש הגיה הספר באמשטרדם. ובשנת תמ״ג נתעורר בין ר׳ ניסן ובין האב״ד דאשכנזים באמסטרדם הגאון ר׳ דוד מלידא ריב ומצה בשביל דבה שהוציא עליו, והרבנים הספרדים שבאמסטרדם קנאו לכבוד חביריהם הרב ר׳ דוד ויעריכו נגד משנאיו דבריהם הנדפסים בשו״ת אוהל יעקב מר׳ יעקב ששפורטש סימן ע״ה וע״ו. והדברים רומזים גם על הרב נחלת בנימן עצמו. —

בשער ובהקדמת נחלת בנימן מזכיר ר׳ וואלף את שם אחיו ר׳ יהודה ברלין לטובה בעבור שהפריש הון רב מכיסו להדפסת הספר, והוא ר׳ יודא הקצין המפורסם פרנס ומנהיג בברלין שכבר דברתי עליו במצבות (צד 4:) הנספחות ממני בסוף סדר בקור חולים, מעבר יבק, וספר החיים עם חקירות ודרישות ממני, הנדפס בברלין תרכ״ז. ונמצא בידי ספר היחוס שכתבו המי זקני מו״ה זנוויל ווייל שהיה נאמן וגבאי דת״ת בברלין עד יום מותו ג׳ אדר ב׳ תק״ע ומצאתי שם שאבי האחים ר׳ יודא ברלין ור׳ וואלף בעל נחלת בנימן היה שמו מו״ה אליעזר ליפמן געטטינגען על שם מושבו עיר געטטינגען באשכנז, ולו ב׳ אחיות, האחת טרייטל היתה אשת מו״ה זנוויל ווייל שנפטר בבוסוויילער במדינת עלזוס וממנם יצאה משפחת ווייל שפרחה מקדם בהאללע ועוד עד היום הזה בברלין, ושם אחותו השנייה לאה, אמו של הקצין והשתדלן המפורסם מו״ה ליפמן כ״ץ בהנובר חמיו של הגאון ר׳ דוד אופנהיים אב״ד פראג. וזה מסכים עם מה שכתב הח׳ דאקטאר ווינער בהנובר

במאנאטשריפטא של פראנקעל 1864 צד 161, שגם הוא מצא ששם אמו של ר׳ ליפמן כ״ץ בהנובר היה לאה בת ר׳ יעקב ואשת ר׳ יששכר בעערמאן במו״ה יצחק הכהן מעיר באָקום. ולפי זה אריץ מולדתם של האחים הרב ר׳ וואלף ור׳ יהודא ברלין היה אשכנז. וכן חתם הראשון הקדמתו לס׳ נחלת בנימן: „הק׳ יצחק בנימן וואלף בא״א המנוח מו״ה אליעזר ליפמן אשכנזי זלה״ה״ — וכן מכנהו ר׳ יוסף בר שלמה דיין בפוזנא בהסכמה שנתן לר׳ וואלף שאר בשרו לס׳ נחלת בנימן: „בן המנוח המנהיג הגדול כמו״ה אליעזר ז״ל ממשפחת בן עם רם מיחוסי אשכנזים״.

ונזכיר פה גם כן בניו אשר הוליד ר׳ וואלף עם אשתו אסתר בת מו״ה אהרן ואלה הם:

1) הרב ר׳ אליעזר ליפמן אב״ד בקובלענץ והמדינה, ששמו כשם זקנו מאביו ר׳ אליעזר ליפמן געטטינגען הנזכר למעלה. ובקובלענץ הסכים בט״ז אלול תפ״ה על הדפסת יפה מראה ויופי מכלל להרב ר׳ מיכל חסיד בעל אחותו הינדה. גם בס׳ יד כל בו נמצאה ממנו הסכמה מטו״ב חשון תפ״ז ובראש ס׳ משנת חיים מר׳ חיים בר זכריה מהרובשוב (אמסטרדם תצ״א) הסכמתו בלי יום ושנה וחתום תחתיה: „אליעזר ליפמן בה״ה מ״ו יצחק בנימן וואלף זצלל״ה בעל ס׳ נחלת בנימן החונה בק״ק קובלענץ״.

2) הרב ר׳ אהרן, הוא האב״ד בברלין ובפ״פ דאדר שידובר ממנו למטה בשמו. ונקרא על שם אבי אמו אסתר.

3) הינדא אשת הגאון ר׳ מיכל חסיד אב״ד ברלין שיבוא זכרו למטה ועל מצבתה בבית החיים בברלין כתוב: פ״ט האשה החשובה הגבירה הרבנית מ׳ הינדא בת הגאון בעל המחבר נחלת בנימן זצ״ל אב״ד ור״מ דק״ק סלוצק והמדינה, הצנועה והחסודה ביראת י״י תתהללה, אשת חיל עטרה היתה לבעלה, הגאון הגדול מ״ו כמוהר״ר יהיאל מיכל יצ״ו. יצאה נשמתה ביום ד׳ יום שני דפסח תפ״ו לפ״ק ובו ביום נקברה. ת׳נ׳צ׳ב׳ה.

4) אשת הרב ר׳ יעקב בר עזריאל מווילנא, ואחיו ר׳ צבי הירש בר עזריאל מזכירו בספרו בית לחם יהודה (זאלקויא תצ״ג) בס׳ פ״ז: „ראיתי כתוב בטורי זהב של אחי הרב המ׳ הג׳ מוהר״ר יעקב ז״ל חתן הגאון הגדול מו״ה בנימן בעל המחבר נחלת בנימן אב״ד דק״ק אליק שסכנה לבשל דגים וגו׳ וראה ג״כ קריה נאמנה להה׳ פין צד 107.

מלבד ס׳ נחלת בנימן שנדפס מקצתו בסיועת אחי המחבר ר׳ יודא ברלין מברלין ובן דודתו ר׳ ליפמן כ״ץ מהנובר שנדבו יותר משלשה אלפים מארק להדפסתו, חבר ר׳ יצחק בנימן וואלף עוד איזה ספרים שנשארים בכתב יד הנזכרים בהקדמתו לנחלת בנימן. ורושמי הספרים מזכירים ממנו עוד ס׳ חדושי בבא מציעא שנדפס בפראנקפורט דאדר תנ״ז. וס׳ חדושי תורה מזכירו החכם צעדנער ברשימת בריטיש מוזעאום ע׳ שם בשם ר׳ יצחק בנימן וואלף ובשם ר׳ יוסף בר מרדכי גינצבורג בעל לקט יוסף אשר שלשתם לא ראיתי עוד מימי. — והרב המחבר אורי וישעי (בערלין תע״ד) מביא בדף י״ה שמעתי בזה דבר טוב בשם

הגאון מוהר"ר וואלף וצלל"ה אב"ד מדינה שאמר וגו' וכון בזה על הרב נחלת בנימן שהיה נקרא בפי כל ר' וואלף והתם עצמו בשם יצחק בנימן וואלף.

ג) ר' שמעיה בר אברהם יששכר בער.

הרב הזה מכונה Simon Berend ונבחר לרב ואב"ד על כל היהודים שבקוהרמארק בראנדענבורג בכ"ג לחודש אויגוסט 1687 (אנאלען צד 104). וכפי הנראה מקונטרס הזכרת נשמות שנביא למטה היה כבר בשנת תכ"ט — 1669 רב באחת מהקהלות ישראל. ומדרך התימת שמו בהסכמותיו על איזה ספרי הדפוס (ע' למטה צד 5 בהערה 1) אפשר לשער שהיה מושבו ודירתו בתחילה, דהיינו משנת תמ"ז עד תנ"ב (1687—1692) בפראנקפורט דאדר ומשם נהג נשיאתו על כל ערי וישובי גלילות הקוהרמארק בכלל וברלין בפרט, ולאיזה סבה עקר בשנת תנ"ב דירתו משם וקבעה בברלין ולא בא לפראנקפורט עוד רק בעת הצורך ולהשגחת הקהלה ובפרט ביומא דשוקא ובימי היריד ג' פעמים בשנה לישב שם במשפט לדין ולהורות דיני ממונות ולעסוק שם בעסקי גטין וחליצה, כמו שהיה המנהג גם כן אחריו עד יום מות רבינו הגדול ר' הירש (Hirschel Levin) האב"ד האחרון בברלין.

והיה ר' שמעיה אחד מגדולי הוראה שבדורו ותקן תקנות רבות להרים מכשולות ובפרט בעניני שחיטות כמוזכר ממנו בס' ברית מטה משה. ואחד מתלמידיו היה ר' מנחם מענדל בר צבי הירש בעל ס' צנצנת מנחם (ברלין תע"ט — ת"פ) כמבואר שם בהקדמה. — ונמצאת ממנו תשובה שהשיב ר' שמעיה מברלין בשנת תנ"ט לשואלו הגאון ר' אליקים געץ אב"ד בהילדעסהיים ונדפסה בשו"ת אבן השהם סימן ג' בין תשובות אחרות על אותו הענין עצמו שהשיבו עליו הגאונים ר' נפתלי הכהן אב"ד דפוזנא והחכם צבי בשו"ת שלו סי' קכ"ד והשבות יעקב בסי' ע"ז ור' שמואל בר אברהם הלוי אב"ד דמעזריטש, שם באבני שהם סי' ד', וע' שם דברי ר' מאיר מלאסק בנו של המחבר ר' אליקים בסוף תשובה ב'. ובאיזה ספרי לקוטות נדפסו דברי תורה ששמעו מחבריהם מפי או בשם ר' שמעיה בין שאר דברים מגאוני זמנו. ור' אברהם בר אליעזר הכהן בס' אורי וישעי שנדפס בברלין תע"ד בהסכמת ר' שמעיה מי"א תשרי תס"ה, מביא בדף י"ח כזה: שמעתי מהמאור הגדול מ"ו הרב הגדול מוהר"ר ישעיה אב"ד מדינה זלה"ה וכו', וטעות הוא ובמקום ישעיה הראוי שמעיה כי בין חכמי ישראל ששמשו משנת תל"א עד היום הזה בברלין והמדינה ברבנות לא נמצא אף אחד ששמו היה ישעיה. וע' למטה צד 5 הערה 2.

הרב ר' שמעיה עלה אל אלהים ישיש וזקן ושבע ימים ביום אחרון של פסח תס"ט. ועדות נאמנה על חכמתו ותומת לבו הוא נוסח האל מלא רחמים שמצאתיו בקונטרס הישן של בית הכנסת בקהלתינו הנוסף לכבוד הרב הזה ונמנה שם שבחו בדברים האלה: „היה אחד מן חכמי ישראל הזקנים והישישים, וכשמעיה הסופר היה מושלם במעלות ובמדות יועץ פלא ושר חמשים, ונשוא פנים ועשה משפט וצדקה לרחוקים ולקרובים, ויותר מארבעים שנה היה מתעסק בקדשים,

והורה לעמו משפטים ישרים וצדיקים״ — ומצבת קבורתו עומדת עוד היום ערוכה ושמורה, ועליה הקוקים הטורים האלה:

שמים מי עלה יהי קרבן על מזבח של מעלה.

שאו קינה, מורה ודאין דינא, יותר מארבעים שנה, היו ידיו אמונה,
ה״ה מ״ו הרב הגדול מ׳ שמעיה ב״ה יששכר בער ז״ל, אב״ד ור״מ
דקהלתינו והמדינה. הלך לעולמו יום אהרון של פסח ונקבר למחרתו ביום
ד׳ כ״ג ניסן שנת זֹקֹןֹ יֹשֹׁבֹ בישיבה למנינא תנצב״ה.

הפרט עולה תס״ט ובילקוט שמעוני (פ״פ דאדר תס״ט) נזכרת הסכמה שנתנה ר׳ שמעיה להדפיסו מחדש ונאמר שם בהדיא על המסכים: „נתבקש בישיבה של מעלה שנה זו שנת תס״ט״. — ועי׳ למטה צד 9.

מאשתו של ר׳ שמעיה לא מצאתי שום רמז, אף זכר שמה ומשפחתה נאבד, ואפשר שנפטרה בעוד היתה מגורת הרב קבוע בפראנקפורט קודם שנת תנ״ב. גם מיוצאי חלציהם לא נודע לי כי אם בת אחת הרבנית הענדיל אשת הרב מו״ה יהודא ליב דרשן מפראג ואב״ד מפילא וגרידין שנפטרה פה ברלין ד׳ ניסן תצ״א אחרי מות בנה הגאון מו״ה מיכל אב״ד ברלין, זקנה ושבעת ימים.

הערות.

1) לצד 4. הסכמה הראשונה הנודעת לי מר׳ שמעיה כתובה בפראנקפורט דאדר ט״ו אדר תמ״ט וחתומה „שמעיה בן לא״א הר״ר אברהם יששכר בער זצ״ל חונה ק״ק פ״פ דאדר והגליל מדינת מארק״ והמדפיס הדפיס עליה: „הסכמת הרב אב״ד ור״מ דק״ק פ״פ דאדרה והגליל״ והיא בראש ספר בית אהרן הנדפס שם בשנת ת״ן. וביום א׳ ח׳ טבת תנ״א כתב הסכמה על ספר נחלת עזריאל וחותם: „שמעיה . . חונה פה ק״ק פראנקפורט והמדינה מארק יצ״ו״. — אכן בשנת תנ״ב כתב ב׳ הסכמות, האחת על ספר שבתא דרגלא חתומה: „יום ה׳ ג׳ ניסן תנ״ב, שמעיה . . . חונה פה ק״ק ברלין והמדינה יצ״ו מארק; והשניה על מדרש רבה דפוס פ״פ דאדר משנת תנ״ב—תנ״ג וחתומה: יום ו׳ כ״ו מנחם תנ״ב שמעיה חונה פה ק״ק פ״פ דאדר והמדינה. אולם בשאר הסכמות כמו בס׳ מקור חיים (שושן פורים תנ״ה) ובמדרש ה׳ מגילות עם יפה ענף (ט״וב אלול תנ״ה) ובשל״ה דפוס אמ״ד (ט״ז תמוז תנ״ז) ובקינות דפוס דעסויא (כ׳ אלול תנ״ז) ובס׳ לקח טוב (בר״ח תמוז תס״א) ובאורי ישעי (י״א תשרי תס״ה) ובמהרש״א דפוס ברלין (כ״ח כסלו תס״ו) בכולם חתום ר׳ שמעיה: חונה פה או חונה ק״ק ברלין. וכן תשובתו בס׳ ג׳ בשו״ת אבן השהם הנזכרת למעלה כתובה ממנו בברלין כ״ה שבט תנ״ט. מכל זה אפשר לשער שבשנת תנ״ב העתיק הרב אהלו מפפד״א לברלין. והסכמה השניה המובאת למעלה למדרש רבה הכתובה ממנו בפראנקפורט בחודש מנחם תנ״ב אינה מתנגדת להשערתנו, כי אולי נכתבה בעת היריד שהיה דרכו להתעכב שם לדין ולהורות בעניני המשפט כמובא למעלה. וכבר נמצאת הסכמה אחרת ממנו בעין יעקב (דפוס ברלין משנת תס״ט) שחתומה: יום השני כ״ב אדר תס״א פה ק״ק פראנקפורט **ביומא דשוקא**.

2) לצד 4. במצבות ווינא שהוציא החכם לודוויג פראנקל בשנת 1855 לאור צד 74, No. 410 נעתקה מצבה אחת וזה תוארה: „פ״ט מו״ה צבי הירש בן הרב הגדול מו״ה ישעיה אב״ד מברלין. יום ד׳ כ״ה אדר תק״י לפ״ק״. טעות דמוכח הוא כי מעולם לא

ד) ר׳ אהרן בר יצחק בנימן וואלף

אבי הרב הזה הגאון בעל נחלת בנימן נודע לנו כבר ממה שכתבנו עליו בארוכה למעלה בסימן ב׳. דוד ר׳ אהרן מצד אביו היה הקצין המפורסם ר׳ יורא ברלין במו״ה אליעזר ליפמן והוא המכונה Jost Liebmann. הנגיד הזה ואשתו אסתר בת ר׳ שמואל שולהויף היו נחשבים מאוד בעיני הקורפירשט הגדול ובעיני בנו שנתן כתר מלכות בראשו בשנת 1701 הוא פרידריך הראשון מלך פרייסען. ובעשרם יסדו ר׳ יורא ואשתו אסתר בית המדרש גדול ורחב ידים ונתנו את בתם רייזל לר׳ אהרן לאשה והרימו אותו לראש הישיבה והספיקו אותו ואת גיסו ר׳ מיכל חסיד שהיה גם הוא אחד מהמורים בבית מדרשם בכל צרכיהם. ובעת מטו יסודות הבריאות של הרב אב״ד הזקן ר׳ שמעיה ושמשו החל לבוא, זרח שמשו של ר׳ אהרן, כי בעשרים לחודש פעברואר 1697 (תנ״ז) נתמנה ר׳ אהרן בהשתדלות חמיו וחמותו, ר׳ יורא ברלין ואסתר אשתו לרב במחוז ניימארק ופאממערן, ועל ידי זה הוקל מעט עול הרבנות של האב״ד הישיש ר׳ שמעיה אשר מצודתו היתה פרוסה על כל ערי וישובי היהודים אשר באלט- מיטטעל- וניימארק ושאר גלילות. בימים ההם עוד לא היה בברלין בית הכנסת קבוע ומוכן לכל העדה כי בעת באו המגורשים מווינא לגור בברלין הותנה עמהם בפקודת הקורפירשט שלא יבנו להם בית תפלה לשם ה׳ לעבדו שם בפרהסיא כמנהג שאר יושבי הארץ, ורק בצנעה בביתם ובחומותם הורשה להם לעשות מנינים להתפלל ולהתחנן שם עם משפחותיהם.

אולם בשנת 1697 צלחה ביד אחד מהמגורשים מווינא, הוא ר׳ קאפל ריז הלוי (ובנו של הרב ר׳ מאדל וחתנו של הרב ר׳ ליפמן בר אהרן דרשן אשר שניהם היו דייני בית דין הגדול של הגאון ר׳ גרשון בעל שו״ת עבודת הגרשוני ואב״ד בווינא) להטות לב הקורפירשט פרידריך השלישי עליו לטובה ובפקודתו מי״ז לחודש נאוועמבער 1697 נתן לר׳ קאפל ריז ולבא בכחו, בנו ר׳ טעבלי ריז הלוי רשיון לבנות בית הכנסת גדול ורחב ידים לכל עדת בני ישראל בברלין ושם לבדו יהיה להם הרשות להתפלל בצבור בתמידות. הפקודה הזאת כמעט יצאה מהשררה, העבירה רוח קנאה על ר׳ יורא ברלין ואשתו אסתר, ולא שקטו ולא נחו עד שהשיגו גם הם רשיון מהקורפירשט לבנות על הוצאותם בית הכנסת ובני העדה יבחרו באחת משתי הכנסיות האלו לבית תפלתם באין מעצור. שתי

בברלין אב״ד או רב״ד ששמו ישעיה. ואם נעמיד שמעיה תמורת ישעיה ונאמר שהיה ר׳ צבי הירש הזה בנו של האב״ד ר׳ שמעיה עוד ישארו קושיות וזרות שאי אפשר לסלקן. ובמקום אחר אחוה דעתי שהמצבה זו אין לה שייכות כלל עם ברלין. וכמוה גם מצבה אחרת בספר הנזכר צד 28, No. 166 וזה לשונה: „פ״ט ר׳ בנימן דוב מברלין בחודש שבט בשנת ת״ח ליצירה״. המצבה הזאת נחשדת בעיני כי מלבד זה שאינה מדויקת כראוי וחסר בה יום הפטירה כנהוג, גם שנת פטירתו ת״ח—1648 לא תתאמת אם הנפטר היה מברלין, כי בשנת של״ג 1573 נגרשו היהודים מברלין ומכל מושבותם במדינת המארק בראנדענבורג ורק כמאה שנים אחר זה הורשה להם לגור בארץ. ונראה להגיה: בנימן דוב בערל ונון הנשארת משם ברלין היא ראש תיבת נפטר ובשגגת המעתיק הועתק מברלין. ללא אמת.

בתי כנסיות הללו נבנו ברחוב אחת הנקראת עוד היום היידערייטערגאססע והיו צרות זו לזו, כת האחת של בית הכנסת ר׳ קאפל ריז היתה משונאי ר׳ יודא ברלין ואשתו אסתר, וכת השניה של בית התפלה של ר׳ יודא ברלין היתה לשמצה בעיני ר׳ קאפל ריז ובנו ר׳ טעבלי וסיעתו, ועל ידי זה פרצה מחלוקה גדולה בין היחידים ורבה המשטמה עד שבאו לידי חלול השם.

משתי כתות הללו שהיו מתגרות זו בזו נשתלשלה כת שלישית שכל חפצה ורצונה היה שלום העדה בכללה, וחשבו להשיגו בפריקת עול שתי בתי תפלות של ר׳ קאפל ושל ר׳ יודא ובבנין בית הכנסת גדול ומהודר אשר יכלכל כל העדה בתוכו, אנשים נשים וטף. בראש הכת הזו עמד ר׳ מרדכי בר מנלין ממשפחת ראנבאך הנודע בשם Marcus Magnus והמכונה ר׳ מרדכי מרעסויא גם ר׳ מרדכי ווייזל שהיה לו אז התעסקות משא ומתן בחצר פרידריך ווילהעלם יורש המלוכה בפרייסען בימים ההם ועל ידו הורם ר׳ מרדכי מהמלך לפרנס ומנהיג המדינה.

עם ר׳ מרדכי דעסויא היו בעצה אחת ובאו לעזרתו להוציא מחשבתו הטובה לפועל אנשים חשובים ויקירי ערך והם: ר׳ אהרן בר אייזק כ״ץ, ר׳ מיכאל בר אברהם, ר׳ הירש בר בנימן פרענקל אבי בעל קרבן העדה, הדיין ר׳ זנוויל בר בענדיט הלברשטט ור׳ מאיר מרינטל בר יאקב. הם הרהיבו נפש ר׳ טעבלי ריז ומחל על זכיותיו שהיו לו בבית הכנסת שיסד אביו ר׳ קאפל; אולם הצד שכנגדם: האשה אסתר שנתארמלה בינתים מבעלה ר׳ יודא ברלין, ובנם המכונה Jobst Liebmann, הקשו ערפם ולא אבו לסתור או לסגור בית הכנסת שלהם ולהתאחד עם בני הקהל שרצו לבנות בית הכנסת לכל העדה. ומתומכי רצון הגבירה אסתר ברלין היו: ר׳ אלחנן סופר בר יוסף, ר׳ אליעזר ליזר בר זעליג גנז בישיטץ מפראג והמחוקק הזקן ר׳ מיכאל בר אברהם. אמנם כל הימים אשר היה המלך פרידריך I בחיים יד הגבירה אסתר היתה על העליונה ובהשתדלותה הפירה מחשבות יועצי המלוכה אשר גם הם חשבו שיהיה לטובת העדה בכללה אם יבנה מקדש מעט ויבטלו כל המנינים וכל בתי כנסיות הקטנים. גם בן אחי בעלה וחתנה הרב ר׳ אהרן שנתעלה על ידה בפקודת המלך בשמונה לחודש אפריל 1709 במקום ר׳ שמעיה לאב״ד בברלין ולרב על כל הקהלות והישובים של היהודים במדינת אלט־מיטטעל־ וניימארק, גם הוא נטה אחרי עצת חמותו וסיעתה וישטמוהו רוב בני עדתו בגלל הדבר הזה ולא יכלו דברו לשלום. ויהי ברבות הימים אחרי פטירת פרידריך הראשון (בפעברואר 1713) ובנו פרידריך ווילהעלם I ישב על כסאו, שקעה שמשה של הגבירה אסתר ותרד פלאים כי המלך החדש תכלית שנאה שנא אותה ואת כל משפחתה ויקח מרכושה הון רב ויגרש אותה מברלין ומעצבון רוח הלכה לעולמה א׳ ר״ח אייר תע״ד.

ביום מפלתה של חמותו הגבירה סר צלו של הרב ר׳ אהרן מעליו כי הוסב על ידי זה ביטול בית מדרשה אשר שם למד דעת את העם להבדיל בין טמא לטהור בין איסור והיתר ולחייב או לזכות כפי משפט התורה. כי כל הימים אשר היתה אסתר באשרה ובעשרה היתה לו לאם ופרנסה אותו ואת ביתו וכפיה פרשה לתלמידיו בישיבתו והחזיקה ידי לומדי תורה בחבורת מתיבתא שלו, וכעת אחרי אשר פנה הודה זיוה והדרה ומטה ידה נתפרדה החבילה ומחסרון המחיה והכלכלה תלמידיו

יצאו מן העיר לישיבות אחרות. — גם שונאיו מקדם על אשר התמכר לעשות הרע בעיניהם ותמך ידי חמותו במניעות בנין בית תפלה, גם המה הוסיפו מורת רוחו, ומתנגדיו אנשי מרי נפש היו, עזים וקשים. וירא ר׳ אהרן כי לא יכול להם וימהר ויעזוב את עיר המלוכה ויבחר להסתופף בצל חסדי נדיבי עיר פראנקפורט דארר אשר קבלוהו לרב העיר והמדינה, ועל מקומו נתמנה גיסו ר׳ מיכל חסיד לאב״ד בברלין בי״ז לחודש מייא 1714.

מהרב ר׳ אהרן המכונה Arnd Benjamin Wolff נמצאו הסכמות הרבה בספרים שונים והאחרונה ביותר הנודעת לי מימי רבנותו בברלין היא הנדפסת בראש ספר עוז לאלהים מר׳ נחמיה חייא חיון מצפת, שהתגורר בשנת תע״ג בברלין והדפיס שם בשנה זו ספרו הנזכר בהסכמת ר׳ אהרן הכתובה ממנו בברלין כ״ו טבת תע״ג וחתומה: „אהרן חונה פה קק״ב (ק״ק בערלין) ומ״פ על כל גלילות מארק ופאמערן״. — והסכמה הזאת נדפסת ג״כ מלה במלה ואות באות ממש בראש ספר דברי נחמיה (ברלין תע״ג) וממעל ב׳ הסכמות הללו כנו המדפיסים את המסכים ר׳ אהרן: אב״ד ור״מ דק״ק ברלין וכל קהלות וגלילות החונים במדינת ניימארק ומיטטעלמארק ופאממערן. ההסכמה הזאת היתה לר׳ אהרן למכשול ולפוקה כי ר׳ נחמיה חייא חיון גנב את דעתו ובתום לבבו הסכים ר׳ אהרן כשאר רבנים על ספר הבליעל הזה שהיה מכת שבתי צבי ויסד למודיו על אמונת השלוש כאשר נדבר עוד מזה למטה בתולדות ר׳ מיכל חסיד.

וימת ר׳ אהרן בפראנקפורט ונקבר שם ועל מצבתו נקראים החרוזים האלה:
נפש טהורה, עלה בסערה, בכו בני מרון, כי נגנז הארון. אחים לי הספדא, אבדה כלי חמדה, ה״ה אדונינו מורינו ורבינו הרב הגדול מוהר״ר אהרן בהגאון מוהר״ר יצחק בנימן וואלף זצ״ל בעל המחבר ספר נחלת בנימן שהיה אב״ד ור״מ בק״ק פ״פ.

נפטר ר״ח אב תפ״א.

אשתו הרבנית שבה אחרי מות בעל נעוריה לעיר מולדתה ברלין ונפטרה פה ועל מצבתה חרות: האשה הרבנית חשובה הזקנה מ׳ רייזל בת ה״ה התורני כ״ה יודא זצ״ל אשת הרב הגדול מוהר״ר אהרן זצ״ל אב״ד מפ״פ דארר והמדינה. נו״נ יום ה׳ כ׳ שבט תק״ז. תנצב״ה.

וחוץ מהגבירה רייזל אשת ר׳ אהרן התיחסו אחרי אביהם ר׳ יודא ברלין ואמם אסתר:

1) הגאון ר׳ אברהם ברלין, שהיה כבר בשנת תנ״ב אב״ד בהלברשטט לפי עדות תשובתו בשו״ת אבן השהם סימן נ״ו הכתובה והתומה ממנו כזה: „יום ג׳ כ״ח אלול תנ״ב לפ״ק, אברהם במו״ה יודא נר״ו חונה פה ק״ק הלברשטט והגליל״. — וכן הסכמתו לס׳ מקור חיים לר׳ חיים קראכמאל (פיורדא תנ״ז) התומה ממנו בהלברשטט י״ז אדר ב׳, ימ״ו״ת׳ לפ״ק (תנ״ו). ובשנת תע״ז נתקבל לאב״ד אשכנזים שבאמסטרדם ובא לשם י״א מנחם תע״ז, כמסופר מר׳ מנחם מן בר שלמה הלוי בשארית ישראל דף צ״ה, ב׳, בדפוס פיורדא תקכ״א, וכן כתב ר׳ גבריאל פאלק בכרמל שנה א׳ צר 313 והלאה. — מהסכמתו באמסטרדם מן

ח״י אדר תע״ח על ס׳ גור הקדש נראה שהיה תלמיד מהדיין ותופס הישיבה בקאליש מו״ה עוזיאל אביו של ר׳ יחיאל מיכל מחבר ספר הנזכר. בהיותו בהלברשטט כתב מאמר כולל „התנצלות התלמוד נגד מתנגדיו״ בלשון עברית והרב ר׳ הירש בנימן אויערבאך העתיקו לאשכנזית ונדפס ממנו בקורות היהודים בהלברשטט (ה״ש 1866) צד 170 והלאה. — וכן נדפס שם (צד 164) העתקת אגרת מעברית לאשכנזית הנכתבת בר״ח חשון תס״ג מהגאון ר׳ שמעיה אב״ד בדלין להגאון ר׳ אברהם ברלין להלברשטט אודות תפלת עלינו לשבח. — ובהקדמת המוציא לאור ס׳ מרגליות טובה על הראב״ע על התורה (אמ״ד תפ״ב) מוזכר לטובה התנו של הגאון ר׳ אברהם ברלין הוא ר׳ יצחק באמסטרדם בן פו״מ ר׳ זיסקינד.

ונפטר הרב ר׳ אברהם ברלין באמסטרדם כ״ד אדר ת״ין ומצבתו באבני זכרון מר׳ שמואל מולדער צד 11 נוממער 4.

2) ר׳ אליעזר ליפמן ברלין, גם הוא היה מתושבי עדתנו ונקבר אצל אבותיו ר׳ יודא ואסתר ברלין, ובמצבת קברו שנפגמה מרוב הימים חסר בו זמן פטירתו אמנם ממקום אחר למדנו שחי עוד בשנת ת״פ כי ר׳ מנחם בר צבי הירש שהדפיס מר״ח סיון תע״ט עד ג׳ תשרי ת״פ ספרו צנצנת מנחם פה ברלין כתב שם אחרי ההסכמות כדברים האלה: „ואפריון נמטי להאלוף והמרומם הקצין הנגיד והנדיב כ״ה אליעזר ליפמן בהמנוה מו״ה יהודא ואשתו מרת פראד בת הקצין הר״ר יוזפא מדיסלדארף שעזרוני להיות מאוכלי שולחנם כל ימי משך היותי פה ברלין״. — והקצין ר׳ יוזפא דיסלדארף היה מחותנו של הגאון ר׳ יעקב בר יוסף ריישער בעל חק יעקב ומזכירו בשו״ת שלו שבות יעקב ח״א (האלי תע״ט) שני פעמים בסימן י״ב ובסי׳ נ״ט. ואולי היה בתו של הקצין המפורסם הזה אשת הרב ר׳ שמעון (מהר״ש) בנו של הגאון חק יעקב (שנפטר במיין ט׳ שבט תצ״ג) כדמשמע מדבריו שם בשבות יעקב בצירוף מה שכתב שם בסי׳ קפ״ב. — בתו של ר׳ אליעזר ליפמן ברלין ייטל שמה ומוזכרת לשבח עם בעלה מר׳ שבתי בר משה הכהן בסוף ס׳ מנחת כהן שהדפיס בפיורדא, תק״א, בהודאתו לק״ק מיץ ונאנסי על כל הטובות שעשו עמו והוא מזכיר בפרטות שם את „הקצין הר״ר יצחק אייזק בהר״ר בער אורשעל ואשתו מרת ייטל בת הנגיד מו״ה ליפמן בהנגיד מו״ה יודא ברלין זצלל״ה״.

3) הינדכן נפטרת בברלין י״ט טבת תע״ג אשת ר׳ (נפתלי) הירץ פער הנפטר פה ג׳ שבט תס״ח, בן מו״ה אהרן אופנהיים מפראנקפורט דמיין (על הקצין ר׳ אהרן ור׳ הירץ ראה למטה צד11 בהערה 4 ומה שכתבתי במצבות הנספחות ממני בסוף סדר ביקור חולים מעבר יבק וס׳ החיים צד 34). ובנם: ר׳ יהודא בער (באות ב׳ ולא בפ״א), פו״מ בפראנקפורט דאדר שנפטר שם בסיון תקכ״ד, ושבהוצאותיו ובהוצאות גיסו ר׳ אהרן בר (יצחק) שאול פו״מ בפפד״א נדפסו שם בשנת תק״ו החומשים עם ג׳ תרגומים, רש״י רשב״ם והראב״ע. ואשת ר׳ יהודא בער בילא שנפטרת שם תקל״ג, היתה בת הפו״מ הנזכר ר׳ (יצחק) שאול (ראה עליו למטה צד 10). ובנם היה ר׳ (נפתלי) הירץ בער, נולד בפ״פ דאדר י״ט סיון תצ״ו ונפטר שם תקע״א ואשתו יענטע בת ר׳ הענך מהאללע בשנת תקס״ט (ראה למטה שם). ובנם היה ר׳ יהודא בער, נולד בפ״פ דאדר ז׳ סיון תקכ״ט ונפטר בברלין ט״ו חשון תקפ״ו והוא המכונה Jacob Herz Beer, ואשתו מרת מלכה בת ר׳ ליפמן טויסק׳ בברלין בר מאיר

בר וואלף נפטרה פה א' תמוז תרי"ד והיא המפורסמת בשם Amalie Beer. ובניהם המפורסמים היו:

1) מאיר, הוא המנצח בנגינות הנודע בשם Giacomo Meyerbeer, נולד בברלין י' אלול תקנ"א, נפטר בפאריז 2 מייא 1864 ונקבר בברלין.

2) הענך הוא המכונה Heinrich Beer. נולד פה ח' תמוז תקנ"ד ונפטר פה 22 אקטאבער 1842.

3) וואלף, הוא המהנדס והתוכן הנודע בשם: Geheimrath Wilhelm Beer נולד פה ז' טבת תקנ"ו ונפטר פה י"ד ניסן תר"י.

4) מיכל, הוא הפייטן האשכנזי המפורסם בשם: Michael Beer, נולד בברלין כ"ו סיון תק"ס ונפטר במינכען ב' ניסן תקצ"ב ושם מנוחתו.

אלה תולדות ר' יודא ברלין ובני משפחתו של הרב ר' אהרן. אולם מיוצאי חלציו של הרב ר' אהרן לא נודעים לי רק שתי בנות האחת הינדכה אשת ר' הירש האספורט שנפטרת פה ברלין כ"ז ניסן תקל"ט, והשנייה רחל שנשאת באלול תצ"ד לר' יהודה ליב בן הקצין הנודע (ר' יצחק) שאול מפפד"א בן הקצין פו"מ הזקן מו"ה שמואל זנוויל מפפד"א שנפטר בברלין כ"א אלול תע"ז בן ר' שלמה זלמן מפפד"א. ובדפוסי פפד"א נזכרים ר' שאול ואביו ר' זנוויל לשבח כמו באור ישראל מר' ישראל בר אהרן יפה (שם תס"ב) ובמשנת דר' אליעזר (שם תס"ז תס"ח) ובסוף הקדמת המוציא לאור שו"ת ראש יוסף מר' יוסף אישקאפה (שם תס"ט). — ולר' שאול שנקרא גם יצחק שאול גם ר' שואל, ונפטר בין תק"ו—לתקי"א, היו לו מלבד ר' יהודא ליב הנזכר עוד ג' בנים כפי אשר ראיתי בשטר חליצה שנתנו לרחל אשת ר' יהודא ליב והם: ר' זנוויל בפ"פ ור' משה פ"פ בברלין המכונה Moses Saul הנפטר פה בזקנותו כ"ד טבת תק"ן, ור' אהרן בפ"פ והוא ר' אהרן שהוציא בשותפות עם גיסו בעל אחותו ר' יודא בער בפ"פ בשנת תק"ו החומשים עם ג' תרגומים, רש"י, רשב"ם, והראב"ע. ובתו של ר' אהרן הזה האשה רייכה (נפטרת ברלין י"ט טבת תקפ"א) היתה אשת ר' אנשיל בר בנימן יפה (נפטר פה י"ד שבט תקע"ב), והם היו אבותיו של החכם המפורסם ר' שואל יפה בברלין המכונה: Dr. Saul Ascher שנפטר פה כ"ד כסלו תקפ"ג.

הערות.

1) לצד 7. חתימת ר' מרדכי דעסא: מרדכי בר מנלין ממשפחת ראנבאך, כנמצא בפנקס הקהל דף כ"ב, א. כמבואר בכתב הרבנות של הגאון ר' משה שיודפס למטה, ובלשון אשכנז שינו שם מרדכי למארקוס ושם מנלין למגנוס ומזה: Marcus Magnus. וראנבאך שם משפחתו הוא לשון יהודית-דייטש במקום ריינבאך. ובתחלה היה מקום משפחתו בוועזעל ולכן מכונה גם ר' מרדכי וועזעל וכן בנו ר' אברהם וועזעל. משם עקר דירתו לדעסא ומשם לברלין, ופה נקרא על שם מקומו שנסע משם מרדכי דעסא.

2) לצד 7. על בית הכנסת זו ופסק הגאון בעל שב יעקב, ראה למטה בתולדות ר' מרדכי טאקלעס.

3) לצד 7. בענין הגבירה אסתר עוד נדבר עליה במקומו בשמה, ורק על זאת נעיר פה כי גם לעדת קעניגסבערג בפריסען נעשתה טובה גדולה על ידה, כי בחכמתה

ה) ר׳ מיכל חסיד.

בצאת ר׳ אהרן מעיר הבירה לשרת בקודש בפראנקפורט דאדר ובבנותיה, היתה עדת ברלין והמדינה נחלה לגיסו, בעל אחותו הוא הרב ר׳ מיכל חסיד. אביו הרב ר׳ (יהודא) ליב דרשן מפראג בהר״ר שלמה היה התנו של ר׳ שמעיה האב״ד מברלין עד שנת תס״ט, ובשנת תנ״ה היה ר׳ ליב אב״ד בפילא (שניידעמיהל) ומשם נתקבל בשנת תנ״ט לאב״ד בגריידין בפולין גדול, ובסבת המלחמות הגדולות שהיו אז במדינה זו נמלט לפראנקפורט דאדר לגור שם לפי שעה עד שנשתקע שם לגמרי והרביץ שם תורה לרבים ונפטר בין שנת ת״פ—לתפ״ג, כנראה בפ״פ דאדר. דודו של ר׳ מיכל אחי אביו היה הרב ר׳ יששכר בער שהוליד את הרב יהודא ליב שהיה אב״ד בכמה קהלות בפולין גדול והוא הוליד את הרב ר׳ יוסף יעקב דיין בפוזנא שהדפיס בברלין (תקכ״א) ספר ים של שלמה לגיטין. הרבה הסכמות נמצאות בספרי רבני זמנו מר׳ ליב אבי ר׳ מיכל ובאיזה ספרי לקוטים ממחברים שונים הכניסו גם כן דברי תורה ששמעו מפיו או מפי תלמידיו הרבים אשר אחד מהם היה הרב ר׳ אברהם בר אליעזר הכהן בעל ס׳ אורי וישעי. — אחרי מות ר׳ ליב תקעה אשתו הרבנית אהלה בברלין ונפטרה פה אחרי מות בנה האב״ד ר׳ מיכל חסיד, ועל מצבתה נקראים כדברים האלה:

„פ״ט האשה בכל אלה, לא נמצא בגולה, ה״ה הגבירה הרבנית המהוללה,
צנועה והסודה, מ׳ הענדיל בת הרב הגדול מ״ו שמעיה זצ״ל אשת
הרב ה״ה מ״ו יהודא ליב זצ״ל אֵם הגאון המפורסם מו״ה יחיאל מיכל
זצ״ל. הלכה לעולמה ביום ד׳ ניסן תצ״א.״

הרב ר׳ מיכל חסיד היה בראשונה רב באיזה קהלות בפולין גדול ואחר זה בקהל זלאטאווא (פלאטא) וכבר בשנת תס״א נסתלק משם ועל מקומו נתקבל ר׳

ידעה להטות לב המלך ולפתותו לתת רשיון לקהלה זו לקנות חלקת שדה לבית הקברות ולקבור שם מתיהם בסבוב עיר קעניגסבערג כי עד היום ההוא הוכרחו להוליך מתיהם לפולין במרחק רב. והרשיון הזה ליסד בית הקברות נתנה לקהל קעניגסבערג בכ״ה אקטאבער 1703, (יאלאוויטץ, קורות היהודים בקעניגסבערג צד 29, 30). — קצת משבחה חרות גם כן על מצבת קבורתה ושם נאמר: ״כל כבודה בבית המלך פנימה, ונפשות מישראל הצילה כמה וכמה, מקדש מעט והאהל של תורה הקימה, וידי תלמידי חכמים החזיקה ברמה״. — וכאשר ראינו צד 10 היה המנצח בנגינות המכונה גענעראלמוזיקדירעקטאר מייערבעער אחד מצאצאי צאצאיה. ומפיו שמעתי בעת עמד על קבר זקנתו אסתר, שקבלה בידו מאבותיו שהמלך פרידריך הראשון אשר חפץ ביקרה, כבד אותה ברביד זהב שנתן לה במתנה, ובמותה קברו הרביד עמה. (?)

4) לצד 9 נוממער 3. ר׳ הירץ שלפנינו היה אחיו של הרב ר׳ מיכל פעפר אב״ד בפריעדבורג ואויפיבאך בשנת תס״ח וחתנו של הגאון ר׳ דוד אפענהיים בפראג, עיין רשימת אוצרות חיים צד 621 ובנין שלמה מר׳ שלמה זלמן הענא (פפד״מ תס״ח) דף ב׳. ובחושן המשפט עם סמ״ע, ש״ך וט״ז דפוס האמבורג פ׳ ד׳ ה׳ נמצא הסכמת ר׳ מיכל פעפר מא״ח של שבועות ת״ק, וכן במשניות עם משנת חסידים ומ׳ חיים בר׳ זכריה מהרובשוב בח״א (אמ״ד תל״א 8) נמצאת הסכמה ממנו מן ו׳ תשרי תל״א.

יוסף יאסקי בן הקדוש ר׳ יחיאל שיבוא עוד זכרונו בספרנו זה, ור׳ מיכל חסיד נתרצה לבקשת ר׳ יודא ברלין לישב בישיבה שנוסדה ממנו בבית המדרש שהקים בברלין להתנו ר׳ אהרן, שהיה גיסו של ר׳ מיכל, ושם הרביצו שני הרבנים האלה תורה ברבים ונהרו אליהם תלמידים רבים מרחוק ומקרוב אשר אחרי שמשו כל צרכם לפני שני גדולי הדור הללו ישבו בעצמם על כסא הוראה בישראל. אולם בשנת תע״ג—תע״ד נתפרדה החבילה ור׳ אהרן הלך לרבנות ולאב״ד לפ״פ ור׳ מיכל חסיד נתקבל לאב״ד ברלין על פי פקודת המלך מי״ז מייא 1714, בתנאי שאם יעדר ר׳ אהרן בחיי ר׳ מיכל אז תשוב לו גם רבנות של פפד״א והאחדות של שתי הרבנות של פפד״א וברלין תשוב לאיתנה כמו שהיתה בימי ר׳ שמעיה. וכן נעשתה אחרי כן באמת, כי אחרי פטירת ר׳ אהרן בשנת תפ״א חזרו משמרות הכהונה של פראנקפורט ובנותיה לר׳ מיכל חסיד האב״ד ברלין ועל ידי זה נתרבו הכנסות שלו אשר מבלעדן לא היה ביכלתו לעמוד כי ההכנסות של הרבנות בברלין היו רזות ודלות מאוד כמסופר מקעניג באנאלען צד 251.

בשנת תע״ה בהו״ה של פסה בא המלך פרידריך ווילהעלם הראשון עם המלכה והיורש עצר, הנודע אחרי כן בשם פרידריך הגדול, ועמהם שרי המלוכה ושרי החיל לבית הכנסת הגדול שנתחנך בשנת תע״ד, והתעכבו שם משך זמן התפלה ולכבודם עלה הרב ר׳ מיכל לפני הארון והתפלל שם תפלה קצרה בעד חיי המלך וביתו, והיא התפלה שמצאתי בכתב יד ועל פי העתק שלי נדפסה בשנת 1871 בכרך ב׳ צד 48 בספר המכונה: געשיכטע דער יודען אין בערלין. וזה המאורע צייר אומן גדול למזכרת עולם בציור הפנים של בית הכנסת, עם ציור המלך בעמדו שם לראות עבודת בני ישראל בזבול אשר בנו לכבוד ה׳ נוכח ארון ברית ה׳ אשר כבדוהו המלך הזה בפרוכת יפה מאד אשר נעשתה מאומן גדול ממפת משי מרוקמה שנמצאה בעזבון הקורפירשט יאהאן געארג, שגרש את היהודים מארצו בכלל ומברלין בפרט בעלילות שקר שהעלילו על היועץ שלו ליפפאלד היהודי בשנת של״ג. ראה פאָססישע צייטונג 1874 נוממער 87, ביילאגע 2. וקעניג אנאלען צד 248.

בימים ההם היה אחד מנגידי ברלין איש השוב וישיש ושמו ר׳ עקיבה בהר״ר פייבש ממשפחת גינצבורג ונפטר י״ג אייר תפ״ט, והוא המכונה מן מיליוס בקובץ החוקים חלק ה׳ ברשימת הבעלי בתים בברלין משנת 1714 בשם: Jacob Veit, ובנו ר׳ (אריה) ליב המכונה שם ממיליוס Levin Veit היה איש חכם וישר, כשר ונאמן רוח ועל ידו קנו הממונים על אוצר המטבעות של המלכות הרבה כסף וזהב לצורך טביעות המטבעות. ובמות ר׳ ליב בחיי אביו ר׳ עקיבא בר פייבש ג׳ אייר תפ״א, נמצא כתוב בפנקס הממונים הנזכרים שחייב למלכות סך ג׳ מאות אלפים מארק, וידרשו אחרי הסך הזה ולא נמצא כל מאומה בביתו ובניו ומשפחתו לא ידעו אנה עזב הנפטר הון העתק הזה. ויקצף המלך מאוד ורבתה השנאה עד שכמעט נגרשו היהודים מארצו. ובחמלת ה׳ עליהם יצאה הפקודה מאת המלך להקהיל את כל קהל ישראל בברלין בט״ו לחודש אויגוסט 1721 לבית הכנסת הגדול ובמעמד המלומד הגדול הנודע בשם האָפפרעדיגער יאבלאָנצקי יחרים שם הרב אב״ד את כל איש או אשה אשר נודע להם דבר מאוצר הזה שנתעלם

פתאום מן העין ולא יגיד. ויעש ר׳ מיכל חסיד כמצוה עליו ופרש חרמו על כל הקהל — וחמת המלך שככה.

הרב ר׳ מיכל חסיד היה אהוב מכל איש מכשרון מעשיו ופועל ידיו ונכבד בעיני רבני דורו. והגאון ר׳ יחזקאל קצנאלנפוגין אב״ד א״הו נמנע בשנת תפ״א להתיר יין השוד לנסך אם לא שיסכים עמו חד מן „הגאונים הרבנים״, והסכים עמו ר׳ מיכל (כנסת יחזקאל סימן ל״א). ומפרי עטו נשאר הרבה מאוד אחריו בכתב ידו ממש ומעט בא בדפוס: והוא

1) חידושים על מס׳ מגילה, נדפסו עמה בברלין בדפוס ר׳ נתן ניימארק בתמונת אקטאף כנראה בשנת תע״ד.

2) חידושים פשטים ודרושים נמצאים בספרים כמו ס׳ קול יהודא, ואסיפת חכמים, שנאספו בהם דברים הרבה גם בשם ר׳ מיכל חסיד.

3) הגהות לפירוש המיוחס לשיר השירים כמובא למטה בשם: ר׳ יואל בר יקותיאל זקש, חתנו של ר׳ מיכל ודיין בברלין.

4) יופי מכלל, הגהות וביאורים נוספים לפירוש יפה מראה מר׳ שמואל יפה על הגדות ירושלמי נדפסו יחד בברלין בדפוס ר׳ נתן ניימארק מן ט׳ אייר תפ״ה עד ט׳ אדר ב׳ תפ״ו. ובהקדמת הספר אומר ר׳ מיכל שהיה בדעתו להדפיס פירושו על הגדות ירושלמי בשלמותו וקצת מפירוש ר׳ שמואל יפה, אך יען שפירושו של ר׳ שמואל יפה נאהב ביותר הדפיס האחרון כולו ופירושי שחבר בעצמו אך מקצתו ובקצור. ובשנת תפ״ז נדפס היפה מראה באמסטרדם עם כבוד הכמים והידושי מהור״ר אברהם ראב״ד בגלוגא בעל זרע אברהם על המדרש, באמצעות ר׳ יצחק בר אריה ליב בהגאון ר׳ יצחק מקראקא ועל זה נפרץ ריב בין ר׳ מיכל חסיד ובין המוציא לאור היפה מראה באמסטרדם כמסופר בהקדמת הספר מדפוס האחרון בארוכה.

והנה ר׳ מיכל חסיד בשקידתו בתורה לא די לו בנגלה לנו גם בנסתר ובמופלא ממנו דרש והקר. ובעקד ספרי מורי ורבי הגאון ר׳ יעקב יוסף זצ״ל ראיתי זה יותר מארבעים שנים איזה כתבי ידות כתובות בכתב יד מחברם ר׳ מיכל חסיד וכל דבריהם דברי קבלה. גם ברשימת אוצרות חיים נרשמו בסימן 329, 396, 506 521, 577, 591 איזה כתבי ידות מעניני קבלה ממחברים זולתו שהעתיקם ר׳ מיכל חסיד בעצמו. ובגלל עסקו בספרי קבלה קנה לו שם בפי ההמון: „המקובל הגדול״. — וההתעסקות בספרי קבלה היתה ליושבי ברלין ופפד״א למורשה מימות המגורשים מווינא משנת תל״א שנתישבו בערים האלה ונתפרצה עוד יותר מעת אשר הכינו בתי הדפוס בשתי הערים הנזכרים והדפיסו בהם ספרי קבלה. והראש ממיסדי קהל ברלין בשנת תל״א, הוא ר׳ מאדל ריז הלוי איטינגן שהיה קודם לזה דיין בווינא בב״ד הרב ר׳ גרשון אשכנזי, גם הוא היה מאוהבי הקבלה ועל מצבתו כתוב שהיה „פומו ממלל רברבתא ברזא דחכמתא״. — ור׳ וואלף בר משה בייטן שנפטר בברלין תס״ג שבחוהו גם כן במצבתו שהיה „גמיר וסביר בנגלה ובנסתרה״. — ור׳ יוסף בר משה הרשן מפרעמסלא, חד מתושבי קהלתינו שנפטר פה בשנת תס״ג הדפיס פה סדר התפלה עם פירוש כתר יוסף בנגלה ובנסתר, ורבני דורו גזרו על ספרו גניזה מפני שנבלע בו ארסו של שבתי צבי (יעב״ץ בתורת הקנאות דפוס לבוב צד 144). ועיין עליו למטה בשמו. — ובפפד״א הדפיס בשנת תס״ב

ר׳ ישראל בר אהרן יפה משקלאב ספר אור ישראל ובאו בו רמזים על שבתי צבי וביחוד בדף ל״ט ע״א במה שאמר צדיקים יבואו בו ראשי תיבותיו: צבי (תורת הקנאות צד 145, ור׳ דוד אווז בעק״צת עקרב דף ו׳ א׳). ועוד הדפיסו שם בשנת תס״ב ס׳ גלגולי נשמות על ידי ר׳ נתן פייבל בר משה. ואחר זה נדפס בברלין בשנת תס״ו ס׳ הבהיר ומעיין החכמה הנקרא טוב וישר Q. ובשנת תע״א יצא פה לאור ס׳ מקור חכמה וס׳ פתחי יה, על ידי ר׳ משלם זלמן בן הרב״ד מניקלשפורג ר׳ בנימן וואלף פישהוף-אויערבאך (ואינו הנרשם בתורת הקנאות צד 121 למאמיני בשבתי צבי ואולי הוא אחד מנכדיו או ממשפחתו). ובשנת תע״ה נדפס בברלין קיצור השל״ה מר׳ מיכל עפשטיין סג״ל, ובסוף הקדמתו ובסוף פירושו לעלינו רמז על שבתי צבי (תורת הקנאות צד 32, 144). ושתי שנים אחר זה חזרו והדפיסו השל״ה עצמו בפפד״א. ור׳ אריה ליב בר חיים הזן מפוזנא (אחי ר׳ צבי הירש הנזכר בעמודי העבודה שלי צד 308 בין הפייטנים, שהיה סופר ונאמן בברלין ונפטר פה בשנת תצ״ו, הדפיס פה ס׳ מדרש כונן ופירוש מאמרי הזוהר מהמקובל ר׳ אריה ליב פרילוק. ובכ״א לחודש סיון תפ״ז הלך פה לעולמו אחד מיקירי קהלתינו מו״ה צבי בר יהודה כ״ץ והועד עליו במצבתו „שבנגלה ובנסתר דרש וחקר״. ור׳ לאזי בר יהושיע ה״ש הנפטר פה י״א אדר תצ״ו, העיד עליו נכדו בעל משנת דר׳ אליעזר (אלטונא תקע״ה) בהקדמתו שהיה בקי בנגלה ובנסתר.

באמצעות הסופרים והספרים כאלה נתפשטו לימודי הקבלה בברלין ובנותיה, ואוהבי הרמזים וגימטריאות ודורשי הנוטריקון וסודות ראשי וסופי התיבות נתרבו מאוד, עד שכמעט טח עיניהם מראות פשטי הדברים כצורתם ורדפו אחרי דמיונות שוא ותפל לבאר בהם מקראות בתנ״ך בדרך זר.

ולדוגמא נזכיר פה המאורע שבשנת תס״א ח׳ לחודש יאנואר נתן הקורפירשט פרידריך השלישי בקעניגסבערג כתר מלכות בראשו והורם בשם פרידריך הראשון למלך פרייסען. וזאת היתה נסבה שקם מורה דרדקי אחד בברלין, הוא ר׳ (שמעון) וואלף בר ברוך בראנדעס מפראג (נפטר פה ט׳ אדר תע״ג) והדפיס „ביאור סוד הנבואה של מלך דוד החוזה שהיה מרמז בס׳ תהלים קפיטל כ״א על כבוד מלכותו של מלך פרידריך הראשון״. — וביאור הזה נוסד על פי סוד צירופי אותיות וחשבוני גמטריאות ואחז בזה עיני בני דורו כיהודים וכנוצרים, וסמא את עיניהם להאמינם באמונה שלימה בדרשתו של דופי שדרש במזמור הזה, כאלו הסתכל דוד בנבואה שבשנת תס״א ירים הקורפירשט את עצמו למלך. ולולא קם המלומד הגדול יאבלונצקי וחפש במצות המלך אחרי הענין הזה ומה טיבו והראה לכל כי הוציא וואלף בראנדעס זולל מיקר, האמינו כל העם כי השכינה מדברת מתוך הפסוקים האלה כרצון המלמד הזה שלמד טפלות תחת תפילות.

רוח עועים כזה שהיה שולט בברלין בימים ההם הכשירו יושביה להאמין לכל דבר היוצא מפי רב או בור שיצא עליו הקול שהוא מקובל. ובשנת תע״ג בא האיש נחמיה חייא חיון לברלין להדפיס ספרי מינות שלו המכונים „דברי נחמיה״ „ועוז לאלהים ובית קדש הקדשים״ אשר בספר האחרון שמבואר בו דרוש מהימנותא דכלא הנדפס בו גם כן, כולו פועל ידיו של שבתי צבי הוא כאשר יבוא עוד למטה. וכבוא ר׳ נחמיה חייא חיון לבית האב״ד ר׳ אהרן (הנזכר למעלה סי׳ ד׳) מצא את

לבב הרב שלם עמו כי נתן לו הסכמה בכ״ו טבת תע״ג להדפיס ב׳ ספרים הנזכרים, ועל מחברם הוא אומר: האי תנא ירושלמאה הוא מפענח נעלמים. ודין גלי רזיא אשר לו עשר ידות בנגלה ובסודות, ופנים חדשות באו לכאן בהדפסת חבורו: דברי נחמיה פששי התורה בנגלה. ושעמתי בקצה המטה מצוף דבש אמ־תו והוא מתוק וכל חיך הטועם אומר לי לי. ועוד ידו נטויה להדפיס ס׳ עוז לאלהים על קבלה אמתית, ואף גם שאין לי ידיעה בתחלה ובסוף ובהעלם בינתים לא בהן ולא בשמותיהן, אין לי אלא דברי הגאונים אשר קדמוני והפליגו בשבחא דהאי ספ־רא דצינועתא אשר כסה עתיק יומין. ויען נמנתי לדבר מצוה רבה זו להיות סניף לאריות, על כן חלקי ה׳ אמרה נפשי להסכים עמהם״ עכ״ל בהסכמה. — והנה רב הזה הלך לתומו והודה ולא בוש שאינו מבין כלל מעניני קבלה וסומך בהסכמתו על הסכמות הרבנים שקדמו לו, ולא ראה ולא ידע שקצת מהסכמות שהיו ביד חיון ונדפסים בראש ב׳ הספרים הנזכרים בדויות לגמרי וקצתן מזוייפות בתוכן על ידי הוספות שהוסיף ובשינויים שהרשה חיון לעצמו. גם לא ידע ר׳ אהרן שספר עוז לאלהים ובית קדש הקדשים המבאר דרוש מהימנותא דכלא שנדפס בתוך בין ב׳ פירושים האלו הוא בעצמו רזא דהימנותא שחברו שבתי צבי אחרי שנשתמד ונהפך לישמעאלי, כמו שהעיד ר׳ יוסף אירגאס בספריו אשר הפ״ץ נגד נחמיה חיון והם: ספר תוכחת מגולה והצד נחש. ובס׳ האחרון הוא אומר: „בשנת ת״ע בא נחמיה לעיר הזאת . . . והוציא את ספרו אשר קראו מהימנותא דכלא, הכרתי שהוא הדרוש אשר חברו שבתי צבי״. — אמנם מהקדום נלמד קצת התנצלות לר׳ אהרן, כי הלך בדרך הרבנים בימים ההם ואם הסכים רב אחד על ספרו של חבירו שידע אותו בעצמו מלפנים או שהועד עליו באמת או ברמיה שהוא משוחרי הטוב והתושיה מהרו כל הרבנים להסכים עם המחבר באמרם: אוקי גברא על חזקתו שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, ופוק חזי מאן גברא דקא מסהיד עליו וכדומה לזה. ובאמת לא ידע ר׳ אהרן את ר׳ נחמיה חיון והודה ולא בוש לאמר שאין לו ידיעה בקבלה כלל, ואין לו אלא דברי הגאונים אשר הפליגו בשבח נחמיה. ובודאי הצטער אחר זה ר׳ אהרן בשמעו את הקלקלה אשר נערכה מהזייפן חיון בסיועת הרבנים חביריו ובסיועת ההסכמה אשר כתב בשגגה. ובין הגאונים האלה ששבחו בהסכמותיהם את הרמאי הזה היה גם ר׳ נפתלי הכהן אב״ד בפוזנא ובפפד״א (עיין עליו עמודי העבודה צד 282) שעסק הרבה בספרי קבלה ונלכד גם כן ברשת אשר טמן חיון ונתן לו הסכמה כתובה בפראג כ״ב חשון תע״ב (הנדפסת בראש ס׳ עוז לאלהים ולא כשאר ההסכמות גם בס׳ דברי נחמיה). וכאשר נגלו לו אחר זה כל התועבות אשר עשה חיון מלפנים קודם ביאתו לפראג וגם בפראג עצמו, נתחרט בלבבו. אולם לעשות מעשה בפרהסיא ולקרוע מפני נחמיה מסוה היראה אשר נשא בשוא וברמיה, לא עלתה בידו גם אז כשנזדמנו יחד בברלין בשנת תע״ג ויהי כמהריש, בעדותו בעצמו בס׳ מלחמה לה׳ (ע׳ גרעטץ קורות היהודים ח״י הוספה בסוף LXXXIV) שמתנצל על זה בדברים האלה: „הזדמנתי לק״ק ברלין והיה גם הוא שם ולא ידעתי מה מהותו שם . . . ואנכי לא ראיתיו כל ימי היותי שם רק פעם אחת בבית הכנסת בשבת נתן לי שלום ולא החזרתי לו ושוב לא ראיתיו . . . . כי לא היה שוב בבית הכנסת בשום פעם. והיה בדעתי לבוא אז עליו בעקיפין כדי להוציא את הסכמתי ולפרסם את מעשיו וראיתי כי הקהלה בלאו

הכי נחלקו לשני כתות, זה בכה וזה בכה ורבים מתפרצים ובהיפקרא ניחא להו ומטים כלפי הובה להתדבק דוקא באנשים כאלה. . . בשגם שזה האיש היה מתאכסן בבית גוי. . . וקול הדברים נשמעים למלכות ויתחלל השם יותר" עכ"ל. ולא להנם ירא ר' נפתלי להעיר על היון חמתו כי נמצאו בברלין כמה וכמה אנשים שדעתם לא היה יפה ורוחם לא היה נאמנה והיו מרודפי נסתרות ומאוהבי הסודות והידות, ובראשם הגאון ר' מיכל חסיד האב"ד בברלין אחרי גיסו ר' אהרן, וגם הוא כשל באותו הזמן באמונת ש"ץ כמו שנכשלו בה גם גאונים זולתו כמו ר' משה פנחס ור' הירץ שהיו שניהם אב"ד בלבוב, ור' מאיר אב"ד בפרויסטיין הרב המחבר שו"ת פנים מאירות (תורת הקנאות צד 71). ולו הרים ר' נפתלי את קולו נגד היון ומרעיו והבעיר את הבערה בקהלתינו, מי יודע מה היה לה וכמה מכשולות וחילול השם נסתעפו על ידי זה. אמנם ר' מיכל חסיד לא לעד ולצמיתות נפתה לבבו אחרי השב"ץ ותלמיד תלמידיו נחמיה היון, כי הכיר טעותו והתודה על עונו וכאשר פקח את עיניו, נעשה רודף ועבר עליו רוח קנאה על המסיתים והמדיחים האלה, ובירידי של פפד"א באסיפת כמה רבנים, אלופים וקצינים, קם ר' מיכל הסיד והחרים את כל הכת השב"ץ ואת ספריהם שנכתבו ונדפסו משנת תכ"ו ואילך, כמו שעשה מעט קודם לזה הגאון ר' יחזקאל אב"ד אה"ו והגאון ר' יעקב בפ"פ דמיין בשנת תפ"ה ורבני פראג וליסא ושארי קהלות בשנת תפ"ו, כמובא בתורת הקנאות מצד 69 עד 89 בארוכה ובשבירת לוחות הארון לר' דוד אווז (גאנז ?) דף מ"ט א'. —

ואלה דברי ר' מיכל בהקדמתו לס' יופי מכלל אחרי אשר אמר שם שהיה בדעתו לבאר האגדות גם בדרך רמז והזר בדעתו מחמת יראת מינות וזה לשונו: „כי הפסיקוני עוברי דרכי התורה הדשים מקרוב באו מאמיני בשם עוצר פרי שרף מעופף שורש נחש עקלתון, יתיעצו על צפוני יערימון סוד, להפך דברי אלהים חיים למינות, קוצצי נטיעות יתפרכון ישתתקון הדוברים על צדיק עתק יוצא מפיהם ומפי כתבם פלסתר, אוי לנו מקולמסן ישתרבב לשונם תהלך בארץ ועפר ילחכו אור רשעים ידעך לא יגה שביב אשם יהיו לדראון עולם. והמכשלה הזאת תחת יד שבידו למחות ולפרסם את החטאים בנפשותם ועושה להם צפוי עומד עליהם חוששני לו מחטאת בא בישכרו. פלגי מים ירדו עיני אהגה כיונה, דלו עיני למרום נשאתי תפלה בעד שארית הנמצאה, יקיים מקרא שכתוב והצלתי צאני מפיהם צדקת ישרים מיד רשעים תצילם לא יפלו בנופלים להקים את שבט יעקב ונצורי ישראל להשיב. הן הנה מנעו בר השיבו אהור ימיני להוות דעתי גם בדרך רמז אם תמתיק לפי אכחידנה תחת לשוני" עכ"ל. והקורא המבין יבין על מה דבריו ירמזון.

ובדבר הזה עצמו שנכשל בו אותו החסיד ר' מיכל בראשונה נכשל גם בנו ליפמן והיה לו לאבן נגף כל ימי חייו, כי מאהבתו להקבלה ולנסתרות השקיע עצמו בה יותר מהראוי והעלה בידו כפירה באמונת ישראל ויצא הוין לדת ישראל לדת הקאטוליקית אחר שיצא מברלין לאייזנשטט באונגארן והנוצרים קבלו אותו ואת שתי בניו הקטנים שהמירם אתו בהבה יתירה והורם למורה לשון הקודש ולשונות בני מזרח באוניפערזיטעט בווין. שמו ליפמן אשר היה לו מקודם הסיבו לשם אחר

ונקרא: Aloys Wienner von Sonnenfels. - ובשנת 1747 הדפיס בווין ספרו אור נוגה בלשון עברי ובלשון אשכנזי וזה לשון השער: אור נוגה Splendor Lucis, Oder Glantz des Litchs. Enthaltend eine kurtze Physico „Cabalistische Auslegung des grösten Naturgeheimnuss; Insgemein Lapis Philosophorum Genannt. Aus dem Hebräishen Grundtext der Heiligen Schrift gezogen. In Hebräisch- und Teutscher Sprach gleichlautend herausgegeben, Ab Aloysio Wienner Nobile a Sonnenfels, Variarum Lingvarum Orientalium Magistro Antiquissimae et Celeberimae Universitatis Viennensis et Professore privato. והיה אור לבנה כאור החמה, כי אור חמה יהיה שבעתים (ישעיה ל׳ כ״ו) לשנת לידת הגואל יתברך. Wienn Verlegts Johann Joseph Pentz. Buchhändlern 1747 עכ״ל שער הספר הנדפס 8 וכל הספר מלא על גדותיו מעניני הקבלה לשיטת הנוצרים. וברשימת ספרים מצאתי נרשם על שמו כזה: A'loys Edler von Sonneufels קצר המצע, Kurtzer Inhalt des alten Gesetzes, Hebräisch und Hebräisch-Detusch. Wien, 1760.

ועוד חבר: Controversiae cum Judaeis prodromi Libri II שנדפס על ידי בנו עם הקדמה ממנו בשנת 1758. ובנו הנזכר הוא המלומד הגדול שהיה פראפעססאר באוניפערזיטעט בווין והמכונה: Joseph von Sonnenfels נולד בניקלשפורג 1733 והורם מקיסר פראנץ 1797 בתור רייכספרייהער ונפטר 26 אפריל 1817. החכם הזה היה אוהב לר׳ משה מדעסא וכתבו אגרות זה לזה. גם היה אחד מהתומכים את הקיסר יוסף I בהשתדלותו לקרוא דרור לבני איסטרייך, וכמוהו היה לבו חף משנאת ישראל.

ומיד ליפמן ווינער-זאננענפעלס בנו של ר׳ מיכל עוד לנו: ס׳ אבן בוחן חבור בדקדוק לשון עבר (ווין 1757), חובר על פי כללי ר׳ זלמן הענא זכרו שטיינ-שניידער (ביבליאגראפישעס האנדבוך צד 134) על פי מה שכתב שד״ל בפרא-לעגאמענא צד 61.

ולענין יחוס משפחתו ושלשלת תולדות ר׳ מיכל נזכיר פה אחותו לאה, נפטרת פה י״א אדר ב׳ תצ״ד והיתה אשת ר׳ הירש ניימארק שנפטר פה ו׳ אייר ת״פ, בנו של הגאון ר׳ משולם זלמן מירלש אב״ד אה״ו והוא המכונה מן מיליום ברשימת הבעלי בתים מברלין בשנת תע״ד: Hirschel Salomon Fränkel. ולפי זה היתה אחותו של ר׳ מיכל גיסתו של הגאון חכם צבי, שאשתו שרה היתה גם כן בתו של הגאון ר׳ זלמן מירלש ניימארק פרענקעל. — אשת ר׳ מיכל הינדא, אחות ר׳ אהרן אב״ד פפד״א כבר נזכרה למעלה צד 3 ור׳ מיכל הזכירה לשבח בסוף הקדמתו ליופי מכלל ואומר: ערבה שמחתי ביום ב׳ של פסח תפ״ז כי מתה עלי זוגתי . . הינדא ע״ה בת אמ״ו המ׳ הגאון המנוח בעל המחבר נחלת בנימן זצלל״ה. חגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה בהתעסקות נמרץ בכל עניני הדפוס . . . . זכרה לה אלוה לטובה כשרון מעשיה ופועל ידיה וכו׳ — ואלה שמות בניו ובנותיו של ר׳ מיכל הנודעים לי:

1) ליפמן, הוא הנזכר למעלה ונולד קודם שנת תע״ה כי לא נמצא שמו בפנקס הנימולים בברלין שמתחיל בשנה זו. וע׳ למטה צד 20 הערה 4.

2) ר׳ איצק נולד בברלין י״ב אדר תע״ו ונתישב ונפטר בליסא ובתו גיטל היתה אשת ר׳ מן פלאכטע שם. ולר׳ מן בת קענדעל שמה, אשת ר׳ זימל בליסא והם הולידו את ר׳ מיכל הייניש והאשה גיטל אשת ר׳ אבלי בר אליה גאלדשטויב ור׳ אבלי היה אביו של הראש ב״ד בליסא ר׳ ליפמן גאלדשטויב שנפטר שם ב׳ אדר שני תרמ״א. ור׳ איצק הנזכר בעת פטירתו הניח אשתו מעוברת ואחר זה ילדה בן ששמו כשם אביו איצק וגם הוא נפטר בעת אשר היתה אשתו הרה, והולידה בת ועל שם אביה נקראה: יצקה והיתה אח״כ אשת ר׳ געטץ ווינער בליסא ובניהם היו האחים ר׳ ליב ור׳ מרדכי ווינער. והרייכסגעריכטסראטה ווינער כעת בלייפציג הוא בנו של מרדכי ווינער.

3) יעקב נולד פה י״א אדר תע״ט.

4) חיים נולד י׳ אייר תפ״א.

5) הענא אשת הדיין ר׳ מענדל מפ״פ דמיין פה בברלין, ע׳ למטה בשמו. 114

6) לאה אשתו הראשונה של הדיין ר׳ ליב כ״ץ בברלין, ע׳ למטה בשמו. 111

7) אשת הדיין ר׳ יואל זקש בר יקותיאל מגלוגא, אשר זכרו יבוא למטה.

מספר ימי חיי ר׳ מיכל חסיד מעטים ורעים היו ונפטר בחיי אמו, בליל שבת י״א אדר תפ״ח. והדברים הנחרתים על מצבת קברו מעטים הם ובקושי העתקתי ממצבה הפגומה הנשחתה והמטושטשה מרוב הימים אלה הדברים:

יפה נוף משוש כל הארץ.

פ״נ שופרא שפירא, בוצינא דנהורא, רעיא מהימנא, מגליא טמירא.

טבעו בעולם . . . ספר יופי מכלל . . . בליל שבת י״א אדר תפ״ח

ליצירה (ולמהר)תו יום א׳ נקבר כשורה.

ונעתיק פה נוסח אל מלא רחמים שיסד לכבודו הפרנס ומנהיג בברלין בימים ההם מו״ה מאיר מרינטל לאמרו בשנת פטירתו בכל שבת ושבת ואחר זה בכל פעם שמזכירין נשמות, מצאתיו בקונטרס הישן של בית הכנסת בברלין ובראשי חרוזיו אות אחת משמו של הרב הנפטר, וזה לשונו:

יׄקר בעיני ה׳ המותה לחסידיו לשקוט שקט ורעננה
בצל שדי ותחת כנפיו בסוד ישרים.
חׄומה וחיל היה לנו ובצלו היה לנו הגנה,
מחסה ומסתור ממטר ומזרם.
יׄדיו רב לו בנגלה, ובנסתר חננו ה׳ בינה,
כאשר שמו נודע בשערים.
אׄשכול הכופר עשר ידות במעלות ובמדות לו ממדבר מתנה,
בדרך ישכון אור הולך משרים.
לׄמי כל חמדת ישראל, ממנו יתד ממנו פנה,
בחריפותו היה סיני ועוקר הרים.

מֿכלל יופי הופיע, חכמתו בחוץ תרונה,
בדעת שאלותיו ותשובותיו מלא חדרים.
יֿדין עמו כאחד המיוחד, לא נעדרה אחת מהנה
במשפטים צדיקים וישרים.
כֿשופר הרם קולו בתפלתו לאל שוכן מעונה
והאירו דבריו כתומים ואורים.
לֿב חכם לימינו בדרשותיו ובתוכחותיו השיב רבים
מעון אל תחת כנפי השכינה.
בתורתו האיר לארץ ודרים
לכן נפשו תנוה וכו׳.

וחוץ מזה כבדוהו בני חברה הקדישא גומלי חסדים וקברנים שהיה ר׳ מיכל אחד מחבורתם ואהר זה גבאי קבוע, במה שנמנו וגמרו בהו״ה פסח תפ״ה שלא למנות גבאי אחר במקומו עד תום שנת פטירתו, דהיינו שנת תפ״ט (פנקס החבירה דף י״ג, ב׳).

הערות.

1) לצד 11. בענין ר׳ יהודא ליב שהיה בתחלה דרשן בפראג ואחר זה אב״ד בפילא ובגרידץ ע׳ בשער יש של שלמה לגטין (ברלין תקכ״א) ובהסכמותיו למקור חיים (פיורדא תנ״ז) ולחוקי חיים (ברלין ת״ם) ולאור ישראל (פפד״א תס״ב) ולאורי וישעי (ברלין תע״ד) ובשו״ת פנים מאירות ח״א (אמ״ד תע״ה). ובמשנת דר״א מר״א טרילינגער כין (פפד״א תס״ז) דף פ״ז א׳ וכן בהסכמותיו הנזכרות נאמר בהדיא שהוכרח ר׳ יהודא ליב לצאת מגרידץ לפפד״א מחמת רעש מלחמות שהיה בעת ההיא בפולין. ונראה שבדעתו היה לשוב למקומו לגרידץ ולא עלתה בידו ונשתקע לגמרי בפפד״א, כי בשנת תע״ו בעודו בחיים, היה ר׳ שמואל זגוויל כ״ץ שפירא מלבוב אב״ד בגרידץ והסכים בשנה הנזכרת בהדפסת ס׳ אהל יעקב שנדפס אחרי כן בשנת תע״ט בפפ״ד והסכמתו חתומה: „חונה ק״ק גרידץ“. — זמן סלוקו של ר׳ יהודה ליב נראה שהיה בין ת״פ—לתפ״ג, כי בהסכמת בנו ר׳ מיכל חסיד לספר מרגליות טובה (אמ״ד תפ״ג) הכתובה כ׳ אייר ת״פ, החתימה: „מיכל בלא״א מ״ו כמו״ה יהודה ליב שליט״א חונה פה ק״ק בערלין“, ולעומת זה בהסכמתו לחומש עם תרגום רש״י ושפתי חכמים (פפד״א) חתום: „ז״ך כסלו תפ״ג יחיאל בלא״א מ״ו כמו״ה יהודה ליב זצלל״ה“.

2) לצד 11—12 בשער ס׳ ברית מטה משה (ברלין תס״א) נזכר ר׳ אהרן בהדיא ונאמר עליו שהוא יושב בבית המדרש שיסדו ר׳ יהודא בר ליפמן חמיו ואסתר המותו, ומר׳ מיכל גיסו בעל אחותו של ר׳ אהרן שותק כותב שער הנזכר לגמרי. ואין ספק שגם ר׳ מיכל היה בשנת תס״א חד מיושבי בית המדרש של ר׳ יהודא בברלין כי בעל ס׳ ברית מטה משה לא היתה כונתו שם רק לספר את מיסדי בית המדרש ובגלל זה הזכיר גם את ר׳ אברהם האב״ד דהלברשטט בנם ושתגם ר׳ אהרן ושתק מר׳ מיכל שהיה מאוכלי לחמם. ובבירור ידענו ממקום אחר שהיה בשנת תס״א חד מרבני בית המדרש הזה, כי בספר לקח טוב (פפד״א תס״ד) נדפסו הרבה הסכמות משנת תס״ה ובתוכם הסכמה

ו) ר' מרדכי טאָקלעס מליסא בר אברהם.

הרב הזה היה מליסא כעדות חתימתו בהסכמותיו ובשאר דברים הכתובים והנדפסים ממנו או מאחרים על שמו. וברשימת היהודים מן מיליום נזכר בשנת

מר' שמעיה אב"ד ברלין חתומה ער"ח תמוז תמ"א בברלין, ובסוף הספר אומר המחבר: „והדברים האלו הצעתי בהיותי בק"ק ברלין (דהיינו תמ"א) לפני הרב המופלא הרבני דבי תרביצאי מהר"ר מיכל נר"ו וגיסו הרב הגדול ריש מתיבתא מהר"ר אהרן בן הרב הגדול בעל המחבר נחלת בנימין ז"ל והוכשר בעיניהם ונענו לי דאשם" עכ"ל. — ובשנת תע"א נדפס בברלין ס' מקור חכמה בהסכמת ר' מיכל, והמדפיס כתב ממעל ההסכמה: „מהרב הגדול והמקובל מו"ה מיכל נר"ו אב"ד בק"ק זלאטאווי יע"א". והמסכים חתם עצמו שם לסדר ולפרט לאסור אסר על נפשו יחיאל מיכל בלא"א מ"ו כמו"ה יהודא ליב שלי"ט פה ברלין באהל תורה ומולדתו פרושה בק"ק זלאטווי יע"א. ובשנת תע"ב נדפס בברלין עין יעקב קטן עם פירש מר' שלמה זלמן בארגער בר דוד בהסכמת ר' מיכל משנה זו וגם שם הדפיסו עליה „מהרב מו"ה מיכל נר"ו" שנתקבל לאב"ד ור"מ לכמה קהלות קדושות ולעת הזאת יושב באהל של תורה פה ק"ק בערלין. — אמור מעתה שנתקבל ר' מיכל קודם ישיבתו בברלין לאב"ד בקהלות שונות ובפרט בזלאטאווע ולא זז מברלין עוד כל ימי חייו. ובזלאטאווע נתקבל אחרי ר' מיכל לאב"ד ור"מ הגאון ר' יוסף יאסקי בהקדום ר' יחיאל והיה שם עוד בשנת תס"ו ובשנה זו בר"ח חשון הסכים שם על המהרש"א שנדפס בשנת תס"ו בברלין.

3) שם צד 12 שם פייבש שהיה נקרא בו אביו של ר' עקיבא שנו והחליפו האשכנזים לשם פייט, ולכן נקרא ר' עקיבא ובנו ר' ליב Jacob Veit, Levin Veit, אולם שם משפחתם מאז היה גינצבורג. ובשנת תל"ו היה בוויטלענהויזען במדינת העססען ר' שניאור פייבש אב"ד והסכים בשנה הזו בהדפסת ספרו שער אפרים (אלטונא תל"ו Q). ובנו ר' יהודה נתישב בברלין והיה פה פו"מ ונפטר תקמ"ו ועל שם המקום שיצא משם היה נקרא ר' יהודה וויטלענהויזען ועל שם אביו ר' פייבש היה מכונה גם כן בשם ר' יהודה פייט, הוא וכל יוצאי חלציו. אולם שם משפחתו בישראל היה רייק, וכן חתום באמת בהסכמה הנ"ל: הק' שניאור פייבש רייק חונה פה ק"ק וויטלענהויזען וכל מדינות העססין". וה' שניאור פייבש הזה נדב גם כן פרוכת לבית המדרש של קהלתינו וכתוב עליו כזה לזכרון: „שניאור פייבש בן מוהר"ר יוסף רייק זצ"ל, לפנים היה אב"ד ור"מ בק"ק קרומנויא במדינות מעהררין וכעת אב"ד ור"מ מדינות העססין יע"א ואשתו הרבנית מרת אידל בת הג' אב"ד מו"ה ישראל קאפלש סג"ל זצ"ל. היום יום ו' ר"ח כסלו תל"ד." — ושתי משפחות הללו בברלין הלך השוה שבהם שנקראו על שם אחד מאביהם פייבש בשם פייט, וחוץ מזה לא היה להן שום נגיעה זו בזו ודבר לא היה למשפחת גינצבורג עם משפחת רייק, שממנה יצא איש דגול מרבבה הנודע בשערים מה"ו משה המכונה דאקטאר פייט זללה"ה.

4) לעיל 17—18. על ליפמן המכונה Aloy von Sonnenfels ובנו Joseph von Sonnenfels ראה יותר מזה: Jüdischer Plutarch Band I Wien 1848 183—245; Jüdisches Atheneum Leipzig 1851 224—226, ודבריהם צריכים תקון. ועל אגרות יאזעף פאן זאננענפעלד אל רמ"ד ותשובתו אליו ראה: M. Mendelsohn's gesammelte Schriften 5. Bd. Leipzig 1844 S. 620—623.

תע"ד בין התושבים בברלין בשמו ובשם אביו: Marcus Abraham. ועל שם האשה טאָקלעס שהטיבה עמו בבואו מליסא לברלין כגר בארץ נכריה, היה מכונה גם כן ר' מרדכי טאָקלעס. וכבר בשנת תע"ב היה אחד מיקירי ברלין כי באדר ב' שנה זו נתקבל לחבר להחברת גומלי חסדים ומבקרי חולים וקברנים וביום בואו בברית עם בני החברה נדב 15 מארק לקופת הצדקה (פנקס חברת גומלי חסדים). אשתו הראשונה היילה היתה בת ר' אברהם ריז הלוי בנו של הרב הדיין ר' מאדל ריז איטינגען ממגורשי ווינא הנזכר למעלה. ובמותה (כ"ג שבט תפ"א) נקברה אצל אחיה: ר' משה ווינער ואחותה: מירל אשת הפו"מ ר' מאיר רינטל שזכרנו למעלה (צד 7 וצד 8). — אשתו השנייה מינקלה שמה והיתה בת המדפיס ר' וואלף מירלש-פרענקל בברלין בן הגאון ר' משולם זלמן מירלש ממגורשי ווינא אב"ד אה"וו ונפטרה ו' תמוז תצ"ו. בשנת תפ"ב כבר נתמנה לדיין בקהלתינו כעדות פנקס הנימולים שנרשם בו יום מילת בנו וואלף כזה: „וואלף בר מרדכי דיין ר"ח מנחם אב תפ"ב." וכן נרשם ר' מרדכי בתואר דיין בחודש אב תפ"ג בפנקס הקהל בין נותני ערך לקופת הקהל וסכום שלו היה י"א גראשען, כי התמניותו והתמנות הדיינים חביריו בעתים הללו לא היתה בתורת שעבוד ובשכר רק דרך כבוד ועל ג' שנים וכאשר עברו אלו הורו ומנוהו שנית. — ובאסיפת הקהל בחול המועד סוכות תפ"ו נתקבל ר' מרדכי טאקלעס לראש בית דין דקהלתינו, והוא הראשון אשר שמש בתואר ובמעלה הזאת בכתר הרבנות בברלין, ובכתב הרבנות שלו מפרנסי ומנהיגי הקהל נאמר שנתמנה על התורה ועל העבודה, על התורה: שישגיח על בני עניים ועל המלמדים שלהם, שלא יתעסקו במלאכת ה' ברמיה, וגם ללמוד בכבודו ובעצמו עם הבחורים בני עניי קהלתינו בחנם; ועל העבודה שיהא לראש בית דין לדבר המשפט. ובעת אשר יפנה הרב הגאון אב"ד מקהלתינו למדינה או לכל דבר שנצטרך, יהא הרב הראש ב"ד ר' מרדכי במקומו לכל דבר שבקדושה לדין ולהורות להיות בעת ההיא ידו בכל ענינים וגם לכל הכבוד שיגיע לראש ב"ד והוקצב לו בשביל זה מקופת הקהל מאה והמשים ר"ט לכל שנה". (פנקס הקהל). — ועוד נשנה שם בפירוש שעלתה הסכמה מהפרנסים בצירוף ט"ו אנשים ביום א' כ"ו אב תפ"ט, שאם יפנה הגאון אב"ד דקהלתינו מכאן אל המדינה לאיזה צורך יחלקו כבוד לר' מרדכי לקרותו לס"ת לשלישי להיוב בכל שבת כשמברכין החודש.

גדולה היתה יקרת ר' מרדכי בעיני חכמי דורו כנראה מהתשובות שהשיבו לו. ובשו"ת שב יעקב מהגאון ר' יעקב הכהן אב"ד בפ"פ דמיין נמצאת בסימן ח' תשובה שהשיב „אל הארז אשר בלבנון, יפה פרי עץ רענן, חכמתו בחוץ תרונן, ברק השנון, מעינותיו יפוצו חוצה, ה"ה אהובי מחותני ידידי הרב המופלא בש"ת מוהר"ר מרדכי נר"ו לפני שמש ינון שמו' וכו'. ר' מרדכי סתם הזה הוא בלי ספק ר' מרדכי טאקלעס הראב"ד בברלין שלפנינו, הוא ולא אחר, כאשר הודעתי כבר בשנת 1871 להכותב קורות היהודים בברלין ונדפס שם בחלק השני צד 48. וכל התשובה סובבת על ענין בית הכנסת אשר כבר דברנו עליו למעלה צד 6—8, ור"י המובא בתוכה הוא ר' יהודא בר ליפמן, והגבירה המוזכרת שם בסתם תכונה על אסתר אשת ר' יהודה, ורט"ם הנזכר גם כן שם הוא ר' טעבלי סג"ל (ריז בר

קאפל) שנפטר פה בחשון תפ"ח. — גם הגאון ר' יחזקאל קצנאילנפונין אב"ד איה"ו' בשו"ת כנסת יחזקאל סימן צ"א מכנהו „שארי ופארי", „אשר עשה ותיקן בחריפות ופלפול והראה בחכמה יתירה כמרדכי זה בלשן". — ומהתשובה מוכרחת מתוכה שנכתבה אחר ד' תמוז תע"ה, שבו ביום נפטר בברלין הרב ר' יידל כ"ץ בר משה בר מאיר מלאנדסבערג שעליו סובב כל מה שנאמר בתשובה ההיא והוא האיש Judel Moses הנזכר ברשימת מיליוס מבעלי הבתים שהיו בשנת תע"ד בברלין. ועיין למטה צד 23 בהערה 1. — ועוד נמצאת תשובה שהשיב ר' מרדכי עם חבירו הדיין ר' זנוויל הלברשטט בתשרי תצ"ג ונדפסה בשו"ת שתי הלחם לר"מ חאגיז. ואיזה חידושי תורה מר' מרדכי נדפסו בס' מנחת כהן מר' שבתי בר משה הכהן (פיורדא תק"א) ובס' קול יהודא מר' יהודא בר חנינא לונטשיטץ מגלוגא ובשאר ספרי לקוטים כאלה.

בימיו לא היה עוד בית המדרש קבוע בברלין והרבה בעלי בתים עשו בתיהם בית מדרשיהם ולמדו תורה וגפ"ת ביחידות או בחברת רב אחד שהכניסו לביתם והספיקו אותם בלחם, דירה, כסא, מנורה ושולחן. ולתועלת כל בני הקהלה ולהרבנים שבאו לגור שם לפי שעה ולהבחורים ששמשו בישיבת ברלין יסד ר' מרדכי טאקלעס פנקס והתחיל לקבץ חתימות של נדבות מבעלי הבתים לטובת בנין בית המדרש כמבואר בפנקס הקהל.

בשנת תפ"ט, בהתאספות החברא קדישא גמילות חסדים וביקור חולים יחד ביום ב' ט' סיון, נמנה ר' מרדכי טאקלעס לגבאי הראשון תחת האב"ד המנוח ר' מיכל חסיד. ובמצוה זו החזיק ר' מרדכי בכל תוקף ועוז, ועשה חסד עם החיים והמתים עד יום מותו (פנקס החברה). ובעזבונו מצא הפו"מ גיסו ר' אברהם בר מאיר רינטל, ספר תורת חיים ואהבת חסד שחבר ר' מרדכי, ור' אברהם רינטל הדפיסו בשנת תק"י בברלין בדפוס ר' אהרן בר משה מדפיס מליסא לטובת החברה הנזכרת וכולל ב' חלקים. חלק האחד כולל הלכות בקור חולים, שמחות, אונן, טהרה וקבורה סדורות מר' מרדכי טאקלעס, וחלק השני סדר התפלות והתחנונים ומזמורי תהלים שנוהגין להתפלל על החולים ותפלה לער"ח ניסן בבית החיים מיועדת לגומלי חסדים. וחלק הראשון הזה עם התפלה לער"ח ניסן להחברה, נדפס עוד הפעם בהוספות דינים ממורי ורבי הגאון רב"ד דקהלתינו מו"ה יעקב יוסף זצלל"ה בשנת תקפ"ט (עיין בספרי סדר ביקור חולים מעבר יבק וס' החיים במבוא שלי צד LXX בארוכה).

ויהי מרדכי פאר לעדתו וגדול ליהודים, ועד זקנה ושיבה גודר גדר ועומד בפרץ וביום ד' כ' סיון תק"ג — בו ביום אשר נשרף בו פעם שנית אחר זה בשנת תק"ן עיר ליסא מקום מגורו בתחלה אשר על שמה נקרא הרב גם: ר' מרדכי ליססער — עלה אל האלהים, ויהי אבל כבד ליהודים בברלין ובנותיה, ועל פי פקודתו נשמרו להרבות בשבחו ותוארים על מצבתו וזה החרות עליה:

פ"ט מורינו ר' מרדכי בן מורינו הרב ר' אברהם שהיה ראש ב"ד הקהלה

והמדינה, וגבאי הח"ק גמילות חסדים. נפטר ונקבר ביום ד' כ' סיון

תק"ג לפ"ק. תנצב"ה.

ואלה שמות בניו הנודעים לי:

1) הרבני מו"ה וואלף הנזכר למעלה נפטר פה ח"י כסלו תקכ"ו.

2) הרבני מו"ה איצק נולד ח"י אדר תפ"ד ונפטר פה ב' חו"ה סוכות תק"ס ואשתו שהרלי בת ר' שמואל בונפוט מהמבורג י"ז תמוז תקנ"ח.

3) הרבני מו"ה ברוך, נולד פה כ"א אב תפ"ה ודר בפפד"א ונפטר בברלין ט"ז אב תקנ"ג, ובנו ר' משה טאקלעס שמש בפפד"א חתום בין המדפיסים והמסדרי אותיות שעסקו שם בהדפסת ספר בית מאיר (תקמ"ט) בסוף קונטרס צלעות הבית.

4) אברהם, נולד בברלין ט"ז תמוז ת"ץ.

5) זלמן נולד בברלין כ"ב אב תצ"א.

6) מַן נולד ט' חשון תצ"ו.

גם אֲשער גלוה עמו, הוא ר' אברהם בר יצחק בן אשר מקאַמין בברלין, הנודע על ידי מסעות ר' בנימן שנדפס ביופי והדר בהשתדלותו, גם הוא היה מצאצאי ר' מרדכי טאקלעס. וממנו אגרת שכתב אל הח' ר' מאיר לעטטרים הנדפס במכתבי עברית (ווין תרכ"ב) צד 165.

הערות.

1) נולד 22 ר' יידל בר משה בר מאיר מלאנדסבערג. על מצבת קברו נחרתו אלה הטורים:

„פ"ט חד מרבנן, חריף ושנון, מופלג בתורה ובחסידות, בכל מעלות ומדות, מוכתר בג' כתרים, נודע שמו בשערים, הרב המופלא מוהר"ר יהודא יידל במוהר"ר משה כ"ץ שי'(היה) מק"ק לנצבורג. נר אלהים נכבת, במוצאי שבת, ולמחרתו ביום א' ד' תמוז תע"ה ליצירה, נקבר ונספד כשורה. תנצב"ה.

ואיזה תמרורי גבר המליין הזה נדפסו בס' קול יהודה מר' יהודה בר חנינא זעליג (זאלקווא תקי"ג).

וגם אשת ר' יידל מתה כנראה מתשובה הנזכרת שבשו"ת כנסת יחזקאל. הוא היה גיסו של ר' יוסף בר משה שהדפיס בברלין בשנת ת"ם בדפוס יאבלונסקי התפלה מכל השנה עם פירוש כתר יוסף. והמחבר מזכיר גיסו הזה ומעבר לשער הספר בקול תודה על אשר הטיב עמו בכספו להוציא ספרו בדפוס ומכנהו: „האברך רך בשנים ואב בחכמה הרב המופלג בתורה החריף . . . . נר ישראל . . . . מוהר"ר יהודא יידל כהן צדק בהקצין המפורסם הנגיד כהר"ר משה יצ"ו מק"ק לנצבורג".

ז) ר' משה בר אהרן מלבוב.

אחרי סלוקו של ר' מיכל חסיד, נמנו וגמרו ראשי העדה להקים רועה אחר תחתיו ונשאו עיניהם סביב לבחור אחד מחכמי הזמן לרב אב"ד על העיר והמדינה. אמנם עודם מתיעצים אל מי מהגאונים יפנו והנה פתאום יצאה פקודה מאת המלך להושיב את הרב ר' משה במוהר"ר אהרן מלבוב שהיה אז רב אב"ד בלייפניק

במדינת מעהרין על כסא הרבנות. ותרע הפקודה הזאת בעיני העדה כי לא שמעה עד היום ההוא מחכמת הרב הזה שהיה אז עוד צעיר לימים כבן עשרים ועוד איזה שנים ומגדולת תורתו לא נודעה לה, ויראה לנפשה להלביש אותו בבגדי המודות של הרבנות בברלין שהיתה עיר מלאה חכמים וסופרים וכל בניה למודי ה'. אז קמה כל העדה כאיש אחד ותבקש מאת המלך (בכ״ד לחודש יאנואר תפ״ט) להעביר ולבטל פקודתו על כל פנים לפי השעה, ובתוך ב' או ג' חדשים יהיה כל עמלם שיתברר על פי החקירה והדרישה אם ראוי הרב ר' משה לאותה שררה ואז יקבלו אותו בשמחה ובנפש חפיצה. אכן לשוא היתה תקותם להשיב הפקודה אחור, כי בשני לחודש פעברואר תפ״ט נתחדשה גזרת המלך והוא אמר וצוה להושיב את ר' משה לבוב מלייפניק, אותו ולא אחר, לרב אב״ד עליהם. ועל פי ההכרח נמנו וגמרו להשלים עם ר' משה ואבן מאסו הבונים היתה לראש פנה ולתל שהכל פונים בו. וכתבא דנא הוא כתב הרבנות הועתק ממני מפנקס הקהל דף כ״ב א' ששלחו לו מברלין לליפניק. וזה לשונו:

„ב״ה. בהתאספו ראשי עם יחד ה״ה האלופים פרנסים ומנהיגי הקהל וכל בני התמניות בצירוף יחידי סגולה אנשים חשובים, ראשים וטובים, נמנו ורבו לקבל עליהם אב״ד מורה צדק, להחזיק כל בדק, שלא יהא הבירה בלא מנהיג כנהוג בכל תפוצות ישראל, להיות למורה אשר ידין ויורה דעה באיסור והתיר וטומאה וטהרה, ועלה במוסכם האיש אשר נבחר הוא הקדוש ישראל אשר בקרבנו, אותו ראינו צדיק לפנינו, ה״ה הרב הגדול המופלא ומופלג בתורה ולו עשר ידות בנגלה ובנסתרה, וכל מעלות ומדות שמנו הכמים כולהון איתנהו בו וממנו אינן נעלמים, ה״ה

הרב מוהר״ר משה בן הרב הגדול מו״ה אהרן וצ״ל
מק״ק לייפניק

אשר יאמרו עליו כי הוא זה, מזה ובן מזה, לו נאוה ולו יאה, לישב על כסא הוראה, וזאת אשר מצאנו: ראשית כל דבר ה' זו הלכה, בפלפלא חריפתא, לחרדם בשכל הקודש בכל התחלת הזמן ואף בתוך הזמן, לא ימנע מהם בר ומזון, לשובע ולא לרזון, בישרא דתורה. גם ישמור שני שבתות: שבת שובה ושבת הגדול לבשר צדק בקהל רב, ולדרוש ברבים הלכות חג בחג כנהוג בכל תפוצות ישראל. גם מחוייב לשפוט ולדין, בין איש לרעהו כל ריב ומדון, בדיני איסור והיתרא, בטומאה וטהרה, ולכל דין ומשפט יצרף עמו שני דיינים אשר יתמנו מהאלופים הקהל יצ״ו. וגם יברך את העם בברכת ה' בתפילות טל וגשם וגם תפילת נעילה. נגד זה חלקנו לו כבוד הראוי לו: לעלות לס״ת שלישי מדי שבת בשבתו וגם בימים נוראים וימים טובים יום ראשון בלבד. וביום שני אינו רשאי שום אדם לקרותו לעלות לס״ת אם לא שיהא ראוי לעלות מצד החיוב. מקום חשוב בביה״כ יהיה לפי כבודו בכותל מזרחית אותו מקום שהוא ראשון בקודש לצד הארון הנוטה לצד צפון. ולהרבנית יהיה מקום חשוב בביה״כ בעזרת נשים. השכירות יהיה לו מקופת הקהל, דהיינו מקופת בהכ״נ בכל שבוע ארבעה ר״ט, ובכל חודש תשרי וניסן כפל כנהוג והכנסת מעות תנאים וחופה וחבר ומורינו ושאר הכנסות אשר יסכימו ביניהם האלופים הקהל יצ״ו. כל הנ״ל נעשה על משך ארבעה שנים רצופים מיום המבואר למטה. כל

הא דלעיל עלה במוסכם לכבוד המקום ולכבוד התורה, ולמען שתהא האמת נהדרת באנו על החתום ועל הגלוי״

היום יום ה׳ י״א אדר ראשון תפ״ט ל׳ פה בערלין קרית מלך רב.

צבי הירש סג״ל. זנוויל הלברשטט. חיים בר״א מהמבורג. מרדכי בהר״ר מגלין ממשפחת ראנבאך. אברהם הלוי. מאיר סג״ל. שמואל הלברשטט. דוד בעווערונג. משה הלברשטט. יודא סג״ל מלובלין. מנחם מענדעל עשווא. זלמן עמריך. שמעון יישלש. יהודא ליב השט״ט. ישעיה הולענדער. הק׳ יעקב ליפמן נ״ש. אהרן מינשטער. מאיר מרינטל. מרדכי מאדל סג״ל. יאקב בכהר״ר אריה ליב מקראטשין. אהרן בלא״א יצחק אייזק זצלל״ה. הק׳ מרדכי מהלברשטט. אליעזר גנז. בענדיט בן הדיין מוהר״ר ירמיה פערשט מהמבורג. אהרן דוד בהר״ר נפתלי. מרדכי כהן מברלין. ירמיה שפייאר. אברהם ממינדען. אליעזר לאזי הלברשטט.

על פי הדבור, ובסבת הלחץ והדחק של המלך אנוסים היו מנהיגי הקהלה להושיב את ר׳ משה מלבוב על כסא הרבנות, אולם לבם לא היה שלם עמו, ורע עליהם מעשה הרב הזה שבא על פי שטר הרבנות הנזכר לברלין ולא חש ולא פנה אל מתנגדיו ולרוב הקהל שמאנו בו. וזאת היתה נסיבה להסב את לבם ממנו עוד יותר, וישפכו עליו חמתו ויעשו אגודה אחת להיות בעוכריו בכל אשר יפנה. בראש שוטניו עמדו ג׳ אנשים והם: הפרנס ומנהיג ר׳ חיים בר אפרים מהמבורג, והוא החתום למעלה בשטר הרבנות בחתימה השלישית והוא אבי הקצין המפורסם ר׳ פייטל, והאחים ר׳ בנימן ור׳ בער בני ר׳ יוסף כ״ץ עלקיש ממשפחת רפאפארט, ויתגרו עם ר׳ משה מלחמה וימררו את חייו במריבות וקטטות ונתחלל שם שמים על ידם בגשתם בערכאות המלך להרוין משפט על הקלון והבוז ששפכו זה על זה וגבר מול רעהו.

הן אמת שבנגד האנשים האלה היו ב׳ פרנסים אחרים שעמדו לימינו, האחד הקצין ר׳ משה בהגאון הנגיד ר׳ ליב קלייוא המכונה גומפערטין, והשני ר׳ מרדכי בר מגלין ממשפחת ראנבאך מרעסא (Marcus Magnus) שראינו גם כן התימתו למעלה בשטר הרבנות. ובלי ספק היו שני אצילי העדה בימים ההם, והם: הנגיד והדיין ר׳ (נפתלי) הירש בר בנימן מירלש, אבי בעל קרבן העדה, והפו״מ מלפנים הישיש ר׳ זעליג הכהן בר יצחק גאלדשטיקקער מלייפניק מאוהבי ומתומכי ר׳ משה מלבוב. אולם כל עמלם להחזיקו על כסא רבנותו אשר כרע לנפול היה לשוא, ובמעט השלים הרב שנה אחת פה קרית מלך רב העבירוהו בעל כרחו מגדולתו ונדחק לצאת מפה לפפד״א על פי פקודת המלך (כ״ז מייא 1730) שהסכים הפעם הזה למתנגדי הרב בתנאי שישלמו מקופת הקהל לאוצר המלכות 4500 מארק.

הרבנות של פראנקפורט וברלין והמדינות שהיתה עד הנה ביד אב״ד אחד נחלקה עתה לשתים. בברלין נבחר על מקום ר׳ משה אב״ד אחר, ור׳ משה נתקבל ברשיון המלך (נתון לו כ״ח אויגוסט 1730 ועוד הפעם 6 נאוועמבער 1730) לפפד״א והמדינה בתנאי לשלם בכל שנה ושנה 300 מארק משכירתו לאב״ד בברלין. פרידת ר׳ משה מברלין לפ״פ נראה שהיתה בין סיון לאב משנת ת״ץ דמוכח משתי הסכמותיו. משם נתקבל ר׳ משה לרב (לדיין או לתופס ישיבה) לניקלשבורג במקום אשר שם התעכב בימי חורפו בלימוד הישיבה. ויצא מפפד״א

בחודש אב תק"נ וטרם נסע משם הסכים על הדפסת התורה עם ג' תרגומים רש"י והראב"ע ורשב"ם שהדפיס שם תלמידו ושאר בשרו מו"ה אהרן במו"ה ישראל הלוי העליר עם ר' יודא בר הירץ בער ור' אהרן בר שאול וחתומה הסכמתו כזה: „הטרוד ממש חד כרעא וג' ליסע ולקבוע בק"ק ניקלשפורג המפוארה. יום ד' ג' אב תק"נ לפ"ק פ"פ דאדר ביומא דשוקא". ובשנת תקי"ג עש"ק כ"ו אדר א' נפטר בווינא הגאון ר' יששכר בערוש (עשקלש) אב"ד דכל מדינת מעהרן ומדינות הגר (מצבות פראנקל No. 424), ונתקבל הגאון ר' יונתן אייבשיטץ מהמבורג לאב"ד דניקלשפורג וכל מדינת מעהרין והיה ברעתו לילך לשם לולא מן השמים עכבוהו (לוחות העדות סוף אות א' בהקדמה). ואז נתקבל ר' גרשון פוליץ לרב אב"ד דניקלשפורג, ור' משה לבוב לרב המדינה ושם נפטר ועל מצבתו כתוב:

„פ"נ הרב המדינה מו"ה משה לבוב בן הרב הגדול מו"ה אהרן זצ"ל מלבוב. י"נ (יצאה נשמתו) יום ד' י"ז טבת תקי"ח לפ"ק".

(קורות העתים לר' אברהם טריביטש דף י"ח ב' סימן כ"ה ודף י"ט א' סי' כ"ט. קבוצת חכמים מהח' ווארנהיים צד 181).

הערות.

1) לצד 25. ר' שלמה פרענקל בנו של ר' הירש בר בנימן הדפיס ביעסניץ ספרי הרמב"ם ובחלק השלישי נמצאת הסכמה מר' משה בר אהרן מלבוב כתובה בברלין בעברו דרך ברלין כ"ג אלול ת"ק והמסכים מכנה את האב: „מחותני רב חביבי, הרבני המופלג המפורסם מו"ה נפתלי הירש רייטמארק" ואת בנו המוציא לאור מזכיר כזה: „הבחור המשוב מוקדם לברכה . . . ידידי המופלא השנון הר"ר שלמה". —

2) שם. ר' זעליג נפטר ישיש וזקן ה' שבט תק"ד. ובשנת תע"ג הדפיס בברלין שאר בשרו ר' יוסף בר בנימן זאב וואלף עפשטיין הלוי מקוניץ במעהררין ס' אגרת המוסר מר' שלמה אלעמי וס' דת נשים לר' משה ניגרין בהוצאות „הקצין כ"ה אשר זעליג בר יצחק הכהן ז"ל מק"ק לייפניק פרנס ומנהיג פה ק"ק ברלין" כאמור שם בהקדמה, והוא ר' זעליג שלפנינו. ואשתו רבקה בת ר' טוביה נפטרה כ"ג חשון ת"פ ועל מצבתה מסופר בשבחה „שמגרה תהיה למלאכת בגדי קדש" והכונה שרקמה כלי קדש, פרוכות ומפות לצרכי בית הכנסת. ועל כשרון מלאכתה זו היתה משפחתה מכונה מימיה וכמה דורות אחריה בשם: „גאלדשטיקקער". — ובספרו של קעניג (אנאלען לצד 249) מכונה בעלה: Hof-Gold- und Silberstücker Salomon Isaac. גם הסופר מיליוס ברשימת בעלי בתים בברלין בשנת 1714 מרשים אותו בשם Salomon Jsaac. וכפי הנראה ממצבת בתו חנה אשת ר' פייבש בת' אלעזר ז"ל מבית הלפן מפפד"א שנפטרת פה ג' כסלו תק"ד היה מושב ר' זעליג גאלדשטיקקער קודם זה בהאללע ומשם תקע אהלו בברלין. ובנו ר' השכן כ"ץ נפטר כ"ז אב תקכ"ב, והוא אבי ר' דוד גאלדשטיקקער הכהן שנולד י"ד תמוז תפ"ח ונפטר ד' אדר תקנ"ח. ואשת ר' דוד יאכד בת ר' משה מאלטונא נפטרת י"א שבט תקע"ח, והם אבותיו של ר' אפרים בר דוד גאלדשטיקקער נולד ד' תמוז תקל"א ונפטר תקל"ז כ"ג אדר ומכונה: Ernst Dietrrich Kohner, והוא אשר הניח כל הונו ועשרו לבית היתומים הנקרא: Moses Mendelsohnische Waisen-Erziehungs-Anstalt

ח) ר׳ יעקב יושע מקראקא בר צבי הירש.

אחרי פרידת ר׳ משה בר אהרן מברלין אשר יושביו מאסו אותו מלמלוך עליהם, כלתה נפש העדה להושיב רב אחר תחתיו על כסאו לכהן בעטרת הרבנות כי כבר השיגו שנית כתב רשיון מהמלך מיום י״ד לחודש יולי 1730 לבחור להם רב חדש גבר משכיל ואיש דגול במעלות ובמדות בתורה ובחכמה. ויהי מקץ שנת ת״ץ או בתחלת שנת תצ״א נמנו ונמרו באסיפה גדולה ונכבדה להושיב את הרב ר׳ יעקב יושע מקראקא על כס הרבנות בעיר המלוכה ברלין והמדינה ולקבלו בראשונה על משך ארבעה שנים. וזה העתק משטר הרבנות ששלחו לו זקני העדה מברלין לעיר לבוב:

„כהיום הזה התאספו ראשי עם יחד ה״ה כבוד האלופים רוזני וקציני פו״מ מקהלתינו ק״ק ברלין וכבוד אלופי דייני עמודי התוך בצירוף לומדי התורה ושובי עיר וקציני יחידי סגולה ברוב מנין ורוב בנין כלם אנשים חשובים במשמע, ראשונים לכל דבר שבקדושה, ונמנו ורבו ברוב יועץ במועצת ודעת רוח ה׳ איך נעבדהו ואיזה דרך ישכון אור במסילותינו לחזק כל בדק אשר בית ישראל נשען עליהם כל משען ומשענה. אמרנו נשכימה לכרמים, נבקש בינה את מי יורה דעה ואיה מקום בינה, מי יהיה לנו לעינים ומי ילך בראש והיה למקרא העדה. ישובו יושבי בצלו, יהיו דגן שמים, בענפוהי ידורון צפרים ושם יקננו בנינו כשתילי זתים, כנטיעים מגודלים לתורת ה׳. עיני העם ולבם נודדים לחכמה איה? יקוו לאור ואין בם וצללנו במים אדירים גדולים חקרי לב וה׳ היה בעזרתינו כי לשמים כוונתינו והנחנו באורח קשוט ומרחוק ה׳ נראה לנו, כי נתנו חכמים עיניהם לההוא דיתיב בנציבין, זרע קדש מצבתו אדם גדול בענקים, ארך האבר בכל פנה ועבר, ה״ה כבוד הגאון הגדול המפורסם, תורתו כמים לים מכסים, המאור הגדול לממשלת, מזה בן מזה, הנמצא כזה? חד בדרא, שר התורה, בנגלה ובנסתרה, סיני ועוקר הרים, מאיר לארץ ולדרים, יפה פרי תואר זרע בירך, יקר הערך, יועץ פלא, החכם השלם ואוצר בלום. ה״ה מורינו ורבינו הקדוש נ״י פ״ה ע״י אב״ד ור״מ ור״נ אריאל, כבוד הוד שמו מפארים

כמהור״ר יעקב יושע בן מוהר״ר צבי הירש וצ״ל

אשר אור תורתו זורח לעת כזאת בעיר ואם בישראל ק״ק לבוב יצ״ו. ע״כ לכבוד המקום ב״ה ולכבוד תורתו הקדושה, אמרנו וענינו בהסכמה אחת ולב אחד בדברי חיבה: יחי ארונינו מורינו ורבינו, זו תורה וזו שכר פעלו, להאכילהו מפרי מעללו, וקבלנו אותו עלינו, לכל צרכינו, להיות אב״ד ור״מ, יורה יורה, ידין ידין, כל ריב ובעלי מדון, בין דם לדם ובין דין לדין, על גפי מרומי קרתא קדישא קהלתינו ברלין המעטירה. וגם על המדינות בו יאמר שניתן לו מקל עוז ותפארה, בשבט ומטה מושלים על כל הקהלות וגלילות הסמוכין ונראין עמנו הסרים למשמעתו של אב״ד דקהלתינו יצ״ו מאז ומקדם ועל פיו יצאו ויבואו, למען לא תהיה עדת ה׳ כצאן בלי רועה, ולו נאה ולו יאה, לישב על כסא הוראה והוא ילך לפנינו בכל עסקנו.

א) וזאת אשר מצאנו. ראשית לכל דבר יראת אלקים, שיחזיק במעוז התורה בתלמידים ובחורי חמד שיש בה סמיכה, וקבלנו עלינו להחזיק שבתות להבאים

לחסות בצלו צל החכמה כפי הזמן והצורך, להורות להם דבר ה׳ זו הלכה ותוספות בפלפלא חריפתא לחדדם בשכל הקדש בכל התחלת הזמן ואף בתוך הזמנים לא ימנע מהם בר ומזון, ובשרא דתורה לשובע ולא לרזון.

ב) גם ישמור מורינו ורבינו ואדונינו שתי שבתות בשנה: שבת שובה ושבת הגדול לבשר צדק בקהל רב, לדרוש הלכות חג בחג כנהוג בכל תפוצות ישראל.

ג) גם לשפוט ולדון בין איש ובין רעהו כל ריב ומדון בדיני ממונות ובאיסורא והיתרא וטומאה וטהרה ולכל דין ומשפט יצרף עמו שני דיינים אשר נתמנו מהאלופים הקהל יצ״ו.

ד) גם יברך את העם בברכת ה׳ בתפילת טל ונשם וגם תפילת נעילה.

ה) ועל כל כבוד תחלק לו שיעלה לתורה שלישי בכל שבתות השנה ולמועדים וימים נוראים ביום ראשון לבד כפי התקנה בקהלתינו יצ״ו כמו שהתנהגו פה עם הרבנים שעברו.

ו) גם יהיה לכבוד אמ״ו נר״ו מקום השוב בבית הכנסת הקבוע לפי כבודו בכותל מזרחית ראשון בקודש לצד הארון הקודש וכן להגבירה הרבנית מקום חשוב בעזרת נשים הקבועה לה.

ז) אמנם יש שכר לעמלה של תורה מה׳ ומאתנו בני קהלתינו יצ״ו שיותן לו שכירות הקצוב מדי שבוע בשבוע סך ארבעה ר״ט ובחודש ניסן ותשרי כפול כנהוג ומבני המדינה יצ״ו כ״ש לפחות שני ר״ט, ומעם תנאים וחופה וחבר ומורינו ושכר פסקי דינים בקהלתינו ובמדינה ושאר הכנסות ורוח והצלה אשר יעמוד לו המה בכתובים בכתב יושר בפנקסאות ולא יוגרע כוחו מכח הרבנים הגאונים אשר קדמוהו.

ח) גם יהיה לו בית תלמוד ובית ועד לחכמים שמשם תצא הוראה, ובית דירה המיוחד לפי כבודו.

ט) כל הא דלעיל נעשה ונגמר בבי טוב באסיפת הרועים ראשי עם קודש ח״מ וקבלנו עלינו לאשר ולקיים בכל חומר ועוז ותוקף מעשה קהל וטובי עיר שא״צ חיזוק. וקבלנו עלינו על משך זמן ארבעה שנים רצופים מזמן ביאת אדמ״ו למהגינו קדוש לתקוע אהלו אהל בל יצען יתודותיו פה קהלתינו יצ״ו.

ובזאת יבוא אל הקדש פנימה ותורה יבקשו מפיהו לישב על כסא כבוד הרבנות ועטרת חכמים על ראשו לתורה ולתעודה, דת ודין ידו הדה, ובידו שבט מושלים יוסיף שורש למטה, ויגדל פרי למעלה, יפליא עצה יגדיל תושיה, ונשארנו בתפלה לאל נורא עלילה, ויתן לו כח ועוז לעשות חיל, ה״ה כבוד האלופים רוזני וקציני פרנסי ומנהיגי דקהלתינו ק״ק בערלין בצרוף טובי העיר בעלי התמניות ויחידי סגולה, הקצינים ברוב מנין וברוב בנין, הבאים על ההתום ועל הגלוי לכבוד המקום ולכבוד אכסניא של תורה היום . . . . .

הק׳ מרדכי מליסא ראש ב״ד דקהלתינו. ונאום . . . . שמואל זנוויל הלברשטט. משה בלא״א כמהור״ר יהודא ליב קליף. חיים בהר״ר אפרים מהמבורג. ונאום . . . . . . ונאום אליעזר ליפמן סמטור. ונאום צבי הירש בן פ״ו כהר״ר בענדיט סג״ל מהמבורג. ונאום מרדכי מהלברשטט. ונאום שמואל מהלברשטט. ונאום אברהם הלוי. ונאום אהרן מינשטר. ונאום יהודה ליב מהלברשטט מבית יפה. נתנאל

פירשט. מנחם מענדעל עשווי. דוד בעוורונג. משה הלברשטט. ירמיה שפייאר. מנחם מאניש. יעקב קראטשין. מרדכי מארל סג״ל. מרדכי בר״א זצ״ל. ונאום מיכאל בא״א מוהר״ר אברהם זצ״ל. נאום . . . . נאום אליעזר גנז בישיטין מבערלין. מאיר סג״ל מברלין. מרדכי כהן מברלין. יעקב ליפמן נ״ש. ליב כהנא ח׳ הגאב״ד זצ״ל. מרדכי בר״ח חר״פ. שמעון וואלף פערשט. אברהם מינדען. אברהם ליפמן סג״ל. הק׳ יוסף פאלק מהמבורג. הק׳ קאפל בהר״ר שמואל ז״ל. הק׳ דוב בער במו״ה זאב וואלף. זאב וואלף סג״ל. אברהם אבריל. יוסף מנחם ח׳ הגאון אב״ד זצ״ל. שמעון ייטלש. מאיר זושט מהלברשטט. זעליג במו״ה יוסף ז״ל. ברוך בענדיט כ״ץ. ברוך בענדיט בר׳ . . . הק׳ משה במוהר״ר אברהם.

בבוא הרב ר׳ יעקב יושע לברלין היה כבן חמשים שנה, כי נולד לאביו ר׳ צבי הירש בשנת ת״ם—1680 ונקרא על שם אבי אמו רבתא הגאון ר׳ יהושיע בר יוסף בעל מגיני שלמה אב״ד דקראקא שנפטר שם כ״ז אב ת״ח. בעודו צעיר לימים התחתן עמו הקצין ר׳ שלמה סג״ל לנדא בלבוב ונתן לו את בתו לאה לאשה, ושם אמה אשת ר׳ שלמה לנדא רייזל שהיתה בת המנהיג ומגיד משרים בחברת שומרים לבוקר בלבוב: הרב ר׳ שמעריל כ״ץ. בימי עלומיו האלה ישב בשלוה במשמרת פקודתו בלבוב, והיה שם ראש ומשגיח על המלמדים והרבנים של בחורי חמד ובני הגבירים, ובלי הרמנא ממנו לא היה רשות לשום חכם להיות מורה ורב לתלמידים. אחר זה נתעלה כבודו ונתמנה לפרנס ומנהיג בלבוב, כי היה אז המנהג שם שלא להתמנה איש לפרנס אם לא הגיד הלכה תוספות, והיה זה לאות על כבוד וגדולה שנתן לו מעיר לבוב והמדינה. וחשב ר׳ יעקב יושע לישב בשלוה וקפץ עליו רוגז ובהלת נפילת הבתים כי ביום ה׳ ד׳ כסלו תס״ג כמה הביות של אבק שריפה (פולפער) היו לשריפת אש ונהרסו הבתים והיו למעי מפלה, ונהרגו כששים ושלשה נפשות מישראל ובתוכם אשתו הראשונה של ר׳ יעקב יושע הרבנית לאה ובתם הילדה גיטל וחמותו ריזל ואחי חמותו ר׳ מרדכי כ״ץ ואביהם ר׳ שמעריל כ״ץ הנזכר, אשר לכבוד נשמתם נדב אחרי כן ר׳ יעקב יושע פרוכת לבית הכנסת הנמצאת עוד היום בלבוב. גם הרב ר׳ יעקב יושע עצמו היה מן הנפילים מאיגרא רמא לבירא עמיקתא ובא בעמקי „מצולה בארץ התחתית ממש כבתוך המכתש״. אולם בחמלת ה׳ עליו לא נעשה ביתו קברו ויצא מן המהפכה בלי פצע וחבורה.

בעת ההיא היה הגאון ר׳ נפתלי הירץ, אביו של הגאון ר׳ צבי הירש אב״ד בלבוב ואחרי פטירתו בשנת תע״ב מלך אחריו הגאון הנודע חכם צבי אחרי צאתו מאמשטרדם בגלל המחלוקת עם הכת שהיתה נגררת אחרי נחמיה חיון, וישב בלבוב עד אשר שקעה שמשו בליל יום ב׳ ב׳ דר״ח אייר תע״ח (2 מייא 1718) ועל מקומו נתקבל ר׳ יעקב יושע, שהיה אז אב״ד בליסקא, לאב״ד בלבוב. משם האיר עיני הדור בתורתו, ושמע חכמתו התפשט בכל הגולה. וכאשר בחרוהו רוזני ברלין לאב״ד ור״מ בעיר המלוכה והמדינה ישב שם משך שנות תצ״א עד סוף תצ״ד. לבו היה כלב האריה לא חת מפני תקיף ולא זע מפני עריץ, פני קצין לא נשא ולנדיב לא החניף, דן דין תורה לאמיתו ובמשפט לא הכיר פנים. תכונת נפשו הזאת היתה הסבה להמשיך עליו שנאת הנגיד והתקיף שבתקיפים אז, שנאת הפו״מ

פייטל בר אפרים בברלין, כי הרשיעו בעמדו לפניו במשפט עם אחד ממריביו, ותחת אשר רבים וגדולים כרעו לפניו ברך, הוכיח הרב את איש זרוע ר׳ פייטל על החמס אשר בכפו. וכראות הרב כי לב ר׳ פייטל לא נכון עמו ולא יוכל עוד לישב במנוחה נכונה תחת כנפי השלום והאחדות בברלין, הסכים לעזוב את העיר הזאת ולנטות אהלו בעיר ואם בישראל ק״ק מיץ אשר שם קבלוהו לאב״ד ור״מ עליהם בשנת תצ״ד.

בצאת ר׳ יעקב יושע מעדת ברלין קוננו עליה הוי! פנה זיוה פנה הודה פנה הדרה! ואיזה בחורי חמד מתלמידיו בברלין הלכו אחריו למיץ ללמוד בישיבתו, כי שפתי הרב שמרו דעת ותורה בקשו מפיו. שם במיץ מלא את מקום הגאון ר׳ יעקב באק בר יוסף רישר מפראג בעל חק יעקב ושבות יעקב שהיה אב״ד במיץ עד יום מותו ש״ק ח׳ שבט תצ״ג (ע׳ למעלה צד 9). גם סדר ר׳ יעקב יושע שם את ספרו פני יהושע על כתובות גטין וקדושין והדפיסו עם קונטרס בדין חדש בשנת תצ״ט בא״ד בדפוס עטיאש. הספר הזה פרסם את שמו עוד יותר והראה את תקפו וגבורתו בתלמוד עד שגדולי קונשטנדינא וחכמי ארץ ישראל מנוהו לנשיא עליהם.

בשנת ת״ק נפטר בפ״פ דמיין הגאון ר׳ יעקב כהן פאפרש בר בנימן מפראג בעל שו״ת שב יעקב ועל מקומו נבחר ר׳ יעקב יושע לאב״ד ור״מ וכבר בשנת תק״ב היה משכנו בעדה המפוארה הזו כי מצאתי לו תשובה בשו״ת קרית חנה בסימן מ״ו והיא כתובה בפ״פ דמיין ה׳ טבת תק״ב. שם הרביץ תורה ברבים והעמיד תלמידים הרבה, אמנם מנוחה לא מצא שם, כי מלבד שבסוף ימיו המר לו שדי מאוד כי נטלה ממנו אשתו השניה, ונעשה סגי נהור ובגופו נראו נגעי הצרעת, גם הרבה מאוהביו במסתרים בכו נפשיהם, כי לא חמל ולא חס על כבוד אנוש כערכו הגאון ר׳ יהונתן אייבשיטץ אב״ד אה״ו וינבל כסא כבודו על דבות רעות ותששות בעלמא אשר באמתתן עוד היום יסופקו. — בשנת תקט״ו בא בנו ר׳ נתן אב״ד בראברמיל לפ״פ דמיין לסדר כתבי אביו ולהכינם לדפוס ועל ידו נגמר הדפסת פני יהושע ח״ג על נזיקין שהתהיל המחבר להדפיסו בשנת תקט״ז. אולם בשנה זו עש״ק י״ד שבט טרף המות נפשו ועיני כל ישראל הורידו דמעה על הלקה גאון ישראל הנולד בשנת תם ונפטר בשנת יושר.

ואלה תולדות רבינו הגדול בעל פני יהושע:

1) ר׳ נתן המדובר ממנו למעלה. ובראש ספר המצות לרמב״ם דפוס פ״פ דמיין תקט״ז נמצאת ממנו הסכמה התומה פ״פ דמיין יום ב׳ י״ב ניסן תקט״ז. נתן בהגאון מו״ה יעקב יושע הכ״מ החונה בק״ק דאברמיל״.

2) ר׳ ישכר דוב המכונה בערוש, תלמיד דודו הגאון ר׳ הירש שהיה משנת תע״ח אב״ד בהלברשטט. ור׳ בערוש היה רב בפאדהייץ, ותשובות שהשיב למיץ בחיי אביו אל הדיין ר׳ גרשון קאבלענץ מזיא נדפסות בשו״ת קרית חנה בסימן מ״א, מ״ב, מ״ג ומ״ד, וחתימתו שם יששכר (בשין כפולה) דוב בלא״א מ״ו הגאון מו״ה יעקב יושע נר״ו החונה בק״ק פרהייץ. והרב בעל פרי מגדים בספר תבת גמא, דף ע׳, ב׳, מביא ממנו מה ששמע משמו בדברי תורה. ובשו״ת ר׳ חיים כהן ראפאפארט בר שמחה (לעמבערג 1861) בסוף התשובות השייכות לאה״ע נמצאה תשובה

ממנו תתומה יום א׳ כ״ד תשרי תק״ד הק׳ ישכר (בחד שין) דוב באמ״ו יעקב יושע נר״ו. ובתשע שטות לבנו הגאון ר׳ הירש רוזאניש, נמצאים איזה חידושים מר׳ בערוש אביו. ובדעתו היה לקבוע דירתו במיץ ולהיות שם ראש ישיבה. ויהי בנסוע מספאדהייץ למיץ דרך עיר ברלין נפל למשכב וימת פה, ועל מצבתו חרות:

„פה נטמן, צנצנת המן, גבור החיל, חילא לאורייתא, הרב ה״ה החריף מוה״ר ישכר בערוש בה״ה המפורסם מו״ה יהושיע נר״ו אב״ד דק״ק פ״פ דמיין. נגוע ונאסף אל עמיו יום ג׳ כ״ב חשון תק״ה. נתחדש על ידי נכדו אשר שמו בקרבו ישכר דוב בערוש בהרב מו״ה מרדכי צבי הכהן

יאָללעש ז״ל בשנת יִשָּׂכָר דֹּב הַכֹּהֵן לפ״ק (תרט״ו)

3) ר׳ אריה ליב המכונה ר׳ ליבש היה כאחיו גם כן תלמיד ר׳ צבי הירש אב״ד ה״ש, ובחוה״ה פסח תק״י עבר דרך גלוגא ושם הסכים בהדפסת ס׳ כתנות אור מר׳ מאיר ווארזיר. ובועד בראד כ״ו אייר תקט״ז התמו י״ד רבנים ובתוכם גם ר׳ אריה ליבש שהיה אז אב״ד בק״ק סקאהל על מכתב חרב פיפיות שנשלח לכל הקהלות לקרות אותו בבתי כנסיות בכל עיר״ח להבדיל ולהפריש מאמיני הש״ץ מתוך קהל הגולה (יעוין אוצר חכמה לר׳ יוסף כהן צדק I דף 23 - 29). בשנת תק״ו ,תקי״ח ישב ר׳ ליבש בישיבתו הרמה בפ״פ דמיין ומשם נכתבו תשובה נ״ז ונ״ט בזמן הזה הנדפסות בשו״ת אור ישראל מר׳ ישראל ליפשיין (קלעווע תק״ל). ונתקבל אחר זה לאב״ד בהנובר והסכים בשנת תקל״ה כ״ח אלול בהדפסת פני יהושיע ח״ד עם הוספותיו הנקראות בשמו פני אריה (פיורדא תק״מ), ונפטר ר׳ אריה ליב בחודש אדר תקמ״ט בהנובר, ועל מקומו נתקבל בפסח תקמ״ט בנו הגאון ר׳ בערוש (המאסף תקמ״ט דף רנ״ב), והוא היה אביו של הגאון ר׳ שמואל בערג-שטיין אב״ד באמסטרדם שנפטר שם ד׳ טבת תקצ״ט (מצבת מולדער צד 13). והגאון ר׳ פרץ זאבל אינר אב״ד ברוינשווייג היה התנו של ר׳ בערוש כי בתו רחל היתה אשתו השניה של ר׳ פרץ זאבל אינר כנזכר ממנו בהקדמת ספרו עטרת פז.

4) אשת הגאון ר׳ שלמה דוב בערוש בהגאון ר׳ צבי הירש אב״ד הלברשטט הנזכר, היתה בת הגאון ר׳ יעקב יושע והיתה לבעלה שאר בשרה לאשה. ור׳ בערוש הזה היה אב״ד בגלוגא ובנוסח אל מלא רחמים להזכרת נשמות הרבנים דגלוגא ראיתי האב ובנו מוזכרים שם יחד: „מורי מורנו הרב ר׳ צבי בן מורינו הרב ר׳ נפתלי ובנו מורי מורינו הרב ר׳ אברהם שלמה דוב״. — ואין ספק שהוא ר׳ צבי הירש האב״ד דהלברשטט ובנו ר׳ בערוש המכונה גם אברהם זולת שם שלמה דוב שחתום בו הרב בהרבה מקומות. ובהעתק מצבה שלו שנשלח לי מגלוגא ראיתי כי שבוש עלה בהעתק אם מצד יושנה או משגגת המעתיק וזה לשונה:

„ג׳ תמוז תקכ״ד, נפטר אגוז של תפארת, מאור הגולה צבי תפארת, הגאון המפורסם בדורו, מו״ה שלמה דוב זצ״ל, אב״ד דקהלתינו יצ״ו בהגאון מו״ה צבי הירש זצ״ל חתן בעל המחבר פני יהושיע זצ״ל. ציון הלז איש אלקים קדוש ישראל, ראש גולת אריאל, צדק ומשפט עשה עם עדת אל, עמד בפרץ בדורו בחיל. אור תורתו זרח . . . . וימה תנצב״ה.

וְהִנֵּה שנת הפטירה הנרשמת שהיתה שנת תקכ״ד, טעות דמוכח הוא כי מצאתי לו הסכמה על ספר תוספות שבת (פפד״א תקכ״ז) החתומה „יום ב׳ ער״ח אלול „וכשר״ לפ״ק הק׳ שלמה דוב בער באא״ה הגאון המפורסם מו״ה צבי הירש זצ״ל חונה פה ק״ק גלוגא רבתי״. ובספר אור ישראל לר׳ ישראל ליפשיץ (קלעווע תק״ל) דף כ״ו, ב׳, סימן ט״ז, נדפסה תשובה כתובה יום א׳ ט׳ אדר א׳ תקכ״ז. וע׳ שם בסימן כ״א בתשובת ר׳ אריה ליב אב״ד הנזכר שמביא את גיסו ר׳ שלמה דוב ומדבר עליו כמאיש אשר עוד בחיים, ותשובה זו כתובה ח״י אדר א׳ תקכ״ז. ובלי יום ושנה חתום ר׳ שלמה דוב בתשובה הנדפסת בצלעות הבית הנספח לס׳ בית מאיר מר מאיר פוזנר ונדפס תקמ״ז בפפד״א ובאותו השנה כבר היה ר׳ שלמה דוב בין הנפטרים כי הרב בית מאיר מביאו שם בסימן י״ג וכתב עליו „זצ״ל״. — ואפשר שגם בשנת תק״ל היה ר׳ שלמה דוב בער עוד בחיים כי בשנה זו נדפס ס׳ הנזכר אור ישראל ועל תשובה ס׳ ט״ז הנזכרת כתב ר׳ ישראל ליפשיץ „מה שכתב מחותני הגאון . . . אב״ד דק״ק גלוגא״ ולא הוסיף בו מלת זצ״ל כנהוג. ובנו של ר׳ שלמה דוב בער הוא הגאון הנודע אב״ד בקעניגסבערג ובראוויטש ובמקום האחרון הסכים בי״ב חשון תקפ״ג על הר״ן לב״מ דפוס דיהרענפורט וחותם: אהרן יושע אליה באאמ״ו הגאון מהר״ש דוב בער זצללה״ה. והוא המכונה J. B. Herzfeld. ובאלה דברי הברית (אלטונא תקע״ט) דף כ״ח ב׳ נדפסה תשובתו מראוויטש עש״ק ג׳ שבט תקע״ט לרבני המכורג בענין השנוי בסדר התפלה ובענין האסור לנגן בבית הכנסת בשום כלי שיר בשבת וביו״ט אפילו על ידי אינו ישראל — ומיד אחד מאוהבי קבלתי בחודש מייא 1878 העתק ממצבת קברו וזו היא:

אוי לנו על שברנו, כי נפלה עטרת ראשנו.

פ״נ אדונינו מורינו ורבינו הרב הגאון המפורסם חכם הכולל פאר הזמן והדרו, רבים הלכו לאור צדקתו וחכמתו ולנוגה צדקתו וענותו מו״ה אהרן יושע אליה זצללה״ה אבד״ק ור״מ דקהלתינו יצ״ו בן הרב הגאון המפורסם מו״ה שלמה דוב זצללה״ה אב״ד ור״מ דק״ק גלוגא, נכד הרב הגאון בעל פני יהושיע זצללה״ה. נהג פה בחכמה ובאמונה את עדתו אחד ושלשים שנה, נאסף אל עמיו זקן ושבע ימים ביום ג׳ אלול, ונקבר בכבוד גדול למחרתו ביום ד׳ ד׳ בו שנת תר״ו לפ״ק תנצב״ה״.

ועוד בת אחת היה לר׳ יעקב יושע ושמה:

5) מייטיל. על מצבתה בבית החיים הישן פה בברלין כתוב:

על אלה אני בוכיה. ביגון ותוגה, על פטירת נערה בתולה, רכה וענוגה, מרת מייטל בת מ״ו הגאון כמהור״ר יושע נר״ו אב״ד ור״מ דקהלתינו והמדינה יצ״ו. יצאה נשמתה ביום א׳ י״ד אייר תצ״ג לפ״ק תנצב״ה.

תשובותיו הרבות אשר השיב רב בני הגולה הזה לשואליו מרחוק ומקרוב לא נדפסו רק מעט מזעיר ולדוגמא בשו״ת קרית חנה מר׳ גרשון קאבלענץ מזיא במיץ סימן ל״ו כתובה בברלין עש״ק ט״ו אלול תצ״ג לא כביר אחרי אשר שב מק״ק טיפליץ שעסק שם ברפואות, ובסימן מ״ו שכתובה בפ״פ דמיין יום ה׳ כ״ח טבת תק״ב.

ובשו"ת אור נעלם סימן ל"ה שאלת המחבר ר' יצחק זעקל עטהויזען אב"ד בפפערשא מר"ח שבט תק"ד אל הגאון ר' יעקב יושע והאהרון משיב לו בתשובה שם בסי' ל"ו ועל אותו הענין בעצמו תשובה בסימן ל"ז ול"ה מר' יונתן כתובה במיין טו"ב טבת תק"ד. ועוד נדפסים ממנו הרבה מכתבים שכתב בסיבת הריב והמדון שהתעורר עם ר' יעקב עמדן בינו ובין הגאון ר' יונתן אייבשיטין שנתקבל ממיין לאב"ד א'ה'ו'. ואין ענינם לענינינו כאן לפורטם אחת אחת, והרוצה לחקור בהם ולידע תכונת רוחו ונפשו של הרב הגדול הזה ידרוש אותם מספר לוחות העדות ומספרי ר' יעקב עמדן שנזכרים מההכם וואגנה בתולדות יעב"ץ ולא נפקד שם אחד מהם. ועי' גם קלעמפערער בתולדות ר' יעקב יושע בסיפורים חלק ד' צד 211 ובקורות היהודים להה' פראפעססאר גרעטץ, ובספר הנקרא יידישער פלוטארך צד 105.

מתלמידיו הרבים אשר שמשו לפניו בישיבתו בלבוב, בברלין, במיין ובפ"פ דמיין לא נזכיר פה רק אחד והוא הרב ר' זכריה פאדהיין שהשיב רבים מעון בדרשותיו ובתוכחותיו בעיר מגורו סמוך לברלין בפראנקפורט דאדר ונפטר שם ועל מצבתו חרותים טורים האלה:

בנן של קדושים מגזע רש"י ותוספות ומהרש"ל והרמ"א בעל המפה הרב המאור הגדול ומקובל האלהי מוהר"ר זכריה מענדל מפאדריין בהרב מוהר"ר ליב ראש מדינה דק"ק לבוב והגליל שהיה מגיד משרים פה אצל הח"ק תלמוד תורה ולא מש מאוהל תורה והעמיד תלמידים הרבה בנעוריו ובזקוניו בעל המחבר מגורת זכריה וזכריה משלם וזכריה המבין. ועוד הניח אחריו מכתבים רבים למען יפוצו מעיינותיו הוצה. נפטר ונקבר בשם טוב יום ג' ערב חנוכה תקנ"ב.

ועי' על הרב הזה שם הגדולים החדש I, י"ט, ב' סימן ז' וצד מ"ג ב' מסימן כ"ב והלאה.

וגםיים תולדות ר' יעקב יושע בדברי צוואתו לבניו אחריו: שילמדו צחות לשונות העמים אשר בצלם יתלוננו כדי לפרוק עול התוכחה: ישא ה' עליך גוי אשר לא תשמע לשונו (דברים כ"ח) מעל שכמנו. (ע' הקדמת ר' שמשון בלאך לתשועת ישראל (ווין תקע"ד), ששמע זאת מרבו ר' צבי הירש רוזאניש אב"ד לבוב בן בנו של הפני יהושיע.

הערות.

1) לעיל 27, 29, 30. בענין הזמן שנתקבל בו ר' יעקב יושע לאב"ד ברלין ומתי בא מלבוב לעדתינו ומתי יצא משם לא מצאתי דבר מפורש בפנקס הקהל. וכתב רבנותו הנדפס למעלה צד 27 מחוסר זמן הוא. אמנם כבר אמרנו למעלה צד 25 שיציאת ר' משה בר אהרן מרבנותו ברלין לפפד"א היתה בין סיון לאב ת"ץ, כנראה מהסכמותיו, כי בראש ס' עבודת המלך הסכמה ממנו כתובה בברלין כ"ד ניסן ת"ץ ובראש ס' שו"ת השיב ר"א נדפסה הסכמתו החתומה בברלין ל"ו לספירה (כ"א אייר) ת"ץ, ולעומת זה חתומה הסכמתו לפני יצחק כזה: יום א' כ"ג מנחם תמים לפ"ק הק' משה בן הרב הגדול מוהר"ר אהרן ז"ל מלבוב חונה פה ק"ק פ"פ דאדרה והמדינות". — וידענו עוד ממה

שכתבנו למעלה צד 27 שקבלו פרנסי העדה בי"ד לחודש יולי 1730 (ת"ץ) שנית כתב רשיון מהמלכות לבחור לשם רב אחר תחת ר' משה בר אהרן, ויתכן שבחרו את ר' יעקב יושע בסוף אותו השנה או בתחלת שנת תל"א. ובבירור ידענו ממנו שבתחלת שנת תל"ב כבר היה מושבו בברלין, כי בהסכמה שלו לס' זרע יצחק (כתובה בפפד"א ביומא דשוקא) חתם עצמו בי"ט חשון תל"ב: „חונה בק"ק ברלין והמדינה". ובחלק ב' מקורות היהודים בברלין (ברלין 1871) צד 74 נדפסו על פי העתקתי תקנות חדשות שנעשו י' כסלו תל"ב בענין הסעודות והמשתות בהסכמת הגאון ר' יעקב יושע החתום ראשונה תחתיהן. ובכ"ד כסלו תל"ג חתם הסכמתו לחידושי רשב"א לקידושין: „חונה פה ברלין והמדינה ומצודתו פרושה לגליל לבוב יע"א". ואיזה שבועות אחר זה בשבט תל"ג נפטר במיץ האב"ד דשם הגאון ר' יעקב ריישר בעל חק יעקב (ראה למעלה צד 9 וצד 30) ועל מקומו נבחר ר' יעקב יושע לאב"ד, ונראה שהתמהמהו במיץ בבחירתו עד תום שנת פטירת ר' יעקב ריישר, דהיינו בשבט תל"ד, כי בהסכמת ר' יעקב יושע לגזרה התיבה הכתובה בברלין כ"ה אייר תל"ג, ובהסכמתו מכ"ד אייר תל"ג לס' המצות להרמב"ם ובתשובה ל"ו בשו"ת קריה חנה מר' גרשון קאבלענץ שכתבה בברלין טו"ב אלול תל"ג אחרי שובו ממרחץ טעפליץ להתעסק שם ברפואה, חתום ר' יעקב יושע מקראקא: „חונה בק"ק ברלין והמדינה ומצודתו פרושה לק"ק לבוב והגליל יע"א" ושותק ממיץ, וזה ראיה שלא היה עוד נבחר לאב"ד במיץ. אולם בשנת תל"ד באחרו חג של שבועות, הסכים בברלין על הדפסת הש"ס בפפד"א וברלין וחותם: „פה ברלין יע"א, הצעיר יעקב יושע מקראקא חונה בק"ק ברלין ומצודתו פרושה לק"ק מיץ". — ובספר מסכת מגלת תענית עם פירוש ר' אברהם הלוי בן מהר"י בן מהור"ר אברהם פרץ סג"ל מקראקא הנדפס בראשונה בברלין כתובים אלה הדברים: „ומסכת מגילה עם פירושו וחידושו נמצא כתוב בין מגילת סתרים של האלוף . . . . מוהר"ר ליב כ"ץ נכ"ו חתן הגאון החסיד המפורסם המנוח מהר"ש אב"ד ור"ם דק"ק בערלין . . . . והנה העיר ה' את רוחם הטהור של הבחורים החשובים ארבע מטיבי לכת ה"ה הב' הר"ר היינץ בהר"ר אברהם מדעסויא והבח' הר"ר הירש בהרב מהר"ש ז"ל והבח' הר"ר יוסף בהרב המופלג מוהר"ר שלמה מליסא והבח' הר"ר אברהם בן הר"ר זונדל יצ"ו מדעסויא להביא לבית הדפוס לזכות בו את הרבים הלומדים לעו"ע בישיבת הרמה אצל הגאון המפורסם מ"ו יעקב יושע אב"ד ור"מ דק"ק ברלין ומצודתו פרושה בק"ק מיץ, ועכשיו הם הולכים מחיל אל חיל לישיבת הגאון הנ"ל. נדפס בק"ק ברלין לפרט מעיך תמלא את המגילה הזאת" עכ"ל. נראה מזה שבאותו הזמן שהדפיסו ד' הבחורים הנזכרים ספר הזה, דהיינו בשנת תל"ד, היה ר' יעקב יושע עוד בברלין ונתקבל אז לאב"ד במיץ ותלמידיו הכינו עצמם ליסע עמו לישיבתו הרמה למיץ ולהתעכב שם ובשביל זה קנעו הספר הזה בדפוס להשיג על ידו הוצאות הדרך והספקת הישיבה במיץ. ויתכן שבא ר' יעקב יושע בשנת תל"א לברלין ואחרי כלות שנת הארבעה לרבנותו בברלין דהיינו תל"ד עקר דירתו משם למיץ למלאות התנאי שהתנו עמו בכתב הרבנות שלמעלה (צד 29 אות ט"ת) לתקוע אהלו פה „משך ארבעה שנים רצופים" מזמן ביאתו לברלין. ובימיו בשנת תע"ח היה הרב ר' יעקב הכהן מפראג בעל שב יעקב אב"ד בפ"פ דמיין, כעדות הסכמתו לס' נזר הקדש שחתומה ממנו שם ר"ח אדר ב' תע"ח ונפטר שם בשנת ת"ק כ"ב שבט ועל מקומו נתקבל בשנת תק"א ר' יעקב יושע לאב"ד בפ"פ דמיין (שם הגדולים דפוס ווילנא I נוממער 225) ונפטר שם בשבט תקט"ז. וטעות הוא מה שכתב כרמולי באנאלען מיאסט לשנת 1840

ט) ר' דוד פרענקעל במוה"ה נפתלי הירש ניימארק מירליש.

בצאת הגאון פני יהושע מעיר המלוכה ברלין לקבוע מושבו במיץ נשארה עדת ברלין תחת השגחת רועה נאמן זקן וישיש הראש ב"ד ר' מרדכי טאקליעס מליסא הנזכר למעלה (צד 20—23). ולהשלים חסרון דיין אחד מב"ד של שלשה, נבחר בשנת תצ"ה במקום ר' יעקב יושע הרב דקק פילא מוה"ה נפתלי הירץ (עי' עליו למטה בשמו במערכת הדיינים). אולם בשנת תק"ג אחרי פטירת הראש ב"ד ר' מרדכי טאקליעס הסכימו פרנסי העדה למנות עליה רב גדול בתורה אשר עודו באבו ובימי עלומיו ואשר בכחו לסבול עול הרבנות של עיר המלוכה והמדינה על שכמו, ולהעיר רוח חדש בלב התלמידים ודורשי תורה. ובפעם הזאת פרנסי הקהלה לא למרחוק נשאו עיניהם להביא כמלפנים מפולין או מאונגארן או ממעהרין איש דגול מרבבה אשר ילך לפניהם להנהותם ברוח חכמה ודעת, כי את שאהבה נפשם מצאו קרוב לעירנו בקהל דעסויא, הוא הרב ר' דוד פרענקעל שנולד ונתגדל בברלין ונודע לו צרכי והתנהגות הקהלה והוא ממשפחה רמה ומצוינת בישראל אשר באה מוינא בשנת ת"ל לחסות בברלין תחת כנפי נשרי בראנדענבורג. הראש ממשפחה זו היה מושבו בוואלערשטיין באשכנז והוא הגאון מוה"ה אהרן העליר, והוא הוליד את הגאון מוה"ה קאפל, ובנו הוא הגאון מוה"ה נפתלי הירש אב"ד בפולדא, (כ"ב

צד 96 שנתקבל הפני יהושע בשנת ת"ץ (1730) למיץ ובשנת ת"ק (1740) לפ"פ דמיין, כי לפי סדר הזמנים אינו עולה יפה.

2) צד 29, 30, 31. הזקן הזה שנולד בשנת תם (1680) ונפטר בשנת יוש"ר (1756) נמסר לידי זה ימים רבים ממוהר"ר יעקב יוסף הכהן יאללעס מכתב דודו של הקצין ר' יששכר דוב בערוש ב"ר מרדכי בני יאללעס שכתב מגדולי הגאון פני יהושע שדרו שם בברלין איזה שנים. ור' יששכר דוב בערוש הוא הנזכר למעלה צד 31 על מצבות זקני ר' בערוש שנתחדשה על ידו.

3) שם 29. יום פטירת ר' העשיל כ"ז אב ת"ק נודע לנו על פי שה"ג החדש I נ"ד, ה' ועי' גם עיר הצדק מר' יקותיאל מתתיהו לונץ צד 178 נומער כ"ג, ועי' שם בסוף בהערות צד 62 נומער 80. ועל אחד הדברים הנאמרים למעלה בצד 29, עיין הקדמת המחבר לפני יהושע ומצבות קדש לר' גבריאל בר נפתלי הירץ דף ע"ז — ע"ח כל הייש זכרונות.

4) צד 29. יום פטירת הרב הזה לני נודע לנו על פי מצבתו בלבוב הנדפסת במצבות קדש I סימן מ"ב ועי' תולדות יעב"ץ (אמשטרדם 1868) מכת' והגהה צד 5 וצד 53 נומער 74.

5) צד 30. האמור שם מר' פייטל שהיה שונא לפני יהושע והוכרח על ידי זה לירד מגדולתו שם ולקבל רבנות אחר שמעתי מזקני ברלין זה שלשים שנים.

6) שם. על הבחורים תלמידיו שהלכו עמו לישיבתו למיץ עי' למעלה 1 מה שהעתקתי משער מגלת תענית. ובעקיצת עקרב שכתב ר' דוד לייא (גאון ?) לכבוד רבו ר' יעקב עמדן נאמר בדף י"ג ב' על ר' יעקב יוסף: "כמעט בכל ראשי הקהלות מדינות שבפולין ואשכנז גם גדולי קונסטנדינא וחכמי ארץ ישראל מנוהו נשיא עליהם כפי מה ששמעתי" עכ"ל. — ועל נגעי גופו באחרית ימיו עי' בחלק ד' וספורים של פאפעלעם מ"ש שם בס' קלעמפערער צד 284.

אחד מבני בניו ר׳ אהרן מירלש בעל בית אהרן ברלין תקפ״ט בספר היחס שלו כ״י) והוא הוליד את הגאון ר׳ דוד מירלש ניימארק שנפטר בווינא בשנת ת״י ובנו החסיד מו״ה בנימן מירלש שבא עם משפחתו בין מגורשי ווינא בשנת ת״ל לברלין ונתישב פה ונפטר כ״א אדר ב׳ תנ״א, ואשתו ריזל בת ר׳ בערמן סג״ל מווינא נפטרת פה י״א ניסן תנ״ד. ובנם היה הרב והדיין ופרנס דמתא בברלין ר׳ נפתלי הירש מירלש שנפטר פה כ״ה סיון תק״ד ואשתו הראשונה מרת אידל נפטרה פה כ״ו ניסן תע״ז והם היו אבותיו של הגאון ר׳ דוד פרענקל. הגאון הזה נולד בברלין לעומת שנת תס״ד ולמד בבחרותו כנראה בישיבת ר׳ יעקב הכהן או בישיבת הגאון ר׳ מיכל חסיד בברלין. והתחתן אחר זה עם אשתו ריזלה בת מו״ה ליב הלברשטט מהמבורג שנפטר כ׳ חשון תק״ל—1770. ובתחלה היה מושבו בהמבורג ואחר זה בברלין. ופרנס את ביתו במסחר ובמשא ומתן של אבנים טובים ומרגליות, ומברלין נקרא לאב״ד ור״מ לדעסויא שהיתה בימים ההם עיר מלאה חכמים וסופרים. שם חקר ודרש בעמקי הש״ס בבלי והירושלמי והעלה ברוח שכלו הידושים יקרים ורבי הערך בהבנת דברי הירושלמי שהיו עד ימיו עוד עלוטים בחשך. בשנת תקל״ב החל להדפיס בדעסויא הירושלמי על סדר מועד עם פירושו קרבן העדה ושיורי קרבן ונגמרו בשנת תק״ג בדפוס ר׳ אליה בר משה דעסויא, בהסכמות גדולי הרבנים שבזמנו ובתוכם הסכמת ניסו בעל השני של אחותו מרת ריזל אלמנת הגאון ר׳ חיים יונה תאומים הוא הגאון מו״ה ישוע העשיל אב״ד דווילנא בהגאון מו״ה שאול, ובהסכמת ר׳ גרשון בר יחיאל, שהיה מלפנים אב״ד בגרידץ והסכים במקום רבנותו אז בפריעדבערג כ״ד אדר תק״ב והיה מחותנו של ר׳ דוד מצד אחיו ר׳ יוסף שהשיא את בתו יטכה לו לאשה. ובראש הספר נ׳ הקדמות ובהשניה אומר בפירוש שלא הגיע עוד לארבעים שנים וכן בהקדמה השלישית ההתומה ממנו י״ג תשרי תק״ג מכנה את עצמו: „צעיר לימים״. וכדרך המחברים בימיו קרא את ספרו קרבן העדה בדרך רמז ואומר שם: „וקראתי אותו בשם זה על שם מאהבי והם אבי ואמי זצ״ל ואף שמי הקטן בראשי תיבות מתבוננים: קול רנה באהלי נפתלי הירש עדיל דוד הקטן. . . אבי מורי הרבני זצ״ל הרני כפרת משכבו, הוא אשר שם נפשו בכפו ולא נח ולא שקט עד אשר הביאני עד הלום להוציא לאור עולם פירושי זה ויברכני קודם מותו בזה״ל: „כאשר אתה משמחני בראות ספרך כן ישמחך אל בשמחת בנים״. ואם בעו״ה נתפס קודם גמר דברי, ידעתי כי הוא יושב בשבת תחכמונים בצבא עליונים. ואף אמי מורתי המפורסמת בחסידות בהחזיקה לתורה בעין יפה ברננים ויודעין האבות בשמחת הבנים״ עכ״ל בהקדמה.

על הרב הגדול הזה השקיפה עדת ברלין בעין יפה וחשבה לקבלו לרב״ד ולריש מתיבתא. אמנם בימים ההם גם עדת פפד״א היתה כצאן בלי רועה כי בתחלת הודיש אב תק״ג סלק עצמו ר׳ משה בר אהרן מלבוב מרבנותו בפפד״א וילך לנ״ש כמסופר למעלה צד 26. וימהרו בפפד״א לקבל את ר׳ דוד פרענקעל לאב״ד דמתא והמדינה. והשמועה באה ברלינה כי נתנו בפפד״א כתר הרבנות על ראש האב״ד בדעסויא ויקהלו הפרנסים המנהיגים בברלין ביום א׳ י״ד מנחם תק״ג ויתיעצו לקבל את ר׳ דוד פרענקעל גם לראש בית דין בברלין וזה הכתוב בפנקס הקהל דף ע״ט ב׳ על התמנותו לראש בני ישראל בעיר הבירה:

עלתה הסכמת האלופים פרנסים ומנהיגים בצירוף כל בעלי ההתמניות דקהלתינו ויחידי סגולה כאסיפת מ״ג אנשים שהגאון הגדול מוהר״ר דוד נ״י הי׳ה האב״ד דק״ק דעסא ודגליל ונתקבל ג״כ לק״ק פפד״א כהיום מנינו וגמרנו וקבלנו את הגאון מו״ה דוד נ״י הנ״ל עלינו בקהלתינו להיות ראש ב״ד וריש מתיבתא דקהלתינו והמדינה וכל השכירות וכל ההכנסות וכל חלוקת הכבוד אשר היו להראב״ד הממנה מוהר״ר מרדכי זצ״ל אחת מהנה לא נעדרה ינתן הכל להגאון ראב״ד מהר״ד הנ״ל. ונוסף על זה ישב על מקום האב״ד דקהלתינו בבהכ״נ סמוך לארון הקדש, גם יהא נקרא לס״ת ולכל דבר שבקדושה בשם הכבוד מורי מורינו הרב. והקבלה הנ״ל היא על משך שלש שנים מהיום. ומעתה יורה וידין על כל דברי ריבות ועסקי ממון שבין איש לרעהו לכל אנשי קהלתינו שהמה רחוקים ממנו יותר שלישי בשלישי. — אמנם בהיות שבני משפחתו רבו כמו בקהלתינו, ה׳ ישמרם, אשר על כן יהיה מן ההכרח לקבל עוד דיין אחד לקהלתינו לישב בדין, גם בלאו הכי בהיות שהרבנות דק״ק פפד״א והמדינות יע״א מישך שייכא לקהלתינו, וכן השגנו גם מאז מן האב״ד דק״ק פפד״א לקופת קהלתינו סך מאה ר״ט בכל שנה ושנה עבור זה עם שלא כללה רבנותו כל המדינות, וכעת כבר נתקבל הגאון מוהר״ר דוד הנ״ל לאב״ד דק״ק פפד״א והרי כל בני המדינה השייכים לקהלתינו ולק״ק פפד״א יצ״ו סרים למשמעתו ולרבנותו, ע״כ התרצה הקצין המנהיג הר״ר פייטל בר״ה יצ״ו סך מאה וחמישים ר״ט בכל שנה בעד הרבנות גיסו הגאון מהר״ד הנ״ל בק״ק פפד״א ולסיועת שכירות הדיין אשר יקובל לכאן כנ״ל. והשכירות של הגאון ראב״ד הנ״ל יתעכב בקופת הקהל לבטחון התחייבות ק״ן ר״ט הנ״ל. וכפירוש הותנה שהגאון ראב״ד מהר״ד הנ״ל יקבע דירתו דוקא בכאן אבל אם ירצה לקבוע דירתו בק״ק פפד״א אזי מאז והלאה לא יגיע לו שום הכנסה מקהלתינו, והרשות בידינו מאז לקבל רב אחר לקהלתינו במקומו ואעפ״כ מחויב הוא לסלק הסך מאה וחמישים ר״ט הנ״ל בכל שנה ושנה לקופת קהלתינו. נעשה באסיפה ובוועד הנבחר הנ״ל היום יום א׳ י״ד מנחם ת״קנימל לפ״ק פה ק״ק ברלין.

אברהם הלוי. — צבי הירש סג״ל. — שמואל הלברשטט. — דוד בעוורונג. — ברוך בענדיט כ״ץ. — יהודה ליב הלברשטט. — הק׳ פייטל ברלין. — הק׳ אברהם במו״ה מאיר מרינטל ז״ל הכ״מ. — הק׳ יואל במו״ה זנוויל ה״ש ז״ל. — הק׳ יעקב ליפמן נ״ש. — מאיר ריז סג״ל מבערלין. — הק׳ מרדכי בר״א ז״ל. — שמעון וואלף פערשט. — אהרן כ״ץ מישלייזנגין. — זלמן ווארבורג. — משה הלברשטט. — הק׳ יואל מה״ש. — הק׳ נתן במ״ז ז״ל. — הק׳ אליעזר יפה. — זעליג מהילדעסהיים. — הק׳ ירמיה בר״פ. — הק׳ מרדכי פערשט. — דוד ברוק. — ברוך בענדיט בר״ט. — ליפמן בר״ב. — ישעיה קאליש מאמסטרדם. — אברהם עמריך. — נפתלי הירש בר דוד פרענר ז״ל. — הק׳ מרדכי כהן מבערלין. — אברהם ממינדען. — מאיר גרידין. — יואל במו״ה אליעזר גנו בישיין ז״ל. — שמואל במו״ה אהרן זצ״ל. — אהרן בראו״ה ז״ל. — מאיר מצילין. — ישראל בן לא״א כהר״ר יהודא ליב מל״ב. — משה יפה. — שמואל שפייאר. — יהודא ליב פ״ס. — עכ״ל בפנקס הקהל.

ובאותו היום עצמו שקבלו פרנסי ברלין והנבחרים מהעדה את ר׳ דוד פרענקל

האב"ד בפראנקפורט גם לראש ב"ד בברלין על פי התנאים הנאמרים בכתב שלפנינו, התחייב עצמו גיסו ר' פייטל הנ"ל בשטר מיוחד למלאות התנאים האלה וזה תורף השטר:

בהיות שגיסי הגאון הגדול כמהור"ר דוד נר"ו נתקבל היום למז"ט להיות ראב"ד ור"מ דקהלתינו והמדינה יצ"ו כפי כתב הרבנות שבידו שנכתב ונחתם היום באסיפת מ"ג אנשים ה"ה האלופים פו"מ ובעלי התמניות ויחידי הסגולה, ואחרי שרבים מאנשי קהלתינו המה קרובי גיסי הגאון הנ"ל ממשפחתינו הרמה אשר אין לו לישב עליהם בדין הן מחמת קורבה דאורייתא ודרבנן והן מצד שמבואר בכתב הרבנות הנ"ל שלא ידין לקרוביו אפילו שלישי בשלישי, וגלל כן יהיו האלופים הקהל מוכרחים למנות בקהלתינו עוד דיין אחד יושב על מדין, גם היה מוכרח גם מאז האב"ד דק"ק פפד"א לסלק לקופת קהלתינו סך מאה ר"ט לכל שנה עבור רבנותו, ובהיות כבר נתקבל גיסי נר"ו למז"ט לאב"ד ור"מ דק"ק הנ"ל, בכן קבלתי עלי מעכשיו כל משך זמן היות גיסי הגאב"ד הנ"ל ראש ב"ד דקהלתינו והמדינה יצ"ו מחוייב אני לסלק לקופת קהלתינו בכל שנה ושנה סך מאה וחמשים ר"ט בעד הרבנות של גיסי בק"ק פפד"א וגלילותיה ולסיועת שכירות הדיין אשר קבלתי עלי בחוב גמור ואמתי מעכשיו באסיפת האלופים פו"מ דקהלתינו בתוקף מעשי הקהל שא"צ קנין וחזוק. לראיה חתמתי היום יום א' י"ד מנחם ת"ק גימל לפ"ק פה ק"ק בערלין. הק' נתן פייטל בן כ"ה חיים שלי"ט. (פנקס הקהל דף פ').

גם הגאון ר' דוד פרענקל נתרצה לקיים התנאים האלו וזה תורף השטר שכתוב בפנקס הקהל דף פ' והחתום ממנו:

„על התחייבות של גיסי הקצין המנהיג הר"ר פייטל הנ"ל קבלתי עלי ע"ק נמורה באסיפת האלופים פו"מ יצ"ו, והרי כל השכירות המגיע לי מקופת הקהל פה בערלין נתון בערבון ביד האלופים הקהל לבטחון התחייבות גיסי הנ"ל מסך מאה וחמישים ר"ט לשנה כנ"ל לראיה התמתי היום יום הנ"ל פה בערלין.

ובפירוש הותנה שאפילו אם יסולק ויפטר גיסי ר' פייטל הנ"ל מהתחייבות הנ"ל נגד האלופים הקהל הן ע"פ הדין והן ע"פ שום סבה ושום אופן בעולם אעפ"כ נשאר התחייבות הנ"ל מאז עלי בכל משך זמן היותי ראב"ד פה בערלין והמדינה בעד הרבנות דק"ק פפד"א וגלילותיה ובעד סיועת תשלומי שכירות הדיין אשר יקובל פה. הכל כנ"ל. לראיה התמתי היום יום הנ"ל.

הק' דוד בהרבני מוהר"ר נפתלי הירש זצ"ל החונה בק"ק ברלין ובפפד"א והמדינות.

משלשה המכתבים הנעתקים למעלה אנו למידין:

1) שקבלת ר' דוד בברלין היתה בתואר ובמעלת ראש ב"ד (ראב"ד), וכינוי אב"ד שכינוהו בו בספרים היה נאה לו רק מצד שהיה מלפנים אב"ד בדעסויא וכעת גם אב"ד בפפד"א;

2) ששכירות רבנותו בברלין שהוקצב לו מקופת הקהל לא עלתה לו יותר מק"ן ר"ט לשנה, דהיינו ג' ר"ט לשבוע;

3) שבשביל קרבות שלו עם הרבה משפחות בברלין, הוצרכו לקבל עוד רב אחר לדיין, שידין וישפוט במקום הראש ב"ד בכל פעם שנאסר לו לישב במשפט מחמת קרבת משפחה לאחד מבעלי הדינים;

4) שלא מחלו לו ולא פטרו אותו לשלם לקהל ברלין סך מאה ר״ט לכל שנה שהיה עד הנה חיוב לכל אב״ד בפפד״א לשלם. וכמו כן התחייבו אותו לשלם לקופת קהל ברלין החמשים ר״ט לשנה לסיועת השכירות של הדיין החדש שהוכרחו לקבל בשבילו;

5) שהתחייב עצמו ר׳ פייטל לשלם מכיסו מאה והמישים ר״ט הנ״ל לכל שנה בעד ניסו ר׳ דוד לקופת הקהל, שלא תוזק בהוצאות חדשות בשביל קבלת ניסו הנ״ל לראב״ד, ולבטחון התחייבות הנזכרת הניחו השכירות של ר׳ דוד מאה והמישים ר״ט הנ״ל לכל שנה לערבון למשמרת בקופת הקהל.

על פי התנאים הנזכרים תקע ר׳ דוד פרענקעל אהלו בעיר מולדתו ברלין וקבע פה ישיבתו הרמה, ויגיד עליו תלמידו הפלסוף ר׳ משה מרעסויא שכבר בשנת 1743 בא רבו מרבנותו מדעסויא לברלין. והסכמה הראשונה הנודעת לי שנכתבה ממנו פה עידנו היא הנדפסת בראש ספר תורה אור (ברלין תק״ה) ונתונה לר׳ אריה ליב בר יהושע העשיל מסלוצק והיא כתובה מר׳ דוד פרענקל ובית דינו אז: הדיינים ר׳ הירץ פילא ור׳ יואל זקש ור׳ מענדל פראנקפורט דמיין, ור׳ יואל זקש בר יקותיאל מגלוגא הוזה שהיה קודם זה אב״ד אויסטרליין, הוא הדיין החדש אשר נמנה מנשיאי העדה ביום ד׳ ז׳ תשרי תק״ד כפי התפשרותם עם ר׳ דוד פרענקל ור׳ פייטל ניסו כמסופר למעלה.

ויהי דוד משכיל בכל דרכיו וכל בני קהלתינו אהבוהו ברוח נאמנה ואחרי השלמת ג׳ שנים הראשונים מעת קבלוהו לרב״ד בברלין והמדינה נתנו מחדש המשרה על שכמו ושבט הרבנות בידו להנהיג את עדתו ברוח דעת ויראת ה׳ במשך שלש שנים מהיום ההוא והלאה. והוסיפו לו על שכירתו ובטלו התנאים שהתנו עמו ועם ניסו ר׳ פייטל בשנת תק״ג וזה הכתוב בפנקס הקהל דף צ״ו ב׳ על הענין הזה:

„עלתה הסכמת האלופים ראשי וקציני פו״מ יצ״ו בצירוף כל האלופים בעלי ההתמניות באסיפת שנים ושלשים אנשים החתומים למטה שמהיום והלאה על משך שליש שנים רצופות ינתן מקופת הקהל שכירות לאדמ״ו הגאון רב״ד מהור״ר דוד נר״ו כאשר ניתן להרבנים שהיו אבות ב״ד מקדם בקהלתינו, ה״ה הגאון מה״ו מיכל זצ״ל והגאון מה״ו יושע נר״ו שהוא סך ארבעה רייכשטאהלער בכל שבוע ושבוע ובחודש תשרי כל השכירות כפל ובחודש ניסן שכירות שני שבועות כפל ובחודש סיון שבוע אחד כפול. גם תהא דירתו בכבוד בחנם בבית הקהל הסמוך לבית הכנסת כמו שהוא דר בו עכשיו, ומה שהתחייב עצמו לשלם לר׳ ליב חזן יחזור לו מקופת הקהל. וכל הא דלעיל נפסק להגאון אב״ד הנ״ל להנתן לו מקופת קהלתינו בעין במזומן, באופן שכל ההתחייבות שהתחייב הקצין המנהיג ר׳ פייטל יצ״ו לקופת הקהל בעת התקבל ניסו הגאון הנ״ל לראב״ד בקהלתינו לתת לקופת קהלתינו בכל שנה סך מאה והמישים ר״ט אשר קבל עליו ניסו הגאון הנ״ל ערבות קבלנות כמבואר בכתב ההתחייבות המונח ביד האלופים הגובים דקהלתינו, בהיי המנהיג ר׳ פייטל הנ״ל וניסו הראב״ד דקהלתינו הנ״ל שנכתבים י״ג מנחם תק״ג לפ״ק, ה״ה מועתק בפנקס הקהל הזה בדף פ׳ ע״ב כל כתב הנ״ל בטל ומבוטל ורק כל השכירות הקצוב להגאון ראב״ד דקהלתינו הנ״ל כנ״ל ינתן

בע״ן מקופת הקהל סך ארבעה ר״ט הנ״ל והכפולים והדירה כנ״ל. נעשה היום יום א׳ י״א שבט תק״זיין לפ״ק פה בערלין.

משה קליף. — אברהם הלוי. — דוד הנקרא מהערפורט. — נפתלי הירש בר דוד פרעגער ז״ל. — ברוך בענדיט כ״ץ. — יהודה ליב הלברשטט. — ישעיה הולענדר. — וואלף פערשט. — הק׳ יוסף פאלק מהמבורג. — זלמן וורבורג. — מאיר גרידין. — אפרים בר״מ. — זעליג הילדסהיים. — דוד ברוק. — משה הכהן מויז. — הק׳ מרדכי בן כהר״ר חיים שלי״ט. — ישעיה קאליש מאמשטרדם. — יעקב קאליש. — מאיר בהר״ר זלמן ה״ש ז״ל. — ברוך בענדיט בר״י. — משה הלברשטט. — יהודא ליב הלוי. — יצחק איצק ריז סג״ל. —

מהקדמה אשר הקדים ר׳ דוד פרענקל לקרבן העדה סדר מועד נראה שהיה מאוהבי המליצה והשיר כי הקדים לספרו הזה שיר בלשון ארמי ע״ס א״ב. וכמו כן עלה על במתי השיר לשיר שיר חדש בלשון עברי לכבוד המלך פרידריך הגדול מלך פרוססיאה בעת שובו מהכות חיל איסטרייך בשלום בלי פגע לעיר הבירה ברלין בסוף שנת 1745. ואם גם אין צחות בשירו ואין נועם במליצתו, לא נחדל מסלוח לו כי רב הוא ועליו היה מוטל לשמוע בקול מנהיגי הקהלה באמרם אליו עלה לשיר בשירים על הצלחת המלך האדיר הזה לזמר אותם בכלי זמר בבית הכנסת, ובמקום שאין מליץ השתדל להיות מליץ. השיר אשר עליו דברים האלה נאמרים נדפס בברלין תק״ו בשמונה דפים קטנים (16) ובהעלמת שם הדפוס ובשער הספר הקטן הזה נדפסו דברים האלה:

זמר נאה שחיבור הגאון הגדול אב״ד ור״מ דק״ק ברלין נר״ו. אן דעם הערכשטן פרייליכן טאג דר גליקליכה צוריק קומשט איר קיניגליכה מאיסטעהט אין פרייסן אונזר אליר גינעדיגשטער הערן אין היציגער רעזידענץ: נאך דערא גינעדיגה זיג-רייכן פעלדצוג דען 28 דיצעמבער 1745 האט דיא היציגה יודן שאפט איין אויסער ארדענטליכש דאנק אונד פריידן פעהשט אנגישטעלט, דיא שול פראכטיג פון אינן אונד פון אויסן מיט פיל טויזנט לאמפען אונד וואקס ליכטר ערלייכטיט אונד אונטר אנדר אויך טעגן ווארטיגש דאנקליד אונטר איינר אנגינעהמן מוזיק אונד טרומפעטן אונד פויקן שאל אנדאכטיגשט אבגיזונגן, דארינן דעם אליר העכשטן וועגן דר הויכשט גידאכטן אירי קיניגליכה מאייסטעט

פארלעהנין מאכט איבר דערא פיינדן זוא פיל פאלטיג צו זיגן: זוא גליקליך אום פרידן צו פעכטן אונד דיזן ענטליך ערוואינשט צו טרעפן, דעמוטשפאל גידאנקט, זוא דען אבר פר דש האכי וואהל דאש קיניגש בייא דער קיניגן מאיעסטעהט אונד דאש גיזאמטן קיניגליכן הויז הערצליך אן גפלעהט ווארן. אויך פר אן לאזונג דר אלטעסטן אויז לשון הקודש אין טייטשר גיבונדינה רעדן איברזעטצט דארך דען היציגן שוטץ יורן

הר״ר אהרן בן הר״ר שלמה גומפירש

דר פילזאפישע אונ׳ מאטימאטישען ווישן שאפט בפליסן. איצונד אויז דען הויך טייטשן איבר זעצט ע״י הקטן מנחם מנדלי בן בנימן וואלף שוואב ז״ל.

עכ״ל השער בשלימותו ככתבו וכלשונו.

השיר בעצמו מתחיל בדף ב׳, א׳. ומסיים בדף ח׳, א׳. ובכל דף ודף נדפס מעל שורה הראשונה של השיר: „נגינות למנצח״ וזה נוסח השיר:

דף ב׳, א׳.

אילותי לעזרתי, יה עזי זמרתי, רני ישועתי פלט:
הלא תסובבני סלה, יום ליום ולילה ללילה, יביע אומר מבשרות:
הללויה רננו שמו, שאו מזמור שיר בנועמו, אל אל גבור ממלט:
פי יספר צדקתו, כל היום תשועתו, ולא ידעת ספורות:

מיין גאט אונד הער, דער דא אלליין דיא מאכט:
אונט מיין שטאריק ביסט. דוא ביסט דער מיך בעוואכט:
איך ערלאנגע דיינע הילף פון אויבן:
דא אויף וויל איך אך לויבן:

דוא פירסט אין קראפט, אוס מיין קראנגן אהער:
אונ׳ ריינגלסט מיך אוס אונטוס, מיט דיינן ענגעלהעהר:
ביא טאג אונד ביא נאכט, צו אליר צייטן:
ערהאלטע איך גוטי זאטן ברייטן.

ישראל מיין פאלק ערמונטרי דיך דא אן:
וואס דיר דער הער האט גיטאן:
ווען דוא איס גלייך קיין אופפר קענסט ברינגן:
קענסטו דוא איס דאך לויב צו זינגן:

יא דיא גרעכטיגקייט דאס הערן ווער זיא ארוועגיט:
צו פרייזן איזט קיין מענש אויף ערדן אויף גילעגיט:
ניאמאנט קאן גאטס וואונדר ערצעהלן:
יעדאך דער וויל דארף איך ניכט פעהלן:

דף ב׳, ב׳

בקום עלינו אדם, מגנהו מאדם, מדם חלל ושביה:
ובאימים יתהלל, היש בו מהר שלל, אזי בא כנחל שוטף:
אזי בא המונים המונים, באו מים זדונים, לולי ייי היה:
לנו והפר עצתו, עודנה במחשבתו, ובאבה תקטף:

עס קאם איין פיינד גאיילט, איין פיינד דער פארכטליך:
דער לאנד אלס לייט איבערהערסט דורך טייטליך סום אונ׳ שטיך:
ווען זיין שווערט מיט בלוט געפערביט:
אלס דען ער לייכט אויך גוט ערביט:

דס פיינדס איינן רוס, בשטיט צוגלייך דא אין:
דס ער צו רויבן גשיקט נור באיט איילט אהין:
לאז איס דיא שפאר נאר איין מאהלט וויסן:
שטראהמט גלייך, ווערט ער זיך דרויף ערגיסן·

וויא שנעלי וואסר פלוט דיא שטראמליך וייט קומיט:
גווים ווערט ער אונז, אויך האבן איבר שוואומיט:

ווען גאטט מאכט העט איס ניט טון פרטרייבן:
העט ער דא וואול לענגר קענן בלייבן:

אליין דער אלים וויים, פר רוקיט דען פיינטס זיל:
ער סטאהריט זיינן זין, זוא בלד ער איס אנפיל:
אוני קוים דס ער דען קנאפף אנבליקיט:
זוא פר וואליגיט דס גבליאט, אוני וואר פרסטיקיט:

דף ג׳, א׳.

אודך אלהים צבאות, הפלאת נוראות, בימין מלך רב:
רבה צבאיו ויצא, את האויב מצאי אז שבתה מדהבה:
פרידריך מלך גבור, לפני חילו יעבור, ביום הלחמו ביום קרב:
שם בגבורה קנה, מחץ רהב בתבונה, ראש על ארץ רבה:

גרעכטיגר גאט אונד הער, דער וואונדער טאהט:
דוא העלפסט מיך וואונדערזאס אויס אליר גרויסי נאהט:
אונד פרידריך מאכט לאזט דוא ניכט וואנקען:
דרום מוז איך דיך רעכט הערלליך דאנקן:

וואס העלד אונד לעבן מוט, האט פרייסן טאפיר העלט:
אין אליר גרעססטן מאס גליגיט דער גאנצי וועלט:
דען פיינד זיין ראטהסלאג אונד אבזיכטן:
קאן זיין וויזהייט באלד פארניכטן:

ווען עס לוס טרעפין געהט, ווען עס זיגן אנטסיידן זאל:
ליגט דיזר טאפירר העלט, בהערלט אוני פריידן פאל:
דען וועג, דער גראסיר פארסט פרלאכיט:
דען טויט אונד וואס זונסט סרעקין מאכיט:

זיין מעכטיג קריגסהעהר, דס זיין טעגין סטאנד:
אן אלן אורטן זוכט, אוני דרינגט ביז לור וואנד:
בנעמיט דען פיינד דס פרלאנגן:
לו ווידרהוילן וואז דא איז פרגאנגן:

דף ג׳ ב׳.

אשר אמרו אז נגביר, ונהיד יושבים כאביר, כי אנחנו הרבים,
יקום בם יקוד ושרפיו, הכת הוא באלפיו, רבבות אלפי מקנאיו:
נחפזו מקול רעמו, ולא יכילו זעמו, בהסב עליהם רבים:
לא קם עוד רוח בם, לבם נמס בקרבם, וינוסו משנאיו:

דס פיינטס ספראך פרוואר, עס פעלט אן מאכטן יעטץ ניכט:
זו איז אויך הויך לייט, דס אונז דער הונגר סטיכט:
דס פיינטס לאנד לו גרייפן:
אין זיין עריב ארוס לו סווייפן:

דא אבר פרייסיש פייאר אין זיין גלידר דראנג:
דען ווייזן קיניגש פאלק, איס באלד לו וויכן לוואנג:
דא וואר דער ניידר שאהר בלאניט:
דר מעכטיכטע זעלבשט אויך ניט גשאהניט:

ער קעניט דען שטארים אונט שווערין גשיטץ:
זו וויניג ווילדר שטעהן אלש ער דאש קיניגש וויטץ:
נאך אלן דענקן, מעכט ער גרינדן:
ער מוז דען שרעק מיט שמערלן אוש ווינדן:

דאלו ניינג דאש הערטץ דאש פיינדש גאנץ אונד גאר:
זיין לייב וואר וויא אנטזעהלט אונ' בליב ניט ווער ער וואר:
וואש מאכט ער, שטיט ער, ניין ער פליאט:
וואו הין? וואו ער קיין פרייסן זיאט:

דף ד', א'.
את כלי מלחמותיהם, ורגלי מחנותיהם, יעזבו לו לשבות:
לרשת משכנות, וערי מבצר ומסכנות, בר ולחם ומזון:
המלך ברב אונו, קבצם כעמיר גרנו, וכאסף ביצים עזובות:
עבדיו יאכלו וישמחו, ואויביו ירעבו ויברחו, ובמשמניהם רזון:

אונז ווערט געבן דען זיג, דען לייכן אויך לוס טייל:
זוא פאנן אלש גשיטץ, אונ' וואש זייט לאנגר, וויייל:
זוא פיל שאכן מיט גפיהרט:
איז וואש דער פיינד אויף איין וואהלט פארלירט:

דאש לאנד וויא דאש פעלדט ווערט באלד דעש העלד גרוימט:
קאשטעהל אינט פעשטונג זעלבשטי, דאש זיגשט גאר וואול פרשיינט:
דאש מאגאזעאין אונ' וואש דער נעבן:
מוז מונאכיך דיך דיר ארגעבן:

דש פיינדש פאהר לאטה, ווערט בייא אונז נון איין גבראכט:
דער פאליט דעש זיגר לו, דאמיט ווערט פול גימאכט:
מעניך שעהנן רויש אונ' מעניך גרוישן קאמר:
אה פיינד! וואש איז דאש ניכט פר איין יאמר:

דאש דאפיכן קיניגשלייט, פארלעהרן וואול גימואט:
דאש פיינטש רויב, אונ' מעניך שעהנים גוט:
דאריך הונגרש נאהט לויפט ער איבר:
וואש איז איש ליב, אבר לעבן נאך ליבר:

דף ד', ב'.
לא אחת ולא שתים, כי אם שבעתים כן השב אל היקם:
גם כבש בגבורות, הערים הבצורות, ושביה גדולה שבה:
וכל עיר בכחו גבר, אך בך יהלל דבר, הגבר על הוקם:
לאלהים זו כהו, זה כל היום שיחו, והוא לבו לא גבה:

וואס אופט אונ' מעניג פילדיג קומט, וואונדרט ינן זיך זוא ניכט:
דר קיניג סלאגיט דעס פיינד זוא אופט ער מיט איס פיכט:
איין זיגיסבאלדט פאלגיט דען אנדערן:
דר געהט אב דר מוז באלד וואנדערן:

זו וואונדרזאס גיט אויך זיין גאנן קריגסלויף:
ער זיגט, ער סלאגט דס פאלק, דיא סטעהט פאלגן דרויף:
ער נעמיט גפאנגן גאנלן סאהרן:
זא פיל אלס מעננכי העהרן וואהרן:

מן זאלט דענקן דס ביא זעלבן וואונדרוועריק:
דס קונסט סטיק דר נאטוער אין דעס דס אויגען מעריק:
דאס גליקס אונ' דר וועלט פרבונדן:
אויך סטאלץ אונ' הויך מוט ווערט גפונדן:

גאנץ אנדרסט אייסירט זיך דר העלד, וויל זיך אליין:
גאר ניקס לו אייגנן, דיא עהר איז ניכט מיין:
ספרעכט ער, גאט פעכט פר מיין רעכטן:
איך בין זיין ווערקליוג, אין דעס גפעכטן:

דף ה', א'.

אשריך אריץ פרוסיא, ברנדבורג וסילעזיא, כי זה גדול בקרבך:
הנה פרידריך מלכך, לכבוד יהיה בתוכך, ועל שכמו המשרה:
האל שומרך וצלך, מחזיק ידי המלך, וורדף את חיל אויבך:
בל יאמר עוד שכן, כי דרכו יתכן, להסירך מגבירה:

גליק זעליג איז דס רייך, גיזעגינט איז דאס לאנד:
דס וויא היר ברנדבורג אונט סילעזיא גאטספאנד:
אן זאלכען פרינץ אונט העלד גיגעבן:
דעס נימאנט גלייכיט אין דיזן לעבן:

וואול דיר דוא פרייסיס פאלק, וואול דיר דען דיין ריגענט:
ווירד אלס איין וואהר עהרי העלד פון דעס פיינדען זעלבסט ארקענט:
בעוואונדערט אין עהר אונד דאס ניט וועניג:
אלס גרויסר העלד אונ' גרויסער קעניג:

דר העער דר דיך בסעריטט, דר דיין בסילר איזט:
איזט דיינס קיניגס פריינט, דא ער דען דיא ליסט:
דאס פיינדן סטעהריט, אונ' דאס ער ווייכיט:
לו זיגן איס דיא לארבעהר רייכיט:

זוא דאס קיין נאכפר מעהיר זאגין מאג:
נון איז דיא בעסטי לייט דיא רעכטי סטונד אונ' טאג:
אוס דיין הערסאפט לו פארסטעהרין:
יא זיא אין זיינן לו פארקעהרן:

דף ה', ב'.

פצחו הרים רינה, וגיל גבעות תחגורנה, אל שמועה כי באה:
אל אל שמחת גילי, כי עשה שלום לי, אזבחה זבחי תרועה:
בעוד בשדה במערכת, חרב מתהפכת, אמש שואה ומשואה:
פתאום בא להיכלו, השם שלום גבולו, מלכי פועל ישועה:

סאליט אירי בערג, תאכיט אייערי פריידי קוכד:
אירי העכי פרייאט אייך אנטלעהנט אייך איין תוכד:
דער אן גיקאמן לייטוכג וועגן:
דיא פרייליכקייט כור טאג נו לעגן:

איך וויל דאכך זיכן סאל דער העכן, דער תיך ערפרייאט:
דער סטאט אונרוא, סטאט קריג דער פרידן תיך פרלייאט:
איין דעמוטיגה דאנק אנסטאטן:
מיט אנדרי תיינן דאטן:

פר וויכיג טאגן וואר דאס סוועהרט אין פולר וואוט:
וואו תן עס כאר זאך, דא זאך תן דאס בלוט:
פון זייכן סארף ארוכטר פליסן:
עס גינג כור הויאן, סטעכן, סיסן:

איין גאנץ אונפארמואט, קויס דאס תן עס דענקן קאן:
קומט אונזר טייארשר העלד דר גרויסר פרידריך אן:
ער לייגי דס אים דיא זיגי געהערי:
אוני פרידן דאך זיין אבזעהן וועהרי:

דף ו', א'.

הראיתם אשר נבהר, אור הילל בן שחר, להאיר על הארץ:
מי מורה כמוהו, אמר כי זה הוא, חפץ אלהי ישלים:
אזור מתניו צדק, מחזיק את כל בדק, וקורא גודר פרץ:
לו זרוע עם גבורה, כי עליו סתרה, צור מחסה אל אלים:

האט דען איין תענסן קיכד איין זעלכן ערהויבן גייסט:
זויא איין וויזן העלד גיזעהן, דען תן תיט רעכטן הייסט:
איין הימלים ליכט, איין סטערן אס תארגן:
דער אליר וועלט איז אונפארבארגין:

ווער קאן וואול וויא ער דיא וואהריכטיגן סלום:
אין אלים וואס גסיכט אוני וואס גסעהן תוז:
וויא עס דר הימל ווינסיט נו פיכדן:
דאס ווערט זיך קייכר אוכטר וויכדן:

היר איז גרעכטיגקייט, גאטים פארכט אוכט עהר:
דיא ערסטי סיליט ער דיא אנדרי ליבט ער זעהר:
ער זוכיט זיא תער אוכד מעהר נו סטערקן:
תן זיכט עס אן אלי זייכי ווערקן:

וועס וואנדערטע עס אלזא וואול דם איס דער הער ארזעהט :
אונ׳ זייני ווינס ערפילט, אונ׳ דען וועג וואו ער געהט :
איין פרינץ דער גאט דען העכסטען טרויאט:
דער זייני גרונד רייז דען אויף בויאט :

דף ו׳, ב׳.

אברת נשרו פרושה, אל נכח החרסה, כירח ישאף אורה:
ישלך את ניצוצה, ויפיצהו הוצה, על פני תבל ארצו:
שמשו אור החכמה, ויביא עד מרומה, בכחה ואונה שרה:
משפט אמת תורהו, בה נועץ ותבינהו, כל ישעו וכל חפצו:

דער אדלירס פליגל זיינן גאר ווייט הינאויסגשטרעקט :
ער פליגט דיא זונן נאך, דיא אלי ספארכן דעקט:
אונט דיזר אירי העלן סטראהלן :
זיינן דיא איס וויא דיא נאכאט זונסט מאהלן.

אנטפעננגט ער זייני סטראלין, בסיינט דם ליכט איס נאר :
זוא טיילט ער זעלבס מיט אונ׳ לייגיט איך זעלבסט די ספאהר:
אן אלי דענן דיא איס קענין :
אונט דיא זיך אונטר טאגן נענין:

דער גלאנץ דאס היר גלאכט, דז איז דער ווייזהייט ליכט :
דאס פרידליך עררייכט, דא ער דאס ציל אויף ניכט :
לו פעהלן פלעהג, וואו ער נאך ליעלעט :
זיא גיבט איס איין, וואס ער בעפעליט :

וואס רעסטע אונ׳ ביליך, לערנט איס דיזה מיינסטרין:
אונ׳ דיזה פאליגיט ער, דם אנדערי לאזט ער אהין:
יא זיא אליין איז דיא איס לייטיט:
דארך זיין אורטייל נימאהלט גלייטים :

דף ז׳, א׳.

העם שככה לו, ואשר נפל חבלו, בנעימות ממשלותיו:
נפשו שופך לאל, חיים ממך שואל, ואורך ימים לעולם:
בעד הצדיק מושלו, אין על עפר משלו, שלמה הוא בדורותיו,
לו מדע ואושר, גם כבוד ועושר, נתונים נתונים כלם :

איין פאלק פון מיינן הערט, דז דיזם וויזן האנד:
ריגירעט אונ׳ בהערסט, איס אויף אין זיינס לאנד:
דם גליק אונט דיא אנמוט מיט טיילט:
טוט רעכט ווער עס ניט מעהר פארווייליט:

איך רופי דיך דען הה גאט! אין אלי דעמוט אן:
עס שאליט זיין גליק זויא גרוים אלם ער נאר ווערדן קאן:

ווען דאס מונארכן לעבינסלייטן:
אויף זייני ווייזהייט איבערשרייטן:

פארשטעהי דען פרומן העלד, דער הייליגן שאלאמאן,
דער קיין גלייכן האט אונט פון דר יוגנט שאן:
דיא פרומין זיין ליכטס גרייכיט:
דען קייזערס קראהן אין זיגן ווייכיט:

דף ז', ב'.
ועם כל כבוד מלכותו, ותפארת גדולתו, ישגיח ממכון שבתו:
להחיות רוח שפלים, יהודים האומללים, המיחלים אל חסדו.
ליעקב כי קטן, מושיעו מידי שטן, ויגער בו בחמלתו,
ישראל כבדוהו, בני יעקב עבדוהו, וגם העתירו בעדו:

ווען גלייך דיא מאיסטעהט, זוא גלאנצט זוא הערליך פראנגט:
זוא שויאט ער דאך פון טראהן, ווען אימאנד וואס פארלאנגט:
דר יודן זונסט בדראנקט פון הערלן:
בפרייאט דיא הויכי גינאהד פון שמערלן:

זוא קליין דוא יעקב ביסט, דער פיינד אויף נאך זוא גראהם:
זוא זאגיט דיך פרידריכס הולד פון זיינן אן פאל לאס:
דרום ביטי פלייסיג פאר דען קיניג:
אוני פאריכט אים, דינן איז נו ווינליג:
האל משמי מרומו, יצוה עליו שלומו, ישיב ישקוט שאנן:
הוא יתן עוז למלכו, ויצליח את דרכו, בכל מקום אשר יפנה:
כחול ירבה ימיו, יפיק את כל זממיו, ויהי כזית רענן:
גם כל בית מלכותו, י״י יברך אותו, עת יקרא הוא יענה:

דער הער פארלייא אים קראפט, ווא ער זיך אויף קעריט:
בקליידי אים דאס גליק אוני וואס דיא רוהי שטעהריט:
אה הימל! וואלסטו אבוועגדן, אן שטאט דעגען אבר אהנמוט זענדן:

ערפילה וואס ער ווינשיט אונט רופט ער דיך אויף אן:
בשייקן גלייך מיט יא, זוא זעגינן יעדר מן:
דם קיניגס הויז אונט אירי לווייגן, לאז וויא דיא טענין טעגליך שטייגן:

דף ח', א'.
והמלכה הגברת, לכבוד ולתפארת, יעמוד זכרה ושמה:
מבנות מאושרה, מפנינים היא יקרה, לא יבוא עוד שמשה.
ולאם המלך ברכה, אשר צלחה למלוכה, בנתה ביתה חכמה:
בל יכלו סעיפיה, ארזי אל ענפיה, אף בל ימוט שרשה:

דר שעהנן ליר אונט פראכט, אין דער זיך דיא נאטואר:
זו קונסטרייך זעהן לאזט, דער קעניגין אן איר:
אין גינאדי הערשט, פארלייא איר דם לעבן:
יא וואס זיא ווינשיט, וואלסט דוא איר געבן:

דיא קיניגין וועלכי זעלברט דען ברעכין גראסן העלד:
זיין, דאס זיין סולדיג איז, דער טוגינד נור גיפעלט:
אונ' אירי סענין גלייך איר ערסטן:
אך הער בווארי דאך אויף עם בעסטן:

היל פרייסן וגבוריו, חשמניו ואדיריו, אנשי המלחמה:
אתה י״י תשמרם, כצנה רצון עטרם, ויאכלו פרי מעללם:
תן שלום בארץ, ואין יוצאת ואין פרץ, על כל בני האדמה:
ויאמרו עמים כולם, למקטנם ועד גדולם, ברוך י״י לעולם אמן:

זוא דען אויך פרייסים פאלק, דם דאפער קריגסהער,
פון פערסט ביז סובליטערן , וואס נור טראגט גיוועהר:
בלויבי אירי פליים אונ' טרייא , דאך דיין סוץ דער אלי נייט איז נייא:

דען גאנצן ערדרייך גיב ענטליך רוא אונ' פרייד:
זוא דם קיין טוויסט קיין סטרייט , קיין אונטרסייד:
נימר מער הערבן מאג , זוא ווערט דאך גאנס גלויבט ווערן דיין נאמן:
דרויף וועלין מיר זאגן אמן.

ועל אותה המאורע עצמה שנוסד מר׳ דוד פרענקל השיר הזה דרש הוא גם בבית הכנסת בפני כל העדה, וגם הדרשה ההיא הועתקה לאשכנזית כנראה מר׳ אהרן בר שלמה זלמן גומפירש הנזכר. ור׳ מנחם מנלי שוואב שהדפיס השיר הזה במחברת לפני עצמה אמר בסופה שבדעתו להדפיס גם הדרשה והעתקתה יחד עם ספור המאורעות שאירעו ליהודים במקהלותם ביום החג הזה. אולם אם מלא את דברו באמת והדפיס דרשה זו גם כן אין רצוני להחליט לודאי גמור, כי בשורה שמענו ממנו ומעשה ידיו לא ראינו עד היום. גם סופרי דברי הימים לקורות עיר ברלין יספרו משיר תודה הנזכר ששרו אותו היהודים בערב יום ההוא בבית הכנסת בפומבי אחרי דרשת ר׳ דוד פרענקל והעידו שבאה בעת ההיא המלכה לבית הכנסת עם אחיה הפרינץ פערדינאנד מברוינשוויג ושרי המלוכה ונתקבלו שם בתופים ובמחולות, והרב ר׳ דוד פרענקל עלה בפעם ההוא לארון הקדש ויקח ספר תורה בידו, ויברך את המלך והמלכה וכל ביתם וכל העם ענו אחריו אמן יחי יחי אדונינו המלך פרידריך הגדול! אולם אין גם אחד מסופרים הנזכרים שהעיד שנדפסה דרשת הרב פרענקל או העתקתה כמו שנדפס שיר תודתו הנזכר.

ור׳ אהרן גומפירש (גומפערין) המעתיק שיר הנ״ל ללשון אשכנזי הנהוג בימיו הוא הנודע לריע לעססינג ולרבו של ר׳ משה מדעסויא ותולדתו כתבתי בארוכה ונדפסה בלשון אשכנז במכתב העתי: „דיא געגענוואַרט״, ברלין, 1867 צד 193—318, 324—326, 330—331, 340—341, 347—348, 357—358, 365—367. ור׳ מנחם מנלי בר בנימן וואלף שוואב שהעתיק אחר זה שיר האשכנזי מהעתקת גומפערין ללשון אשכנז המושחת והמורגל אז גם בין היהודים בברלין, הוא הזקן ר׳ מנלי משורר בס, שנפטר פה ברלין ט׳ אלול תקמ״ב, וקברו בצד קבר אשת ר׳ הירץ ווייזל, היא האשה שרה בת ר׳ מענדל פאלק מאמסטרדם שנפטרה כ״ד אייר תקמ״ג.

שני חיי ר׳ דוד פרענקל האחרונים היו שלא כסדרן מסבת המלחמות הגדולות שבין פרוסיאה ואוסטריאה. פעם עלה פרידריך במעלות הנצחון ופעם ירד; פעם שמחו בני ארצו על הגבורות אשר פעל בשדה קרב ופעם שחוה הלכו ויתאבלו כי גבר האויב והפיל חללים במחניו. ואם לשבט ואם לחסד, ואם לרנה ואם לקינה גם היהודים על משמרתם עמדו וכפי שהשעה צריכה וכפי העת והעונה הראו שמחתם או תוגת לבם בבית הכנסת, בשיר תודה או בתפלה ותחנה בעד נפש מלכם פרידריך לאל גמר עליו. השירים, התפלות וגם הדרשות שנדרשו אז להעיר לבית היהודים הועתקו לאשכנזית ונדפסו בשתי הלשונות יחד בהוצאת הקהל. מחבר הדרשות היה הרב ר׳ דוד פרענקל, הפייטן של השירים והתפלות היה איש המכונה בשמו הארטאג לעא, (Hartog Leo), והמתרגם לאשכנזית היה רבינו משה מדעסויא זצלל״ה. החכם הראשון והאחרון נודעים בשמותם לתהלה, אולם על הפייטן הַארטאָג לעָא רבים ישאלו מי זה הוא? אמנם אם גם שמו מכוסה בעלטה ולא נודע ממנו דבר, עוד מעט ויראה הקורא כי גם הוא היה איש דגול מרבבה ותורה וחכמה נתונים לו למנה.

בשנת 1756 (תקי״ו) הכינה הקיסרית מאוסטריאה את כל חילה ונתקשרה עם הדוכס מזאכסען להלחם עם פרידריך II. ויהי כראות המלך כי כלתה אליו הרעה וימאן להמתין עד אשר יפלו עליו צורריו והקדים מצעדיו למצעדיהם רפואה למכה, ובסוף חודש אויגוסט נסעו חייליו מברלין ויכבשו בכ״ט לחודש הנזכר את העיר לייפציג ויתישבו בתוכה. ובירח זעפטעמבער שאחריו, צוה ההגמון שאַפגאָטש בברעסלויא לכל כהני בית התפלות אשר תחת השגחתו להתפלל תפלה המחוברת ממנו להצלחת הקסרית מדי יום ביומו; ולעומת זה ההלו גם בברלין לבקש רחמים בעד פרידריך מלכם בכל בתי התפלות שבבירה.*) גם היהודים חלו בבית הכנסת פני האל בתפלה ותחנה הנדפסות אז עברית ואשכנזית על באגען והצי פאליא. בצד הראשון נדפס השער, בצד השני התפלה בדרך שיר ושיוו הברות בסוף החרוזים, בצד השלישי נוסח ההעתקה משיר הזה לאשכנזית ובצד הרביעי לא נדפס כלום. ולבאגען הזה מחובר חצי באגען ועליו נדפסה תפלה אחרת פשוטה בלי חרוזים ושיוו הברות גם לא נעתקה לאשכנזית כמו הראשונה. בצד א׳ של המחברת לשון השער בשפת עברית ואשכנזית כזה:

בצאת אדונינו המלך החכם פרידריך השני בצבא בסוף שנת תקי״ו לפ״ק הוקבע פה ברלין לומר בכל יום בביהכ״נ בצבור לאחר תפלת עלינו בתהלים מזמור כ״ה, מ״ו, ס״א, ס״ב, ע״ב, ואח״כ אומר הש״ץ התפלה הזאת:

Als Unser allerweisester König Friedrich II mit dem Ausgange des 516 ten Jahres nach verjüngter Zeitrechnung den Feldzug eröffnete, ward in der Synagoge zu Berlin täglich nach dem Gebete Alenu der 25, 46, 61, 62 und

*) Helden, Staats- u. Lebengeschichte Friedrich II. 1758, S. 715, 729, 737.

72 Psalm von der ganzen Gemeinde und hernach von dem Vorsänger dieses dazu verfertigte Gebeth abgesungen. Berlin gedruckt bey Johann Friedrich Lorenz privil. Buchdr.
המחברת הזאת הודפסה שנית בשנת 1866 בברלין על הוצאות המנוה הרבני מו״ה דאקטאר משה פיננער והוסיף לה שער חדש:

Offenes Sendschreiben an die jüdischen Gemeinden Preussens. Synagogengebet der jüdischen Gemeinde zu Berlin während des siebenjährigen Krieges. Hebräisch und Deutsch zur Beachtung in gegenwärtiger Kriegeszeit, beleuchtet von Dr. Pinner. Berlin den 18. Juni 1866. Der Ertrag ist für verunglückte Krieger und deren Familien bestimmt.

ועל מה ארני „הארה״ זו הטבעו שהוסיף פיננער להשיר הזה שהדפים באיזה שנויים לפי הזמן והמקום יראה הקורא מהמחברת עצמה, ולי הכותב תולדות הרב ר׳ דוד פרענקל אין לי אלא הדפוס הראשון והישן ואעיר עליו איזה הערות. תחלת השיר הוא זה:

אלהים מושל עולם בגבורתו,
במרומיו עושה שלום על אדמתו;
גבור משבית מלחמות בגאותו,
דרכי בני אדם ישקיף ממעונתו.

והרואה יראה שנוסד השיר על סדר אלפא ביתא כדרך פיטני עמינו הישנים, וכדרכם כופל המשורר בסוף פיוטו חרוזי אותיות של שין ותיו וחותם אחריהם שמו:

שלום תן למלך ולארצותיו,
שבתו שאנן יתר שנותיו,
תודיע בעמים הדר ממשלותיו,
תוסיף ימים רבים על ימותיו.
שלח נא עתרת אמת ושלום,
רצון המלכים הטה לשלום;
ישמרו ביניהם ברית שלום,
הוא תהלתך, ושמך ה׳ שלום.
כן יהי רצון ונאמר אמן.

בארבע חרוזים האחרונים האלה הפותחים באותיות שׁרִיהָ חתם המחבר שמו בהעלם וכי תצטרף האותיות האלה ותקרא אותן משמאל לימין ולמפרע ככתיבתו פה או מלמטה למעלה כנדפס למעלה יעלה לך שם האשכנזי הירש, והוא באמת שם המחבר כאשר נראה עוד להלאה מזה בשירים אחרים ושם תמצא פתרון שמו ושם משפחתו בישראל.

בצד השלישי ממחברת הזאת בדפוס הראשון נדפסת העתקת השיר הזה לאשכנזית והתחלתו היא:

„Herr, der du Welt mit deiner Allmacht regierst“.

כל נוסח העתקה הזאת מראשיתה ועד סופה גם המבוא האשכנזי:

Als unser allerweisester König Friedrich II mit dem Ausgange etc.

מצאתי גם כן נדפס במכ"ע משנת 1756 הנקרא:

Berlinische privilig. wöchentliche Relation der merkwürdigsten Sachen der Natur, der Staaten und der Wissenschaften, Stück 120, den 11. October 1756, (Berlin, Verlag der Buchhandlung der Realschule 8) S. 970 ff.

ואין ספק שהעתקה הזאת היא מעשה משה בן מנחם כאשר עוד יבוא למטה.

והנוגע להתפלה שנדפסה בדפוס הישן על חצי באגען ארוך ולא נעתקה ממענדעלסזאהן היא בעצמה התפלה: ה׳ אלהי הצבאות צור כל העולמים הנדפסת גם כן מפיננער בספרו ונעתקה על ידו בפעם הראשון לאשכנזית. ויש בדפוס פיננער מגרעת כי יחסרו בו איזה מאמרים והם כל הנוסח שאחרי חדש כנשר נעוריו, ואשלים אותם פה: וגבורותיו הראשונות לא הוזכרנה בעבור חדשות אשר תצמחנה, ויראו כל העמים כי יעפו נערים ויגעו ובחורים כשל יכשלו וקוי ה׳ יחליפו כח יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא יגעו, ילכו ולא ייעפו. אנא ה׳ הגן על מלכנו בחסדך, היה סתר לו מחורב ביום ומקרה בלילה, הסר כל מחלה מקרבו ויהיה דשן ורענן ובריא. יהן מלאכך מסביב לו ויחלצהו מכל רע, ופרוש סוכת רחמיך על כל נגידי בית המלכות שרי צבאותיו הנלחמים תחת ידו וכו׳.

גם בשנת 1757 נצח פרידריך על אויביו וביום השבת חמשה להודש נאוועמבער שנה זו הכה בכפר ראססבאך את חילי צרפת ואשכנז שהתקשרו לאגודה אחת עם אוסטריאה לבער מלכות פרוסיאה מן הארץ. הנצוח הגדול הזה התעורר שמחה גדולה במדינות המלך ובפרט בעיר ברלין וכותבי דברי הימים לעיר הזאת ובפרט הסופר קעניג הודיע לנו שאין לפרש גודל ההדוה והששון ששלטו אז בעיר הבירה ברלין, וכל בני השיר לקחו כנורותיהם ושרו שיר נצוח לכבוד המלך פרידריך השני. ביום הראשון לשבוע, שלשה עשר להודש נאוועמבער, התאספו מנער ועד זקן בכל בתי התפלות והודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו עם המלך וביתו. גם היהודים יושבי ברלין התערבו בשמחתם וקדמו להם ביום החמישי עשרה להודש נאוועמבר והקדישו אותו ליום צום ועצרה והתפללו מזמורי תהלים והרב ר׳ דוד פרענקל עלה במת היכל ה׳ ודרש דרשה הראויה להמאורע וראויה למי שדרשה, והוכיה בני קהלתו שלא לשמוח על הנצוח העז הזה בשמחת הול, כי אם בהדרת קדש ויעורר רוח נדיבתם לנדור נדרי צדקה לטובת האומללים הנפצעים במלחמה, לאלמנותיהם וליתמי הנופלים בקרב ביום הרג רב בראססבאך. וביום השבת לאחריו, שתים עשרה להודש נאוועמבער הגגו היהודים את הג הנצוח בבית הכנסת ור׳ דוד פרענקל דרש גם הפעם ההוא לכבוד היום בלשון למודים, והתבונן בשום שכל בפסוקי דברי הימים ב׳ פרשה כ׳, כ׳—כ״ו ומצא הן בעיני כל שומעיו. גם שרו שיר קורש בלשון עברי כאשר עשו בשנת 1756.

הדרשה זו העתיקה גם כן לבקשת פרנסי הקהל רבינו משה בן מנחם ואולי היה בדעתם להדפיסה ולא עלתה בידם ונשארה בכתיבת יד אצל הפלוסף הנזכר, והיא לדעתי הדרשה האשכנזית ששלה אותה החכם הזה לרעהו לעססינג והשיבו

שישרה בעיניו (ראה מענדעלזאהן גזאממעלטע שריפטען לייפציג 1844 בראקהויז, כרך 5 צד 139, 140). והשיר תודה העברי הנזכר אין ספק שהוא מעשה ידי ר' הירש שיסד גם השיר בשנת 1756 וגם השיר על הנצוח בלייטען שנזכיר עוד למטה. אולם אם נדפס השיר העברי הזה על יום 5 נאוועמבער לא ידעתי. ורק העתקתו לאשכנזית מר' משה דעסויא נשארה בידינו בדפוס משנת 1757 ועל השער נדפס: Danklied über den rühmlichen Sieg . . . . bei Rossbach in Sachsen, Berlin 1757.

דפוס הראשון הזה מימי לא ראיתיו והוא מוזכר בספרו של החכם קייזערלינג (צד 16) המכונה: „Zum Siegesfeste, Dankgedicht und Danklieder von M. Mendelssohn. Eine Reliquie, zum ersten Male herausgegeben und mit Einleitung versehen, Berlin 1866 L. Gerschel 8."

במחברת הזאת מצד 16—18 נשנה השיר הזה בדפוס, תהלתו:

Ich will mich mit dem Herrn freuen
O! dass ihm mein Gesang gefiele

וסוף הרוז האחרון הוא:

Und dann in ungestörtem Frieden,
Mit ihm noch lang das Land beglücke. — Amen.

ועיין במחברת הזו צד IV שנדפסה שם גם ההקדמה הקטנה שנכתבה ממענדעלסזאהן לשיר הזה והם הדברים שהעתקתי למעלה לפי ענינם לעברית הסובבים על חגיגת יום הנצוח של ראססבאך ביום ה' י' וביום השבת י"ב לחודש נאוועמבער 1757.

השיר האשכנזי הזה הוא לדעתי אשר עליו יסובו הדברים שכתב מענדלס־זאהן באגרתו מיום 25 נאוועמבער 1757 לרעהו לעססינג וזה לשונו: Ich kann nicht umhin Ihnen eine Neuigkeit mitzutheilen, die Ihnen ihrer Seltenheit halber villeicht nicht unangenehm sein wird. Ich will nunmehr für nichts in der Welt mehr schwören, da es schon soweit gekommen ist, dass ich eine Predigt schreibe und einen König lobe. Ich habe auch einige hebräische Danklieder ins Deutsche übersetzt und sie sind gedruckt. Sie scheinen mir aber nicht wichtig genug, sie Ihnen zu schicken. Sie haben zwar den Leuten allhier gefallen; allein wie viel Leute haben hier Geschmack? (Mendelsohns gesammelte Schriften 5. 139. 141). והקורא יראה מעדותו של מענדעלסזאהן שמדבר רק מן השיר תודה שהעתיק והנדפס, אולם מהדרשה האשכנזית שכתבה (דהיינו שהעתיקה או שכתבה לר' דוד פרענקל בלשון אשכנזי טהור וזך לדוגמא ולהתלמד לדרוש בלשון אשכנזי הנהוג אז בין היהודים בבית הכנסת) לא דבר כלל שנדפסה, והוא הדבר אשר דברתי למעלה שנשלחה הדרשה זו בחודש נאוועמבער אל לעססינג בכתיבת ידו ולא נדפסה מעולם. וטעות הוא ביד החכם קייזערלינג שכתב בתולדות רמבמ"ן

צד 145 שהודפסה בשנת 1757 וסמך עצמו על ניקאלייא (שם ובמחברת צוס זיעגעספעסטע צד II בהערה ג׳), שהוא בעצמו כתב על פי אומדנא והשערה בעלמא בהערה לכתבי מענדעלסזאהן חלק ה׳ צד 223 שנדפסה הדרשה על נצוח ראסבאך. וכרונו הטעה את ניקאלייא, כי הנדפסת היא על ניצוח של לייטען שהיה ד׳ שבועות אחרי הנצוח של ראסבאך כאשר נראה למטה.

בסוף שנת 1857, בחמישי לחודש דעצעמבער (כ״ג כסלו תקי״ח) הכה פרידריך השני באלפיו עוד הפעם חילי איסטריא בכפר לייטען סמוך לעיר ניי־מארק בשלעזיא. הנצוח הגדול הזה הרים כבוד המלך עוד יותר ואויביו רעדו מפניו. והשמועה באה ברלינה בערב יום השביעי מדעצעמבער על ידי שלושים רוכבים שבשרו בחצוצרות והרועת מלחמה לאנשי הבירה הישועה הגדולה שהושיע בה ה׳ לפרידריך בחירו, וכל העיר צהלה ושמחה ובנרות ואבוקות איש הפכו השבת הלילה לאור יומם ולשמש בצהרים. גם היהודים בברלין שמחו לקראת מלכם, וביום השבת עשרה להודש דעצעמבער דרש הרב״ד ר׳ דוד פרענקל בבית הכנסת לכבוד המלך הגבור, ואחרי הדרשה שרו שירה חדשה הנוסדה על המאורע הזה.

השיר הזה נדפס בלשון עברית ומעותק אשכנזית על באגען ארוך, בלי הודעת הזמן, המקום ובעל הדפוס. בצד הראשון מהשער תבנית נשר פרוסיא עם שבט המושל והרב לשישה ואותיות F. R. ונקראים בו דברים האלה:

שיר על הגבורה אשר נתן ה׳ למלכנו האדיר החסיד החכם פרידריך על חיל שונאיו, עם רב ועצום ממנו בארץ שלעזיא אצל לאיטן ביום כ״ג כסלו שנת תקי״ח.

Danklied über den herrlichen und glorreichen Sieg, welchen Se. Majestät unser allerwürdigster König den 5. Dezember 1757 bey Leuthen in Schlesien erfochten.

מאחורי השער בצד השני מהדף הראשון נדפסים אלה הדברים ששייכים לענין הדרשה הנזכרת:

בהאיר הלילה בליל ב׳ דחנוכה תקי״ח לפ״ק ותעלוזן קרית מלך רב לקול המבשר אשר בא מארץ שלעזיא לאמור: הכה ארונינו המלך הגדול החכם פרידריך השני יר״ה גם את החיל הגדול הנלחם על שלעזיא מכה רבה מאוד שם אצל לאיטן, קבעו האלופים פרנסי הקהלה להלל ותודה ליהודים היושבים פה את יום חנוכה הנ״ל. בו ביום דרש מורנו ורבנו הגאון המפורסם אב״ד ור״מ נרו בבית הכנסת אחר קריאת התורה בשחרית דרוש נחמד מתישב מאוד על הפלא הזה, ועורר לב הצבור להפליא על הנסים ועל הגבורות האלה, וכי אין זאת מכה גבורה וחכמה אנושית. כי אם מאת ה׳ ושיתנו גם הם כמשפט המלך יר״ה את הכבוד והתודה לה׳ לבדו. והיה עיקר הדרוש על הפרשה הי״ד בספר בראשית מתחלת הפרשה עד פסוק כ״ג ועד בכלל. ובכלותו הדרוש למשיבת נפש כל העדה, אז שר החזן בנקישת חפין את התפלה הקבועה להצלחת והשלום המלכות המתחלת הנותן תשועה למלכים, ואחריה שר השירה הזאת אשר הודשה על הנס הזה בקול גילת ורנן. וישמעו כל העם וירונו וענו בקול רם על התפלה והשירה אמן, אמן, יחי ארונינו המלך לעולם!

וזה טופס השירה שלא נדפסה שנית מסוף שנת 1757 עד עתה.

א

אלהי עושי נותן זמירות,
ברבות צדיק על מכתיריו,
בתתך למלכנו עוז גבורות,
ליד פרידיריך לישר הדוריו.
גואל מיד מלכים גדולים,
כבודו ועמו ארצו ועריו,
דגול הוא ברבבות הלולים,
ויהי חמשה ואלף שיריו.

ב

הלמען הרבות כבוד גבורותיו,
הרבית אויביו לאין מספר,
ועשותך זכר לנפלאותיו.
עמים קראת בדי שופר.
זה מצפון וזה מימין,
ישטחו שטוח ככפור בעפר,
חברו יחדיו חבלים להטמין,
אף נחלתו עליהם תשפר.

ג

טבור משנאיו שמת אותו,
יקיפו עליו מערכת,
ישת סביבותיו למשמרתו,
להט חרב מתהפכת.
כה וכה תפן על סביביו,
ולא תעשה רמיה המלאכת,
להב אש אוכלה את אויביו,
בלי מצבת אשר בשלכת.

ד

מעט עוד הוא, זה חודש ימים,
הכה עם רב לעבר מזה,
נשם נשה (?) ושמם דמים,
ומשמנים שם שם רזה.
סר מהר מזה לסילעזיא,
אמר לעמו שובו ונחזה.
עלה נעלה עם עזרת יה,
גם שם עמים רבים נזה.

ה

פי צדיק גזר והקמת,
ויך צריו והוריד גאונם.
צבי חמדתם הן הפרת,
עתה אכל חודש המונם.
קושט ושלום מזה חדש,
בלב המלכים עשות רצון קונם,
רצון אל הוא נאדר בקודש,
משביח גלי לאומים ושאונם.

ו

שם ה' יהי מבורך מעולם,
על התשועות ועל הגבורות,
שימו הכבוד על כלם,
ליוצר כל מסבב הקורות.
תפלה לאל חיי מלכנו,
יחייהו עד שנות דור דורות.
תן לנו תאות לבנו,
חיש שובו בשלום ועטרות.

ז

דתמד שלום איש שלום כשמו,
כי כן לשלמה שמת אות.
יקר רעיתו יגדל עמו,
מדת חסדה לכתרה תאות.
ראה עמל אחיו, אמונת חסנם,
עושים בגבורה נפלאות,
שמרם ותן תוחלת אונם,
כן יהי רצונך אלהים צבאות,

אמן.

ואחרי אשר כלינו מדברותינו מסדר היום הנזכר בכלל, שנשתנה מימים אחרים בדרשה, בתפלה ובשירה נשוב ונחקורה על שלש אלה בפרט מי היה מחברם או מחבריהם? ונאמר שנצבים לפנינו ג' אנשים חכמים וידועים שהכתירו היום הזה במעשה ידם להתפאר, והם:

א) הרכ״ד ר׳ דוד פרענקל, והוא המחבר הדרשה אשר דרש על פרשה י״ד מספר בראשית כמובא למעלה (צד 53) והיא בעצמה הדרשה הנעתקת מעברית לאשכנזית מהפלוסוף ר׳ משה מדעסויא ונדפסה בשנת תק״ח בברלין על נייר מרובע, וזה נוסח השער האשכנזי ככתבו וכלשונו:

Dankpredigt über den grossen und herrlichen Sieg, welchen Se. Majestät unser allerweisester König den 5. December 1757 über die gesammte weit überlegene Macht der Oestreichischen Kriegesvölker bey Leuthen in Schlesien erfochten. Gehalten am Sabbath den 10. desselben Monathes in der Synagoge der hiesigen Juden-Gemeine von Daniel Hirschel Fränkel, Oberland-Rabbiner. Ins Deutsche übersetzt. Berlin, Gedruckt bey Friedrich Wilhelm Bernstiel priviligirter Buchhändler 1757.“

הדרשה האשכנזית הזו נדפסה או בלי טיפס העברי בפקודת פרנסי הקהל, וברבות הימים נאבדה ובאמצעותי נמכר לפרנסי הקהל עקסעמפלאר אחד שהקרה המקרה ליד איש, והונח למשמרת לדורות בארכיב של קהלתינו.

והנה מזה נמצאו עוד שני עקסעמפלארע מדרשה הזאת, הא׳ באוצר ספרי המלכות במינכן והב׳ בעקד ספרי עיר ציריך, ומשם נדפסה עוד הפעם בשנת 1866 בברלין אצל גערשעל ובתמונת 8 על ידי החכם דאקטאר קייזערלינג במחברת צום ויגנעספעסטע וכו׳, ובשער נדפס דניאל הירשעל פרענקל ולא דאוויד כמועתק מקייזערלינג, הגם כי אמת הוא שדוד שמו ולא דניאל.

התפלה בדרך שיר שהעתקנו למעלה (צד 54) שתחלתה: אלהי נותן זמירות וכו׳ נוסדה על סדר א״ב שלם בהכפלת אותיות ש׳ ות׳ על דרך הפייטנים העתיקים וכמו שיר אלהים מושל בגבורתו וכו׳ (צד 50). ואחר זה חתום בראשי החרוזים שם המחבר: הירש, אלא שפה חתום ישר כדרך כתיבתו ושם הפוך: שריה, והירש הזה הוא לדעתי,

ב) ר׳ (צבי) הירש בר (אריה) ליב סופר ליפשיץ שהחם עצמו גם כן בהעתקת שמו ושם אביו Hartog Leo. ובדאי האיש הזה שהיה ממשפחת סופרים ומלומדים והיה בעצמו תלמיד חכם ויודע ספר ופרק בשיר להקים לו בין חכמי ברלין שם ושארית, אשר לא עלה על לב איש עד הנה מחסרון ידיעות פרטי קורות הקהלה וקורות האנשים שנולדו בה או שנקראו מרחוק לכהן בה ולשרת בקודש. ומהדברים הנאמרים זעיר שם בפנקסי הקהל ווער שם בספרים הנדפסים בדרך אגב וגררא, הרכבתי לי ידיעה מועטת מתולדות חייו ומשפחתו בישראל. אביו של הפייטן ר׳ הירש, הוא ר׳ אריה ליב סופר במ״ה חיים הזן מפוזנא. שהעתיק הקינות לט״ב לאשכנזית בלשון המורגל בימיו ונדפסו בדעסויא בשנת תנ״ח (?). בשם „קינות עם פירוש בלשון אשכנז ועל השער מכונה המעתיק: ספרא דווקנא האלוף הר״ר ליב סופר במהר״ר חיים חזן זצ״ל מק״ק פוזן. ובס״ה הקדמתו החרוזית בלשון אשכנז חתם המחבר את שמו ושם אביו כנזכר בהוספת: לעת עתה בק״ק דעסויא״ וכן בהסכמת ר׳ בנימן וואלף בדעסויא מב״ה סיון תנ״ח מכונה מחבר הקינות האשכנזות האלה: „ספרא רבא דקהלתינו״ ולעומת זה נקרא אביו ר׳ חיים בהסכמת ר׳ שמעיה אב״ד ברלין מן כ׳ אלול תנ״ח:

המנוח מהור״ר חיים חזן זצ״ל שהיה עומד לשרת לפני אלהים בקדושה ובטהרה בק״ק פוזנן״. — ולדעתי הוא ר׳ חיים חזן שנפטר בשנת תנ״ד אבי ר׳ צבי הירש שהדפיס באמסטרדם תס״ט ס׳ אור הישר ואשר עליו דברתי בארוכה בספרי עמודי העבודה צד 308 עיין שם. — מדעסויא בא ר׳ אריה ליב לברלין והיה פה כבר בשנת תס״ו סופר קהלתינו כנראה מהתנצלות מאחורי השער של המהרש״א דפוס ברלין משנת תס״ו שהגיה אותו וחותם שם: „אריה יהודה ליב במוהר״ר חיים חזן זצ״ל מק״ק פוזנן סופר פה ק״ק ברלין״. — בשנת תפ״ד הדפיס ר׳ אריה ליב פה בברלין ס׳ יראה שכולל ג׳ ספרים: מדרש כונן, פירושי מאמרי הזהר מר׳ ליב פרילוק, וספר מוסר והגיה אותם וכנראה מהגהותיו לא היה לימודי הקבלה סתומים וכספר החתום לפניו. והאב״ד בברלין בהסכמתו שם מכבדהו מאוד וכותב עליו: „מחותני המפורסם אומן מופלא כמהור״ר אריה ליב במוהר״ר חיים חזן זלה״ה מק״ק פוזנן״. — וזה מתכון על אומנתו שהיה סופר מהיר. ובסוף ספר הנזכר חותם המגיה ר׳ ליב עוד הפעם שמו ושם אביו ומסיים בתואר עצמו: „סופר ונאמן פה ק״ק בערלין״. ולפי זה היה משמש אז את הקהל גם בתור נאמן הקהלה. ובפנקס הקהל דף ב׳ בענין שכירות המשועבדים בשנת תפ״ג מדובר גם ממנו ונרשם שם: „ר׳ ליב סופר זאל האבין כל שבוע חצי ר״ט .Gr 12״. — כשלשים שנים שמש ר׳ ליב באמונה בעדתנו עד יום מותו ועל מצבתו (No. 501/507) כתוב: כמהור״ר אריה ליב ז״ל סופר ונאמן פה קהלתינו יצאה נשמתו מש״ק ח׳ תמוז תצ״ו לפ״ק״. — במותו הניח אחריו את אשתו לאה ושני בנים, האחד הוא ר׳ זאב וואלף שנפטר ח״י תמוז תקמ״א ועליו נדבר במקומו, והשני הוא ר׳ צבי הירש אשר נתמנה יום ה׳ א׳ חוה״פ תצ״ו איזה חדשים קודם מות אביו ר׳ ליב, לסופר, לשמש ולנאמן דקהלתינו, ובשנת תקי״ח ה׳ אב גם לחזן, במקום ר׳ ליב חזן שנפטר פה כ״ד תמוז תקי״ח, ותעודתו היתה להיות: „עומד ומשרת בקדש בשבתות ובמועדים ובכל פרק בשיר בבית הכנסת דקהלתינו כמשפט החזנים״ (פנקס הקהל). ומלבד ההכנסות שלא כסדרן המגיעות לחזן הקהלה השיג חלף עבודותיו יחד הנזכרות מדי שבוע בשבוע ג׳ וחצי ר״ט והכפל מזה בחדשי המועדים (שם). וכדרכם בימים שעברו היה גם הוא מכונה על פי עסקו ומעשהו: חזן, נאמן, שמש וסופר, אולם שם משפחתו היה ליבשיץ שנכתב גם כן ליפשיץ או ליבשיטץ. ואחד מבניו הנקרא בפנקסי הקהל פעם ר׳ בער בר הירש שמש ופעם אחרת ר׳ בער בר הירש ליפשיץ נפטר פה ועל מצבתו (No 2647) מכונה: „כ״ה בער בהתורני ש״ץ ונאמן דקהלתינו מהר״ר הירש ליבשיץ ז״ל נו״נ ח׳ ניסן תקמ״ד״.

ובראש ס׳ שפתי רננות מר׳ איצק סטנאב (ברלין תקל״ג) נדפסו הסכמות מגאוני הזמן וביניהם אחת החתומה (בלי יום ושנה) „הק׳ צבי הירש ליפשיץ סופר ונאמן פה ברעסלויא״ והוא הוא בעצמו שדברנו עליו עד הנה, כי בסוף ימיו עזב את עיר ברלין ומשפחתו ונתישב בברעסלויא וכנראה מספר הנזכר שנדפס תקל״ג היתה נסיעתו מפה כבר בשנה ההיא. וממאמר השני מספר הנפש (ברלין תקמ״ז) מדף ו׳, ב׳—ט״ו, ב׳, יראה הקורא גודל אהבת רבינו משה מדעסויא לגבר יקר ההוא בברעסלויא, כי אליו נערך כל המאמר הזה מקשר הנפש עם הגוף, ובן מנחם הפלסוף מתפלסף עם השמש, הסופר, הנאמן והחזן ליבשיץ בשיטת לייבניץ בחיבה יתרה כאלו מדבר עם לעססינג

ושאר חביריו. ואלה דברי ר' דוד פרידלענדער בהקדמתו לספר הנפש הנזכר, שהדפיסו פה בדפוס חברת חנוך נערים:

מאמר השני (של ספר הנפש לר' משה מדעסויא) הוא דרוש קשר הנפש עם הגוף, מאמר נשגב ועמוק למאוד מאוד. וגם הוא לרבינו משה נ"ע. ורצוף היה בתוך אגרת אשר כתב המנוח למיודעו החכם הרב צבי הירש ליבשיץ זכרונו לברכה. האיש הזה הולך תמים וירא את אלהים מרבים אחרי שרת את אחיו כהנת סופר ונאמן בברלין, הלך לו לעת זקנותו לברעסלויא ומת שם בשיבה טובה. מדי היותו שמה, הריץ אגרות רבות מלאות שאלות והקירות נכבדות לרבינו משה נ"ע. כי כלתה וגם נכספה נפשו להקור לכל תכלית, ולדעת איזה מקום בינה, ועלתה בידו. כי על כל שאלותיו השיג תשובת רבינו משה נ"ע . . . . . בין החקירות האלה היתה גם שאלת החכם על ענין: קשר הגוף עם הנפש שאלה עמוקה ונפלאה עד מאוד . . . . עליה כתב רבינו משה הדרוש הלזה, מוצק על ידיעות רמות ונשגבות אשר שאב ממקור מים חיים מספרי . . . . לייבניץ, וואלף ובילפינגער ותלמידיהם" עכ"ל. —

ואחרי אשר הצבנו את ר' הירש הזה ומשפחתו בישראל על כנו והקרנו עליו, על שיחו ומעשהו בקהלתינו ברלין נשיב לשני השירים שהעתקנו, על הנצוה של לייטן שחתום בו שמו הירש ועל השיר של תקי"ו שחתום בו גם בן שמו מהופך ונודע אם כן כי הוא החזן והסופר והנאמן דקהלתינו והוא הוא בעצמו המיסד השירים האלה בלשון עברי. ועם רבו ר' דוד פרענקל ורעו ומיודעו ר' הירש ליבשיץ התחבר:

ג) רבינו משה בן מנחם, והעתיק הדרשה של הראשון והשירים של השני. והעתקת שיר אלהי עושי בלשון אשכנזי נדפסה באותיות אשכנזיות ולא באותיות עבריות. והחכם קייזערלינג במחברת צום זיענעספעסטע צד 19 עזב את השיר העברי האריגינאל אלהי עושי וכו' לגמרי והדפיס שם רק העתקת מענדעלסזאהן.

עוד נמצאו תחת ידי איזה שירים עברית ואשכנזית שהוברו יחד מר' הירש ליפשיץ ור' משה מדעסויא, אך פה אין לנו אלא השייך לתולדות ר' דוד פרענקל. אם רב אם מעט, ובמקומם ידובר גם עליהם.

במשך ימי רבנותו בברלין עמל וטרח הרב פרענקל לבאר גם שאר חלקי הירושלמי ולהוציא ביאורו לאור עולם. ובשנת תקי"ז נדפס בברלין סדר נשים עם קרבן העדה ושירי קרבן, וכנראה בשנת תקך החל להדפיס גם סדר נזיקין בברלין ונדפס ממנו מס' סנהדרין ומכות בשלימות וממס' שבועות לא נדפס רק מקצתו ושלשתן בלי שער בראש הספר. ולא זכה הרב לגמור קרבן העדה על כל הירושלמי כי בי"ב לחודש ניסן תקכ"ב צוה ה' המותה לחסידו ויגוע פתאום וישכב דוד עם אבותיו והעיר ברלין נבוכה.

ומבשרי הדשות בימים ההם כתבו על מות הרב הדברים האלה:

Berlin, den 6. April. (1762)

Vorgestern Abends verlohr die hiesige Judenschaft ihren durch verschiedene Schriften und besonders durch seinen Commentarius über den hyrosolomitanischen Talmud berühmten Ober-Stadt-

und Landrabbiner Rabby David Hirschel Fränkel. Er starb am Schlagflusse nach einer kurzen Krankheit im 55ten Jahre seines Alters und wird von seiner Nation betrauert.*)

כותב הבשורה הזאת הפריז מעט על המדה, כי מלבד פירושו על הירושלמי ודברים קטנים הנדפסים בשמו בס׳ דברי שאול וכדומה לו בספרי אסופות והסכמות רבות בראש ספרים שונים לא נודע לנו מכתבי הרב מאומה. ואלה הדברים החקוקים על מצבתו:

„פה טמון בארץ איש חי אחרי מותו, גדול דורו, משוש נבון עם תלמיד בתורתו, מורינו ורבינו הגאון הגדול המפורסם, מ׳ דוד פרענקל, אור חכמים ומשושם, הרביץ תורה בתלמידים את פני האל, היה לראש ואב בית דין להוראה בישראל, פה עיר ברלין עיר מולדתו ועל כל אגפיה, פרייסן פאמרן מרק בראנדיבורג וגלילותיה, ליהודים היה אורה לתורה ולתעודה, בחבור ספריו אשר קראם קרבן העדה, באר בהם סדרי מועד נשים נזיקים, בתלמוד הירושלמי דברים עתיקים. עזב את הארץ, פרץ בה פרץ, ביום י״ב ניסן תקכ״ב לפ״ק".

וזה לשון הגאון רבינו יהונתן אייבשיטץ בהספדו על ר׳ דוד פרענקל שהספידו באלטונא ונדפס ביערות דבש ח״ב דפוס זולצבאך דף ס׳: ה״ה „הרב הגאון מה״ו דוד אב״ד דק״ק ברלין, ואם כי לא הכרתיו מ״מ ספרו וחבור על הירושלמי מעיד שהיה מתמיד על התורה וחבר מתוך יגיעה של תורה והוצק חן בשפתיו" עכ״ל.

וה׳ ברך את הגאון ר׳ דוד ואשתו ריזלה בשני בנים ובת אחת. האחד הרב מהור״ר יואל וואלף הנולד בברלין ש״ק י״ה טבת תק״ז ונשא את אידל בת ש״ב הגאון ר׳ יצחק יוסף תאומים אב״ד ברעסלויא ונתישב שם והוא אבי הגבירים הנודעים ר׳ דוד פרענקל ור׳ יונה פרענקל ומרת גיטל פולפערמאכער בברעסלויא. ונזכר ר׳ יואל וואלף לטובה בהקדמת ר׳ איצק בהור מליסא לשאילתות דרב אחאי דפוס דיהרנפורט משנת תקמ״ו. ובנו השני של הגאון ר׳ דוד נולד לו כנראה ברעסויא כי לא נזכר בפנקס הנימולים בברלין ושמו כשם זקנו מאם יהודה ליב. וזה הרשום על מצבתו בברלין:

„פ״נ הרב הגדול המפורסם אשר מעודו לא מש מאהל של תורה מהור״ר יהודה ליב בן להרב המאה״ג הגאון המפורסם נ״י ע״ה ה״ה אב״ד דקהלתינו מו״ה דוד פרענקל בעל מחבר קרבן העדה על ירושלמי זצ״ל רוחו שבה לאלהים, ביום ד׳ ועפרו שב לארץ למחרתו ביום ה׳ י״א בחדש שבט תקס״ו ל׳ תנצב״ה.

---

*) Berlinische Nachrichten von Staats und Gelehrten Sachen auf das Jahr 1762. Im Verlage der Haude und Spenerischen Buchhandlung. 41 Stück. Dienstag den 6. April 1762, S. 164.

ועל מצבת אשתו חקוקים דלתות האלו:

מ̊נש̊י̊ם̊ באהל ת̊ב̊ו̊ר̊ך̊ ז̊כ̊ר̊ה̊.

בכו בכי העוברים הדך ציון זאת המצבה, יזלו דמעה עלי הטמונה פה
ממקור קדש מחוצבה, לבת גדולים חקרי לב שמם על ספר הישר
נקובה, הרימו קול יללה על כי בבקר ימיה לארין היא שבה.

היא האשה המפורסמת מרת בילה בת גאון ישראל והדרו מה״ו שמואל
הילמן וצלל״ה אב״ד ור״מ דק״ק מיץ אשת הרבני מה״ו יהודא ליב נר״ו
בן הגאון מהור״ר דוד וצלל״ה אב״ד דק״ק ברלין אשר נפטרה בשם טוב
ו׳ אדר ונקברה למחרתו ז׳ אדר תקמ״ד לפ״ק תנצב״ה.

בנו של ר׳ יהודא ליב פרענקל היה הנדיב המפורסם מהור״ר מיכל פרענקל בברלין הנפטר פה ה׳ שבט ת״ר, ועליו ועל אשתו ממשפחת ריז דברתי בארוכה במצבות הנספחות לספרי בקור חולים, מעבר יבק וס׳ החיים (ברלין תרכ״ז) צד 39 נומר 63—64. והתנו של ר׳ מיכל היה כבוד ידידי הרופא בחצר המלך מהור״ר נתן וויינערסהיים כ״ץ נפטר פה בן פ״ט שנים ז׳ טבת תרמ״א, במהור״ר אהרן אב״ד בבידינגען במהור״ר משה וויינערסהיים בעל ס׳ דרבני זהב על מס׳ שקלים.

בתו של הגאון ר׳ דוד פרענקל עדל נפטרה פה כ״א אייר תקס״ד והיתה אשת הרב החריף מהור״ר איצק בר יאקב שפייאר מפ״פ דמין בעל הדפוס בברלין שנפטר פה בלי זרע קיימא י׳ שבט תקמ״ח.

ואלה שמות אחיו ואחיותיו של הגאון ר׳ דוד אשר בפרטות עוד נדבר עליהם במקומותם.

1) ר׳ אברהם פרענקל, אביו של ר׳ משה פרענקל בדעסויא בעל באר משה והאחרון היה אבי הדירעקטאר דוד פרענקל בדעסויא שהוציא ספרי השולמית לאור.

2) ר׳ אליה פרענקל בברלין, המפורסם לתהלה, וקנו של הפראפעססאר עדוארד (אליה) גאנז בברלין.

3) ר׳ בנימן פרענקל בפירטה ושם נקרא ר׳ בנימן ברלינר, ובתו היתה אמו של החכם ר׳ מאיר בר דניאל פירדא בדעסויא בעל פרפראות לחכמה ויראת שמים (ח״ב).

4) ר׳ יוסף פרענקל, חתנו של הגאון ר׳ גרשון בר יחיאל פרענקל אב״ד בפפר״א וזקן אמה של מרת ארעלהייד אשת ר׳ יום טוב ליפמן המכונה דאקטאר צונץ בברלין.

5) ר׳ משה פרענקל.

6) ר׳ שלמה פרענקל בהמבורג שהדפיס ספרי הרמב״ם ביעסניץ.

7) עלקא אשת ר׳ פייטל בר חיים בר אפרים מהמבורג הוא המדובר מטני למעלה צד 37—40.

8) ריזל שהיתה אחרי מות בעלה הראשון ר׳ חיים יונה ממשפחת תאומים אשת הגאון ר׳ העשיל אב״ד ווילנא ונפטרה בברלין כ״ח אייר תקכ״ה.

הערות.

1) לצד 36. שנת תס"ד — 1704 היתה שנת מולדתו של הרב פרענקל כפי קבלתי מזקן אחד ממשפחתו. וזה נראה ממה שכתב הרב בהקדמתו לקרבן העדה שלא השיג אז עוד (דהיינו תק"ב — 1742) שנת הארבעים לימי חייו. אמנם ממה שכתבו עליו (למעלה צד 58) מבשרי פטירתו בשנת 1762 שנפטר בשנת נ"ה ממולדתו, נולד אם כן בזמן מאוחר משנת תס"ד.

2) שם. שנפטר, טעות הדפוס הוא נ"ל שנפטרה והכונה על ריזלה אשת ר' דוד.

3) שם. שנת תקל"ב, טעות הדפוס הוא ונ"ל תק"ב.

4) לצד 39. ביאת ר' דוד פרענקל מדעסויא לברלין אין ספק שהיתה או קודם יציאת שנת תק"ג או ברבע הראשונה משנת תק"ד דהיינו קודם גמר שנת 1743 למספרם כפי עדות תלמידו מענדעלזאהן שכתב*) שאחרי נסיעת רבו בשנת 1743 מדעסויא לברלין, באותה שנה עצמה יצא גם הוא אחריו מעיר מולדתו ברלינה. גם ר' אייזק אייכל בתולדות בן מנחם צד ח' כתב כמו כן שנת תק"ג. וטעות הוא בכרך הראשון מכתבי מענדעלזאהן צד 8 שכתב נכדו שם שבא זקנו בשנת 1742 לעיר הבירה, וכן טעה המ' צודק בתולדות רמ"ד שכתב בכרך 28 צד IX בביבליאטעק דער דייטשען נאטיאנאלליטע-ראטור שבא רמ"ד 1745 לברלין.

5) לצד 55, 56. ר' חיים חזן מפוזנא שדברתי עליו בארוכה בספרי עמודי העבודה צד 308—309 שנפטר בשנת תנ"ד אינו ר' חיים בר צבי הירש מפוזנא שהדפיס באמשטרדם בשנת תנ"ב ספרו שם חיים כי לא מכונה שם בשער ובהסכמות חזן, וחוץ מזה חותם בעל שם חיים הקדמתו חיים בלא"א הר"ר צבי שלי"ט מק"ק פוזנא לפרט תבנה חומות ירושלים. ולפי זה חי עוד אביו בשנת תנ"ב, ואיך יתכן לאמר שר' צבי הירש ספייער והדיין מפוזנא שהדפיס בשנת תס"ט ס' אור הישר יהיה בנו של ר' חיים בעל שם חיים ונקרא על שם זקנו מאב ר' צבי הירש שחי עוד תנ"ב? והנכון ששני חיים הם מפוזנא.

י) ר' אהרן מגזע צבי.

בשנת תקכ"ג בעשרים לחודש כסלו התאספו ראשי העדה והסכימו שבתוך ארבעה שבועות יבורר ראש בית דין לקהלתינו ולהעמידו בענין פרנסתו על מצב טוב הנאה לו ולתת לו מדי שבת בשבתו מקופת הקהל כל השכירות שהיתה קצובה עד הנה לאבות הבית דין דהיינו הגאונים מהור"ר מיכל ומהור"ר יושע ומהור"ר דוד פרענקל זצ"ל, אולם לענין חלוקת הכבוד התנו בפירוש שלא יהיה להראש בית דין אשר יבהרי הלק ונחלה בהכבוד הראוי לאב בית דין דהיינו שלא יקראו אותו בעלותו לס"ת בשם מורי מורינו ושלא יעמוד בבית הכנסת במקום המיוחד להאב בית דין. מהתנאים האלה הכתובים בהדיא בפנקס הקהל (דף קמ"ז א') ונשנו עוד הפעם עם ענינים אחרים שם (דף קס"א ב'), נראה ברור כוונתם אז לקבל חוץ מהראש ב"ד גם הכם אחר לרב אב בית דין, אבן

*) געזאממעלטע שריפטען מענדעלזאהנ'ס כרך ה' צד 526.

כוונתם הרצויה לא עלתה בידם רק אחרי אשר עברו עוד כמעט עשר שנים, ובחורף תקכ״ג קבלו עליהם לראש בית דין את הרב ר׳ אהרן מגזע צבי הוטר מגזע היחש ישן ויקר הנודע בישראל כמה מאות שנים לשם ולתהלה (ראה למטה בהערה 1 צד 63). אביו של הרב הזה היה הרב הגדול מהור״ר משה בהרב הגאון מהור״ר אהרן מגזע צבי אב״ד בלונשיטץ וחתן הגאון הרב הש״ך. מקורות נעוריו של ר׳ אהרן בר משה לא נודע לנו רק שהיה חתנו של הרבני מהור״ר בנימן פרענקל הלוי בגלוגא והיה אב״ד בדעסויא ומשם נתקבל בשנת תקכ״ג לראש ב״ד לברלין. בשבתו פה מעט, זה ירחים אחדים, כרת פרידריך הגדול ברית השלום בהובערטסבורג עם אוסטריאה, ועל המאורע הזו נשמע במחנה העברים: „דרוש על השלום“, הנדרש בבית הכנסת דק״ק ברלין יע״א ביום שבת קדש בחדש מרבין בשמחה הוא חדש אדר בכ״ד בו שנת תקכ״ג לפ״ק מהרב הגדול המפורסם החריף והבקי כמהור״ר אהרן בן כמהור״ר משה זצ״ל שהיה ראש בית דין דק״ק הנ״ל“. — הדרוש הזה נדפס מיוחד בעת ההיא, אך לרוב יקרו ונועם מליצתו הדפיסוהו בעלי המאספים עוד הפעם במאסף תקמ״ט חדש תשרי מצד י״ד ואילך. ורבינו משה בר מנחם העתיק אותה ללשון אשכנזי ונדפסה על שם ר׳ אהרן בר משה ועל השער הדפיס המעתיק: Aron Mosesohn's Friedenspredigt in der Synagoge zu Berlin A. 523 (1763) Berlin Nicolai. 8.

והדרשה זו נדפסה אחרי כן עברית ואשכנזית ביחד על ידי Hartog Leo, הוא ר׳ הירש בר אריה ליב הנזכר למעלה (צד 56—57). ובכתבי מענדעלסואהן הנדפסים בלייפציג אצל בראקהויז כרך VI צד 106—107 נדפסה הדרשה זו על השלום בשם Friedenspredigt עוד הפעם בלשון אשכנזו לבד כפי אשר יצאה מעטו של בן מנחם. וע׳ בכתבי מענדעלסואהן כרך V צד 223 הערה 15 לאגרת מענדעלסואהן הנדפס שם בצד 173. ובאוצרות היים צד 270 נוממער 4459 נרשם: „שיר שלום ברלין תקכ״ג Q“ ולא יותר ובידי היו ב׳ עקסעמפלארע משיר הזה וכוללים שירים לכבוד היום ההוא, 15 פעברואר 1763, שבו נכרת ברית השלום בטירת הובערטסבורג. ושירי קדש האלה נוסדו מהארטאג לעא (ר׳ הירש בר אריה ליב ליבשיטץ הנ״ל) כמפורש שם ונעתקים ללשון אשכנז, ואם גם לא פורש שהועתקו מבן מנחם אין ספק שגם העתקה זו מעשה ידיו להתפאר והעלים שמו כמו שעשה בשאר חבוריו הקטנים שכתב בשביל היהודים, וראוים היו העתקות הללו לספחם לכתבי מענדעלסואהן, אולם המוציאים ספריו לאור בז׳ כרכים לא ידעו ממנם דבר. ובשביל הטרחות הרבות שהעמיס בן מנחם על שכמו בכל פעם ששרו בבית הכנסת לכבוד פרידריך II שירים כאלו להעתיקן לאשכנזית נתרצו ראשי העדה להודות לו בשנת 1763 במכתביהם הנדפסים למטה. ע׳ למטה בהערה 2 צד 64.

בשנת תקכ״ז הדפיס ר׳ אהרן ספר הארוך מש״ך ח״א על טור יו״ד לכבוד זקנו ר׳ שבתי כהן והוסיף עליו הערות מדיליה וקראן מנחת אהרן. ובהקדמתו אומר שהן: „מנחה קטנה אשר הבאתי ליודעי בינה, ולא אמרתי קבלו דעתי. וכמה דברים הצעתי לפני לומדים מופלגים דקהלתינו ושאר לומדים העוברים ושבים, ות״ל ישרו ובעיניהם טובים. וגם בחורף העבר היה אתי במחיצתי אבי הרב המופלג הישיש מהו׳ משה נר״ו והקרבתי אליו מנחתי וישמע משה וייטב בעיניו. עוד זאת

אודיע שאכפו עלי טרדות רבות מלאכת עבודת הקדש הן מחמת תלמידים המבקשים תפקידם, בשיעורים כסדרן תמידים ולהיות עומד על הפקודים, לנהל צאן קדשים, קהל עדת ישרון, עיר מלאה הכמים וסופרים ואבירים כבירים, קהלה המפוארה, ברלין המעטירה, אך לכבוד אבי זקני הגאון המחבר למען יפוצו הוצה מעינותיו, ורבים ילכו לאורו . . . מכל עסקי פניתי ויגיעה רבה יגעתי, אני ובני הנחמדים המופלאים, המה התמידו לעמוד על הפקודים. ולילה כיום יאיר להם להגות באמרי שפר ולהעתיק מלין מעל ספר ה"ה הרבני המופלא מה"ו אליעזר נר"ו, ובני הבחור המופלג השנון יניק וחכים הר"ר מאיר יצ"ו. ואולם אחיהם הגדול מהם התורני השנון מהור"ר ליב נר"ו . . . . לא היה עמי במחיצתי. ואמנם ספר הלז כמוס היה באוצרותי זה עשר שנים, ובשבתי על כס הוראה בק"ק דעסויא לא הייתי מן הזריזין ומקדימין, להיות ששנים היו שלא כסדרן מחמת רעש תרועת מלחמה כנודע".

הספר הזה שנשלם בדפוס של ר' איצק שפייאר בברלין בחדש סיון תקכ"ז מצא חן בעיני חכמי דורו הרבנים ר' שלמה דוב בער אב"ד גלוגא (בהסכמתו כ' אדר ב' תקכ"ז) שמכנהו שאר בשרו, ור' יוסף שטיינהרט אב"ד בפיורדא (בהסכמתו י"ב ניסן תקכ"ז) שמכנהו „הרב הגאון המוסמך", ור' שאול אב"ד אמסטרדם בהסכמתו מכ"ו אדר ב' תקכ"ז שכתב לו: „מאז ידעתיו בשם בהמצאו עמי בבית אחי הגאון נר"ו בק"ק גלוגא רבתי (הכונה על ר' צבי הירש שהיה אחר ר' אהרן אב"ד בברלין) מדי עברי דרך שם ונדברנו יחד בכמה הלכתא גבורתא ומילי מעליותא וראיתי את תקפו ואילו של אהרן בגבורה של תורה כי רב הוא". — ובשו"ת ר' היים כהן ראפאפורט (לעמבערג 1861) אב"ד לבוב בחלק אבן העזר סי' ל"ב תשובה בענין עגונה שהשיב ר' חיים בשנת תקכ"ג לשאלת רב אחד שכתב עליה המוציא לאור ספר הזה שאינו יודע מי הוא השואל. ולדעתי השואל היה ר' אהרן בר משה מגזע צבי שלפנינו כי מתוך כותלי התשובה ניכר שאירע המעשה סמוך לברלין בשנת תקכ"ב בשעת מלחמת פרידריך השני.

כתשעה שנים ישב ר' אהרן מגזע צבי על כסא רבנותו בברלין בתואר ראש בית דין ושמו גדול בישראל ויקבלוהו בק"ק שוואבאך לרב אב"ד שם ועל מדינת אנשבאך. וקודם נסיעתו מברלין התם שמו בצירוף פרנסי קהלתינו ביום א' דחוה"ה פסח תקל"א על ביטול תקנות דמתא לטובת רבינו משה מדעסויא (ע' למטה בהערה 2 צד 64. ונמצא לו הסכמה בס' דרבוני זהב וחתימתו שם: „הכותב פה שוואבאך לסדר ולפרט את והב בסופה לפ"ק. הקטן אהרן בהרבני מהור"ר משה זצ"ל חופ"ק שוואבאך ומדינת אנשבאך יע"א". — ולפי זה היה עוד בחיים בשנת תק"מ. ובשנת תקל"ט הסכים ר' אהרן בהדפסת ס' כל בו שנגמר הדפסתו בפיורדא תקמ"ב, והמדפיסים כתבו על הסכמתו: „הסכמת הגאון מהור"ר אהרן זצ"ל שהיה אב"ד ור"מ דק"ק שוואבאך ומדינת אנשבאך". ולפי זה נפטר הרב בין שנת תק"מ—לתקמ"ב. וכפי המובא מהחכם הענלע בקורות היהודים בדוכסית אנשבאך צד 125 נפטר ר' אהרן בשנת תק"מ, ומלא אחריו ר' ליב לעמבערג (לבוב) משנת תק"מ—תקנ"ב.

הערות.

1) לצד 61. בשם צבי השתמשו בו קדמונינו בשתי פנים: 1) הוא כנוי לאיש חסיד ונאמן לאלהיו והוא ראשי תיבות של צדיק באמונתו יחיה (חבקוק ב', ד') ומנהג זה נהוג יותר משש מאות שנים. יעויין צונץ צור געשיכטע אונד ליטעראטור צד 363 וצד 364, ובהערה d, המזכיר 1861 צד 125 נוממער 3. 2) הוא ציון למשפחה ועל הרוב מחובר עם „איש" (איש צבי) או „משפחה" (ממשפחת צבי) או עם „גזע (מגזע צבי). ור' אהרן שלפנינו חתם עצמו מגזע צבי, דהיינו ממשפחת ר' נפתלי הירץ טריווש בר אליעזר שהיה ש"ץ ואב"ד בפ"פ דמיין ונפטר שם בין שנ"א — שנ"ו (1581 — 1506) והוא המחבר פירוש ע"פ הקבלה על התפלות מכל השנה הנדפס בטיהנגן ש"ך (1560). ור' הירץ טריווש הוא אבי המשפחות טריבש, טרעפעש, דרייפוש באשכנז וצרפת והוא גם אבי משפחת צבי, כי אחד מבניו נתישב בפולין ועזב שם טריווש שהוא זר במדינה זו וכנה שם משפחתו צבי שהוא העתקת שם הירש הנרדף לשם הירץ לזכרון שם אביו ר' הירץ טריווש. ור' יעקב קאפל הלוי אמר על עצמו בשער ספרו מטעמי מגדני יעקב (אמ"ד תע"ג) שהוא מגזע צבי שהמה מבני בניהם של הגאון הגדול המפורסם מהור"ר הירץ טריבש שהיה אב"ד בק"ק פ"פ דמיין, כמובא ביאהרביכער פיר דיא יידישע געשיכטע I צד 87 — 122 ובפרט צד 117, 121 במאמר הרב החכם ברילל על משפחת ר' הירץ טריווש. ואני אבוא אחריו בזה ואמלא את דבריו ואדפיס פה החכמים הידועים לי ממשפחת ומגזע צבי ואלה הם: בס' הג' פסח על סדורו של פסח (שאך חלק ממנו בידי מדף א'—ע"ז) מר' יעקב בר יוסף קילינגן משטרים שהדפיס ספרו בקראקא על ידי ר' יצחק בר אהרן מפרוסטיץ בשנת שנ"ז, נמצאת הסכמה כתובה כ"ז ניסן שנ"ז (1590) בפוזנא מר' מרדכי יפה ובית דינו: ר' בנימן בר אליעזר צבי מלונשיטץ ור' שמואל בר יוסף צבי; ובשנת ת"ב נדפס בא"ד ס' נחלת יעקב בהסכמת ר' חיים בר שמואל איש צבי רב בקרעמעניץ בשנת ת"ח (1648) ובהסכמת ר' יעקב בר שמואל איש צבי רב בפוזנא, וכנראה הם שני אחים ובני ר' שמואל בר יוסף צבי הנזכר. ומר' חיים איש צבי הנ"ל חתומה גם הסכמה בטור שו"ע יו"ד הנדפס בפראג תנ"ד (1694) שנתנה מעיקרא למדפיס הראשון ספר הזה והמדפיס הטוש"ע בשנת תנ"ד בפראג העתיק אותה משם לדפוס החדש. — בשנת תל"ד היה אב"ד בהורדנא הרב המסכים יום ד' טבת שנה הנ"ל על ס' מגדול דוד (אמ"ד ת"מ) וחותם שמו שם: „משה בהקדוש החסיד מו"ה אברהם זצלל"ה הי"ד מגזע צבי. ור' משה הזה היה חתן ר' בנימן מירלש מברלין אשר השיא בתו נחמה לו לאשה והיה לפי זה דודו של ר' דוד פרענקל האב"ד בברלין בר' הירש בר בנימן מירלש-נייאמרק-פרענקל. ובשנת תקל"ו נדפס מר' משה שלפנינו בברלין ספר תפארת למשה, ומנוחתו ומנוחת אשתו נחמה בהורדנא ומצבותיהם בלי פרטי עת פטירתם בעיר גבורים (ווילנא תר"מ) צד 43. — ובשנת תמ"א נדפס בפפד"א התנחומא f. ועוד שם בשנת תמ"ב סליחות לר' נפתלי הכהן בר יצחק בהוצאות ר' יוסף יוזל מגזע צבי וגיסו ר' מענדל ממשפחת קראכמאל. — ובשנת תקי"ז נדפס פה ברלין ס' חק יעקב והמוציא לאור חתם שמו שם: „יהושע שפירא מטיקטין בר צבי הירש נכד להגאון מהור"ר נפתלי הירץ מגזע צבי. — ובשנת תקמ"ג ט"ו אייר הסכים האב"ד דק"ק זלאטשוב על ס' תנא דבי אליהו רבא וזוטא דפוס זאלקויא משנת תקנ"ה או תקנ"ח (ונמצאת הסכמה זו בסוף ח"ב דף נ"ח א') וחתימתו שם: „יששכר דוב מגזע צבי חונה בק"ק זלאטשוב". ואין ספק שהוא עצמו ר' ישראל בער מגזע צבי בק"ק זלאטשוב.

המסכים עם רבנים אחרים בשנת תקמ"ז על ס' השרשים של ר' איזק שטנאב. ואולי טעות הוא וצ"ל יששכר בער במקום ישראל בער. והרב הזה נסע לארץ ישראל ככתוב ממעל הסכמתו לתנא דבי אליהו ונפטר בצפת (חבת ירושלים דף י', ב. ע"ו, א') והוא בעל ספר בת עיני על גפ"ת וס' מבשר צדק על התורה. — ונודע עוד: ר' אהרן משה מברלאד מגזע צבי שהלך אחרי שנת תקע"ו לירושלים (שערי ירושלים דף כ' מר' משה רישר לבוב 1869). — ונשיא בר' משה רייכמאן מגזע צבי אב"ד בנאוויטאליץ בעל ס' ארץ חמדה על ברכת הנהנין הנדפס בלבוב תרכ"א.

גם בקהלתינו ברלין יצא הוטר מגזע צבי והוא ר' שלמה צבי בר אברהם אבריל ויימארק, שבא בין מגורשי אייזענשטט באונגארן לברלין ונפטר פה ו' כסלו תל"א ואשתו מרת ליבש בת ר' יידל מאייזנשטט נפטרה פה בשנת ת"ם. ור' שלמה היה זקנו מהנגיד ר' יעקב צבי בר משה המכונה Jacob Moses, פרנס ומנהיג בקהלתינו והמדינה, איש גדול ליהודים, שבטל בהשתדלותו גזרות ומחשבות רעות של שונאי ישראל. נולד בברלין י"ב שבט תפ"ד ובאותו יום עצמו בשנת תקמ"ב הלך לעולמו. ומבני בניו הם הגבירים Jacob Bamberger ואחיו Louis Bamberger.

הנגיד הזה הוא המסופר ממנו בעליות אליהו צד 60 מדפוס שטעטין שנתארח הגאון ר' אליה מווילנא בביתו (היילינגע גייסטשטראססע No. 44), ואם אמת בספור הזה, על כל פנים נתערב בו דבר שקר, דהיינו שבא גם חכם אחד מחכמי האוניפערזיטעט בברלין לבקרו, כי האוניפערזיטעט של ברלין נוסדה איזה שנים אחרי מות ר' יעקב צבי.

2) לצד 61. שני מכתבים מצאתי בפנקס הקהל לטובת ר' משה מדעסויא, וזה לשון הראשון בפנקס הקהל דף קמ"ח, א':

„בהתאסף ראשי עם, באמרם חזו מפעלות תמים דעים, המושיע תשועת עולמים; אשר הרם כבוד הוד מלכינו, ושם שלום בארצנו, מדוע אנחנו מחשים, לכו נרננה ברבבות הלולים, כבדו את ה' באורים, בשירים ונוגנים. ועתה כי הקיפו ימי המעשה, מכל אשר לכבודו נעשה, ובאו ימי השילום והגמול, לשלם איש מעשהו בו עמל, הן היום הקריבו חשבונות רבו כמו רבו, שרים כחוללים חורשים ובונים, הפורטים עלי נבל, ורקמות אשר למלך הובל, וימצא כתוב דברי בעלי השיר, המאסף במאמרים כשמחת בקציר, נותן פריו בעטו אמרי נועם, וכי תאוה הוא לעינים, כולו מחמדים, ארוגה בחרוזים. ולאיש אשר אלה לו, מה נעשה יקר לעמלו? הוא אסף בחפניו הדרשות והשירים, כמו עתה כמו לפנים, להעתיקם אל עם כלשונו. את שאהבה נפשנו מצאנו, ה"ה

הרבני השלם חכם הכולל משכיל בכל דרכיו מ"ו משה דעסא

ובדין שיטול שכרו שכר שמחה, נאה נאה דורש לעמו עם ועם כלשונו לשון מדברת גדולות, ולהתרפס ברצי כסף לא הכסף, בכן עלתה בהסכמת אלופי פו"מ קהלתינו זאת תהיה למשה למנה, יתר שאת מכל יושבי קהלתינו, נקי יהיה לביתו, חפשי מכל הנתינות והמסים כל ימי שבתו פה קהלתינו, הלא מצער היא ותחי נפשו.

דברי הבאים על החתום. ברלין ז"ך ניסן תקכ"ג לפ"ק.

הק' פייטל ברלין. — דניאל בערלין. — משה סג"ל בומברג. — יוזפא האלענדר. — יודא וויצנהויזן מבערלין. — מאיר המבורגר דשערי. — בער פאל סג"ל. — זלמן הילדסהיים. — אפרים בר"מ. — יוסף בר"פ.

מכתב השני כתוב בפנקס הקהל דף קע״ז, א׳:

באסיפת ה״ה האלופים קציני פו״מ בצירוף אלופי ט״ו אנשים יצ״ו ובראשם כבוד הרב המאה״ג המפורסם ראב״ד דקהלתינו נר״ו נמנו וגמרו והתירו את ה״ה

הרבני החכם השלם מו״ה משה דעסא נר״ו

מקהלתינו למנותו לפרנס או לטובי ועקור אם יבהרו אותו לכך אלופי כשרי הקהל, אע״פ שזה נגד תקנות הקהלה, מ״מ נגד גברא רבא דכוותיה נתבטלו התקנות, ודברים האלה יכתבו בספר הקהל לזכרון עולם. — — — — — — — —

בערלין יום א׳ דחוה״ה של פסח תקל״א לפ״ק.

הק׳ אהרן ראב״ד פה ק״ק ברלין יע״א.

הק׳ פייטל בירלין. — דניאל ברלין. — נפתלי הירש בר דוד ז״ל. — אברהם במו״ה חיים זצ״ל מנויאן. — הק׳ יעקב צבי. — הק׳ נתן במ״ז ז״ל. — דוד ברוק. — זאב וואלף ברמה״ש ז״ל. — משה בר״ש געבר. — יוסף בר״פ. — אייזק דעסויא. — משה רינטל. — הק׳ יואל נויאן. — הק׳ בנימן פרענקל. — הק׳ ראובן בר״מ צילץ. —

בחלק השני מכתבי מענדעלסזאהן צד 398—400 נדפס שיר בלשון אשכנז לנגד התמונה: דאנקליעד דער יודענשאפט וכו׳. ונאמר עליו שהפלסוף הזה חברו. ובקורות היהודים בברלין II צד 130 אומר עליו גייגער וזה לשונו:

»Auch das »Danklied der Judenschaft bei Entbindung der Prinzessin von Preussen« a. a. O. S. 398 - 400 zum 9. Mai 1767, ein Responsorium zwischen Vorsänger und Gemeinde, erhebt sich über das Niveau gewöhnlicher Gelegenheitsgedichte. Dem Thronerben ruft der Dichter zu: »Tritt in Friederichs Spuren! Sei weise, so wie er! Liebe so sein Volk! Beschütze so die Unschuld, Und weide mein verlorenes Schaf, Mein Jsrael, mit dem Stab gelinde!« Es ist mir übrigens nicht bekannt, ob diese Fassung Original oder Uebersetzung aus dem Hebräischen ist.«

ולי הכותב אין ספק כלל שהשיר אשכנזי הזה אינו אריגינאל כי אם העתקה ממענדעלס־זאהן כאשר שירי קדש שהעתיק מעברית לאשכנזית. כי נדפס השיר הזה בשנת 1767 בלשון עברית ביחד עם לשון אשכנז על פאליאבלעטן, וכל המאמר אשר העתיק גייגער נמצא גם בשיר העברי כאשר יראה הקורא לעינים. ובכתבי מענדעלסזאהן בחלק השני צד 398 — 400 נדפס השיר הזה בחסרון ראשו וסופו. וזה הכתוב בהשער בעברית ואשכנזית כלשונו וככתבו:

שיר מזמור לתודה לקהל ברלין יע״א,
על דבר הגבירה הנישאה הפרינצעסין מן פרייסין שהצליחה וילדה פרינצעסין, הושר ביום ש״ק יו״ד לחודש אייר תקכ״ז.

ויהי ככלות להתפלל ולעבוד עבודת ה׳ ככתוב עמד ארמ״ו וקרא באזני העם ודבר אל כל העדה את משפט המלך ואת משפט העם החוסים בצלו, לכנוע לבבם אליו ולהשוב מחשבות על כל הנעשה עמו

Danklied
der Judenschaft zu Berlin wegen Ihrer Königl. Hoheit glücklicher Entbindung von einer Prinzessin, gefeyert 10. Ijar 527 (den 9. May 1767).

Nach dem verrichteten gewöhnlichen Gottesdienst, hielt der Oberrabbiner eine Anrede an die Gemeinde, von der Pflicht der Unterthanen an dem Schicksale der Landesherrschaft theilzunehmen und dem Allerheiligsten für

ולהודות לה׳ בשמחה על כל החסדים והטובות שגמל למושל הארץ.

ככלותו לדבר כדברים האלה הושר השיר הזה והתפללו התפלה הזאת, ואחר הרנה והתפלה שרו מזמורים וממהרת הלכו ראשי העדה וקבלו מיד איש ואיש את נדבת לבו לתת הלק לעניי ואביוני העם.

וכמצוה עלינו מאדמיר״ה תהיה לנו להוק מן היום הזה והלאה להנן את התפלה הזאת בכל ש״ק לפני התפלה הנותן וכו׳.

die Wohlthaten, die er dem Regenten erzeugt mit Inbrunst zu danken. Sodann wurde folgendes Danklied abgesungen und nach dem darauf folgenden Gebethe mit Ablesung einiger Psalmen der Beschluss gemacht. Tages darauf wurden von den Vorstehern der Synagoge zum Besten der Armuth der hiesigen Stadt, freiwillige Beysteuer gesammelt. Nach Allergnädigsten Befehl soll das Gebeth alle Sonnabend nach der gewöhnlichen Vorbitte: „Der Du Hülfe giebst den Königen u. s. w.“ abgesungen werden.

מאחורי השער הנעתק פה בשלימותו בשתי לשונותיו וכתבנו באשכנזית בימים ההם נדפס השיר הזה בלשון הקדש ובאותו הדף עצמו נדפס ממולו העתקתו לאשכנזית בגופן שלהן. ובהיות שכתבי מענדעלסזאהן מצויין לרוב, משכנו ידינו להדפיס פה גם העתקת מענדעלסזאהן הנמצאת כאמור למעלה בכתביו דפוס לייפציג צד 398—400 הכרך 6.

וזה לשון השיר בעברית:

קהל:

עבדו את י״י בשמחה בואו לפניו ברננה,
דעו כי י״י הוא האלהים הודו לו ברכו שמו,
כי טוב י״י כי לעולם חסדו,
ועד דור ודור אמונתו.

חזן:

כמוצא השמש ותקופתו בשמים,
כדמעת יראים, כשפוך לבם כמים,
כשמן הטוב יורד על ציץ מצח אהרן,
כאגלי טל יורדים על הר חרמון,
כן תפארת עטרת מלוכה,
בראש מושל בצדק ממלכה.
ימיו ספרת, אתה י״י מעולם,
ולכלם כנפך ספיר ויהלום,
צמדת מעשה הצדקה עמו,
לעשות משפט דבר יום ביומו,
צדק ומשפט עוטרים כסאו,
אמת ואמונה חוסות בצלו.

קהל:

כל היום לי״י הודו,
כי טוב הוא,
כי לעולם חסדו,
ועד דור ודור אמונתו.

חזן:

גם את יורש מלכנו חנך וקדש אל,
להיות מושל ואב לארצות האל.
בני אשר בחרתי, דבר אלהים אליו,
כעת נשמת שדי ממעל הופחה באפיו,
האתה רודה המסלה?
אשר לשם ולתהלה,
פרידריך הגדול סלל זכר עולמים,
ואליך קורא להתהלך בה תמים.
לך התהלך בעקבותיו,
הכם בני כאשר הכם,
אהוב עמך כאשר אהבו,
היה לתמימים מחסה ומנן,
ורעה בטובך שארית העם,
צאן נדחה במקל נועם.

קהל.

הודו לאלהים ברוכי י״י,
כי לעולם חסדו ועד דור ודור אמונתו.

חזן:

כשושנה נוזלת נופת בשמיה,
ותחתיה נצה מעין מור בחנויה,
כתום ונקיון בחיק תושיה,
כן הילדה ידידה בחיק תחוללה,

צוהקת בנעימה והאם מתפללה,
אלי, אלי מושיעי מחילים וצירים,
חנני והבא לי זרע גברים,
ראויים לשבת על כס פרידריך.
וכטל בקר על דוראי השדה,
כן דמעת הגבירה משבחה ומודה,
תשופנה על להיי ילדה ידידה.

קהל:

שישו ברוכי ייי דעו כי ייי הוא האלהים,
כי לעולם חסדו ועד דור ודור אמונתו.

חזן:

חושו עופו על כנפי רוח התנשאו אבר,
בשרו לשבט עשה חיל הגידו על שפת אקר
המליטה וילדה, המליטה וילדה,
הפרינצעססין אולריקה אהובה ידידה,
ילדה חמדת המלכים כתבניתה.
ולתקופת הימים עת הזמיר יניע,
ונעימת קול התור בארצינו ישמע,
תוליד פלא המלכים כתבניתו.

קהל:

עבדו את ייי בשמחה בואו לפניו ברננה,
דעו כי ייי הוא אלהים הודו לו ברכו שמו,
כי טוב ייי כי לעולם חסדו,
ועד דור ודור אמונתו.

תפלה.

ייי אלהי אבותינו. נכרעה נברכה לפני כסא כבודך ונודה לך בלב שלם ובנפש חפצה על החסד אשר אתה עושה עם אבי ארצנו ובית ממלכתו. עדית עליו עדי החכמה נתת לו שם תפארת בגבורים, עולם לא ישמד ולא יכרת וראשו עטרת בשלום. היהו, אשרהו אשר הפציך ישלים. עושה טוב לבריותיך עוד שנים רבות בקרב הארץ ובימינך תסעיד את היורש עצר היקר אשר לו לבדו נאה לעשות כמעשהו להיות רועה עמך אחריו. ברך נא אהובתו החסידה צפירת הממלכה וקח בכורה אשר נעמה מאוד בסתרך, עמך מקור חיים, היה שומרה, היה צלה, יומם השמש לא יככה וירח בלילה. נטה כנהר שלומך על כל בית הממלכה ותכון טובתך עליהם, השביעם מטוב ביתך ושפעת עדניך השקימו. צדיקים ירשו ארץ לעולם ישכנו בה. אלהים צבאות שמע תפלתינו, ושארית ישראל (עד עת בוא דברך) יהללו את שם קדשך, הבינם ויצרו תורתך בצל כסא הממלכה בשלום, אמן.

Gebeth.

Wir knien vor deinem Throne Jehova! Gott unser Väter! und danken Dir mit inbrünstiger Seele für die Gnade, die Du unserm Landesherrn und seinem Königlichen Hause erzeugst. Du hast ihm mit Weisheit ausgeschmückt, Du hast ihm Heldenruhm verliehen, und mit Frieden sein Haupt gekrönt. O, lass ihm noch lange Jahre dein Ebenbild auf Erden, ein Wohlthäter Deiner Geschöpfe sein. Erhalte den theueren Erben des Königs, der allein würdig ist, ihm nachzuahmen, nach ihm ein Hirte Deines Volkes zu seyn. Segne seine Liebe, die fromme Gebärerin, die Hoffnung des Reichs und nim (m) ihre holdselige Frucht in deinen Schutz. Bey Dir ist die Quelle des Lebens; sey ihr Hüter, ihr Schatten, dass ihr am Tage die Sonne nicht schade noch der kühle Mond bey der Nacht. Verleihe deinen Frieden dem gesammten Königl. Hause, breite deine Güte über sie und gib ihnen von den reichen Gütern deines Hauses die Fülle. Lass die Gerechten das Land erben und ewiglich darin wohnen. Herr Zeaboth! erhöre unser Flehen, lass den Ueberrest von Jsrael in dem Schatten des Thrones im Frieden deinen heiligen Namen preisen, **Amen.**

ופה המקום להזכיר גם שיר אחר הנדפס בלשון עבר ומועתק לאשכנזית ובשער חסר מקום וזמן הדפוס (שהוא לדעתי ברלין תקל"ט) וכולל ה' דפין אקטאף,

ורושמי הספרים לא ידעו ממנו דבר ולא נרשם מציאותו גם באוצר הספרים מבן יעקב. בצד הראשון מדף א' נדפס שער השיר בעברית ואשכנזית וזה תארו:

„שיר השלום, שרו עדת ישראל בעיר ברלין יע"א בחג השבועות שנת תקל"ט לפ"ק".

»Friedenslied der Judengemeine zu Berlin, gesungen am ersten Tage des Wochenfestes im Jahre 5539 (am Pfingstfeste 1779)«.

לא בראש השיר ולא בסופו מוזכר המאורע אשר עליו נוסד, ואין ספק שנוסד על השלום הנעשה בטעשען בי"ג לחודש מייא 1779 והוכרזה הבשורה הזאת בפומבי בברלין בשבת ב' דשבועות תקל"ט—22 מייא 1779. והיהודים קדמו להוג חג ברית השלום הזה בערב שבת א' דשבועות—כ"א מייא 1779. וההשערה קרובה ששיר העברי הוא מעשי ידי ר' נפתלי הירץ וויזל שהתגורר אז בברלין וההעתקה האשכנזית הנדפסה בגופן שלהן העומדת למול העברי, אפשר שהיא מהפלוסוף מענדעלסזאהן כי רוח מליצתם מרחפת על פני השיר בשתי לשונותיו.

4) לצד 61. בענין שם אבי כתבתי למעלה בשם הח' ברילל בהערה 1 לצד 63—64 ששם צבי נרדף לשם הירץ. והדין עמו ומצאתי לו סיוע בשו"ת גאונים בתראי סי' י"ט, כ"ח, ל', בתשובת בן הב"ח שחתם עצמו: "שמואל צבי המכונה הירץ." ובנו של ר' הירץ הזה הגאון ר' אריה יהודה ליב אב"ד בריסק וקראקא קרא את בנו בשם אביו: "שמואל הירץ" ובנו ר' נתן אב"ד בזאמשטש גם הוא חתם עצמו בהסכמה על ספר ברית שלום מר' פנחס בר פילטא (פפד"א תע"ח): נתן בהגאון מו"ה שמואל צבי הירץ נר"ו. ולפי זה שם אבי בשם נפתלי שהוא כנוי להירש וגם להירץ. — ולהרבנים שמניתי למעלה בצד 63—64 למשפחת אבי אוסיף עוד: ר' יצחק אייזק בר ישראל מגזע אבי ומרגליות בעל מנחה חדשה (אלעקסניץ תקל"ד), ור' אהרן משה מגזע אבי שנדפס ממנו לוחה בטשערנאוויץ תרי"ח (אוצר הספרים מבן יעקב צד 339 וצד 507). וקשיש משניהם הוא ר' אליעזר בר יוסף זלל"ה אים אבי החתום בגביות עדות לפני ב"ד בבעלזא ביום א' ט"ז חשון שע"ב (1611) בתשובת הב"ח סימן ס"ו ואולי הוא אחי ר' שמואל בר יוסף אבי הנזכר למעלה.

5) לצד 62. שני בני ר' אהרן הנזכרים, האחד ר' מאיר הוא בעל ספר תבואת שמש (ברלין תקמ"ז f.) וקברו בגלוגא ומשם נשלח לי העתק מצבתו וזה לשונה: "ו' טבת תקס"ט ל' נפטר המאור הגדול מו"ה מאיר זצ"ל אב"ד בק"ק עמדן בהגאון מו"ה אהרן זצ"ל כ"ץ ונכד של שפתי כהן, מחבר ספר תבואת שמש, מתורתו לא מש, עד ביאת השמש תנצב"ה. המצבה הזאת הוקמה שנית ע"י הגבאים דחברה מלבשי ערומים בשנת תקצ"ב". -- ומר' אליעזר בנו השני של ר' אהרן, ממנו הדפיס אחיו בספרו תבואת שמש דף ה' ב' שטה א', וכתוב עליה: "ואלה דברי כבוד מר אחי החכם השלם הרב המובהק החריף והבקי מה"ו אליעזר נר"ו אב"ד דקלויז בק"ק שוואבאך" עכ"ל. —

6) לצד 62. עוד בתמוז תקל"א היה ר' אהרן בברלין והסכים עם בית דינו ו' בו בהדפסת ס' פרי מגדים ליו"ד בברלין והדפוס החל בשנה זו ונגמר באלול תקל"ב ולכן כתבו המדפיסים על ההסכמה: "אב"ד בק"ק אנשבאך והמדינה". — וע' זכר לצדיק לר' אליעזר קצנאילנבויגין (אלטונא תקמ"ה) דף י'. — והסכמה הראשונה הנודעת לי ממנו מאנשבאך כתובה שם "יום ג' כ"ו אדר ב' תקל"ב" על ספר אספקלריא המאירה (פיורדא תקל"ו). וע' בשו"ת נודע ביהודא חלק או"ח סי' כ"ג שנדפסה שם תשובת הרב לאנדויא על שאלת ר' אהרן בברלין.

י"א) ר' צבי הירש בר אריה ליב

המכונה Hirschel Levin, גם Hirschel Löbel היה הרב האחרון ששמש בברלין והמדינה בתואר אב בית דין והוא נצר ממשפחת מהרי"ן, מהר"ם פדואה, מהרש"ל ורמ"א שמהם יצאו רבנים גדולים שהאירו במאור תורתם עיני הגולה. אחד מזקניו היה ר' אפרים נפתלי הירש רב בבריסק דליטא ואחריו נהג שם נשיאותו בנו ר' יעקב שנתקבל משם לאב"ד לובלין והוא היה תלמיד מהרש"ל (בכורים II צד 13). ובעודו רב בבריסק בקש ר' יעקב מקהל עדתו שיכבדו את הגאון בעל תוספת יו"ט שהתגורר סוף שנת ישצ"א בבריסק לדרוש על מקומו בשבת שובה שנת שצ"ב וכן נעשה (מגלת איבה דפוס ווילנא תר"מ צד 22). על ספר הזכרון שחובר בשנת ת"ג מר' יצחק בר נח כ"ץ שפירא חתום הוא בהסכמה: יעקב בר אפרים נפתלי ז"ל הנקרא ר' הירש אב"ד דבריסק (רשימת ספרי ראזענטהאל I צד 438, העורבים מכרמולי צד 30 ומשניהם לא נראה זמן חתימת ההסכמה). ובלובלין הסכים על ס' קול יהודא (פראג ת"א) מר' יהודא ליב דרשן בר יוסף נגטויא רופא וחתום: יעקב במה"ו אפרים נפתלי הירש אב"ד לובלין (שם ברשימה I צד 624, II צד 344, העורבים מכרמולי צד 30, וגם פה לא רשמו זמן ההסכמה). — מלובלין השיב גם „הגאון ר' יעקב במה"ו אפרים נפתלי" על ענין עגונה שעליו השיב ג"כ הב"ח מקראקא מתחלת אב שצ"ה (תשו' גאוני בתראי ס' כ"ז דפוס טורקא תקכ"ד). וע' בתשובות הב"ח ס' ק"ה (פפד"מ תנ"ז) על אותו הענין עגונה מאב שצ"ה ושם כתב עליו הב"ח: „ולא כמו שכתב הרב מהור"ר יעקב שיחיה אב"ד ור"מ דק"ק לובלין". — וכן בשו"ת שאגת אריה (נויאוויט תצ"ז) הובאו גם דברי הב"ח שכתב בשם „הרב המופלג מהור"ר יעקב אב"ד דק"ק לובלין". — ובגאון צבי (פראג תצ"ז) מר' צבי הירש בר יהושע משה אהרן הורוויץ הלוי מובא בדף ג' שאלת הגאון ר' חיים הייקא הלוי הורוויץ דודו של המחבר ששאל להגאון ר' יעקב ותשובתו ישם בלי יום ושנה חתומה: „יעקב בן לא"א מהור"ר אפרים נפתלי ולה"ה נקרא ר' הירש". — והדרשן ר' אהרן תאומים במטה אהרן בפסקא דארבעה בנים, ור' דוד לידא במגדול דוד לפרשת וארא הביאו מה ששמעו בשם „הרב הגדול מהור"ר יעקב מלובלין ז"ל." ור' אהרן שמואל קאידנובר בתפארת שמואל דף ק"ג וקכ"ג הביא מה ששמע מרבו ר' יעקב לובלין. והוא הרב שלפנינו, שידענו ממנו על פי עדות הסכמה אחת לישי"ך שנזכר עוד למטה שהיה בשנת ת"י כבר בין הנפטרים ואין ספק שהוא ר' יעקב אב"ד בלובלין שנפטר יום ו' ט"ז כסלו ת"ד המוזכר בהמגיד 1870 נומ' 50 צד 397.

בנו של ר' יעקב לובלין היה הגאון ר' יושע העשיל ובשנת בישאג"ן (ת"ג) נדפס בלובלין הילקוט שמעוני עם הגהות מר' מאיר בר פתחיה „וכל דבר הקשה הביא הרב הזה לפני הגאון מהו' העשיל וצ"ל שה' יה כעת אב"ד (?) ור"מ דק"ק לובלין" (הקדמת המגיה הילקוט שמעוני דפוס פפד"א משנת תס"ט, הוא ר' אברהם ישראל הלוי מירליש-העליר). — ובס' אמרות טהורות לר' בנימן וואלף בר יצחק סג"ל ליטמעריץ הנדפס בלובלין ת"ה (8) הסכים ר' העשיל בהסכמה ואו

היה הוא שם כבר ראש ישיבה בזמן „שאביו ר׳ יעקב עודנו חי עלי הארץ״ (כרמולי העיורבים צד 32). ולי אין ספק שנפטר ר׳ יעקב כמובא למעלה בשנת ת״ד כי בשנת ת״ו נדפס הש״ך ליו״ד בקראקא ונמצאת בו הסכמה כתוב עליה: „הסכמת הגאון מהר״ר העשל ר״מ דק״ק לובלין יע״א והתומה: „יושע העשל בן לא״א מהור״ר יעקב זצלל״ה״. ומהסכמתו נראה שדבר עם הש״ך פנים אל פנים ומספר בשבחו לא מפי השמועה כי אם כמכירו בעצמו ואומר „ראה ראיתי (את המחבר) ופה אל פה עמו דברתי באשר היה פה (בלובלין) עמי במחיצתי ובקנקנו תהיתי, קנקן חדש מלא ישן״. — שם בלובלין הורה ודן עוד בשנת ת״י לפי עדות הט״ז בתשובה ד׳ בשו״ת גאוני בתראי וזה לשונו שם: „בחדש כסלו ת״י לפ״ק הייתי בלובלין ואני בתוך הגולה בעו״ה מחמת המציק מכת המדינה . . . נשאלה שאלה בעסק עגונה אחת . . . והיו שם הרבה בעלי תריסין גאונים מלבד מרא דאתרא אביר הרועים הרב מה״ו העשיל שיחיה״ עכ״ל. — ועוד בשו״ת הנזכר סי׳ ה׳, ו׳ שאלה מהגאון מהר״ם, הוא ר׳ משה ווילנא בעל חלקת מחוקק אל ר׳ העשיל ותשובתו שם חתומה בלי זמן: „הק׳ יהושע העשיל בלא״א מהור״ר יעקב זצ״ל.״ ובחלקת מחוקק סימן י״ז סעיף ד׳ מובא הרב בזה הלשון: „וכבר נשאלתי מן הגאון הרב דלובלין מהר״ר העשיל נר״ו . . . והשבתי לו בארוכה״. — וראה שם גם סוף דבריו לסעיף ל״ט.

מלובלין נתקבל ר׳ העשיל לאב״ד לבריסק דליטא כדמוכח מס׳ חדושי הלכות ב״ק ב״מ וב״ב שנדפסו מר׳ אהרן כאשר שמע אותם מפי רבו ר׳ העשיל עם חדושי מכות לאביו ר׳ יעקב לובלין (לובלין תמ״ב, פפד״מ תפ״ה) ובשער שם כתוב בהדיא שהיה בלובלין, בריסק דליטא וקראקא (עיר הצדק צד 114 ובהגהות הלברשטאם בסופו צד 74). שם מלא את מקום הגאון ר׳ שלמה זלמן במהור״ר ירמיה יעקב שהיה לפניו אב״ד ור״מ בבריסק והסכים שם גם כן בהדפסת הש״ך ליו״ד בהסכמתו בלי זמן נתינתה הנדפסת שם בדפוס קראקא ת״ו. וכפי הנראה ישב בבריסק עד שנת תט״ז ומאיזה סבה לא נודעת לנו הוכרח לצאת משם ויסע לניקלשפורג ושם התוכח עם הגאון ר׳ מענדעל קראכמאל בט״ו מנחם תט״ז בענין איסור והיתר ובענין עגונה שנתעגנה בהריגת לובלין בראשון לסוכת תט״ז (שו״ת צמח צדק דפוס אמ״ד תל״ה סימן ק״ג, ק״ז וק״ח). ויתכן שמניקלשפורג הלך לווין אולם לא ברצון נפשו כי אם על פי ההכרה ואנוס היה כי הוא מציין ישיבתו שם כיושב בגולה (עיר הצדק בהערות צד 46). ואולי נתקבל משם לאב״ד ור״מ לקראקא במקום הגאון בעל תוספת יו״ט שנפטר כ״ו אלול ת״ד (עמודי העבודה צד 83, עיר הצדק צד 178). אולם שם לא ארכו לו הימים כי ביום א׳ כ׳ תשרי תכ״ד נאסף אל עמיו כעדות מצבתו בעיר הצדק צד 179.

בנו של ר׳ העשיל היה הגאון ר׳ שאול אשר היה בנעוריו אב״ד דק״ק לאקטש (הקדמת בנין אריאל לנכדו ששמו כשמו ר׳ שאול בר אריה ליב) ואח״כ נתעלה לאב״ד בבריסק ובאפטא והגליל ובקראקא והגליל על פי עדות הרבה הסכמותיו. ובסוף שו״ת הרמ״א (אמ״ד תע״א דף ע״ב ב׳) תשובת ר׳ שאול בר העשיל בלי יום התומה: „הנדחה מפני השעה ויושב בגולה ומצפה לישועה ה״ק שאול הרובין בק״ק קראקא והגליל יצ״ו חותם פה ברעסלה״ עכ״ל. ובהקדמת נכדו בבנין אריאל כתוב שזקנו ר׳ שאול נתקבל בסוף ימיו לאב״ד באמשטרדם, ור׳ גבריאל

פאלק בכרמל שנה א׳ צד 313 כתב שנתקבל לשם בשנת תס״ז ומת בנסיעתו לאמשטרדם. והה׳ כרמולי בהעורבים צד 34 הוסיף לאמר שנתקבל לאמשטרדם בשנה תס״ז ויקם שאול וילך אל המקום ההוא ויבוא לעיר ברעסלא ויואל לכתוב שם הסכמה על ס׳ עיר בנימן חלק שני והוא זקן בא בימים הלויש והולה מטרח נסיעתו לאמשטרדם וימת בדרך בטרם הגיע אל מחוז חפצו בארץ הולנד״ עכ״ל. — ואם כונת החכם הזה לאמר שנפטר בהולנד, שגגה היא, כי מנוסח היזכור הנדפס בעיר הצדק צד 159 מפנקס הח״ק בקראקא נראה בבירור שמת בדרך ויקבר בעיר גלוגא יום ה׳ י״ז אייר תס״ז. ובידי נוסח יזכור מפנקס בית הכנסת של גלוגא רבתי והראשון הנרשם שם בהזכרה ההיא הוא: „מורנו ורבנו הרב רבי שאול בן מורינו ורבינו הרב רבי יהושע״ והוא הרב שעליו אנו דנין, ונתנו לו מקום בהזכרה זו הגם שלא שמש בגלוגא ברבנות מפני שנקבר שם. —

בנו של ר׳ שאול, הוא הגאון ר׳ אריה ליב, היה בתחלה אב״ד ברישא בפולין (שארית ישראל לר׳ מנחם מן הלוי, פיורדא תקכ״ז דף צ״ז ב׳), ושם הסכים בשנת תפ״ד על ס׳ תולדות יעקב מר׳ יעקב איילענבורג ובשנת תפ״ז על החומש עם ג׳ תרגומים דפוס דיהרנפורט (העורבים צד 35, עיר הצדק צד 158). ובתולדות יעב״ץ להחכם וואגנה (אמ״ד 1868) צד 21 מובא בנומר 4 אגרת ר׳ משה האגיז שנכתבה באלטונא עש״ק כ״ז חשון תפ״ז להגאון ר׳ אריה ליב בעוד שהיה אב״ד ברישא, ועי׳ שם גם כן בנומר 3. גם בעיר גלוגא רבתי שמש איזה שנים בכתר הרבנות ומצאתי לו הסכמה על הדפסת הש״ס של פראנקפורט־ברלין הנדפסת בראש מס׳ שבת וכתובה שם עש״ק י״ז סיון תצ״ד. והכרוז שהכריזו רבני וויניציאה ו׳ חשון תצ״ה בכל בתי כנסיות נגד ר׳ משה חיים לוצאטו ושלהוהו לכל רבני הארצות נשלח באותה השנה גם „להגאון ר׳ אריה ליב אב״ד ק״ק גלאגויא מק״ק לבוב״. (כרם חמד ג׳ הערה 94 צד 156—157 השייכה לצד 120). ובהסכמה משנת תצ״ד הנזכרת והנדפסת במסכתשבת הנ״ל, הותם את שמו בתוספת: „ומצודתו פרוסה לק״ק לבוב״ וכן בהסכמתו להשתערות מלך הנגב הכתובה בגלוגא ר״ה סיון תצ״ה, שמשמע מזה או שהיה קודם לזה רב אב״ד שם או שנקרא בעת ישיבתו בגלאגויא לשבת על כסא הרבנות בלבוב. ואם מובן האחרון עיקר, התימתו הנזכרת אינה אלא ציון בעלמא לקריאה של הכה שכבדוהו בה יושבי לבוב לישב שם בראש העדה מה שלא עלתה בידם באמת, כי בר״ח תמוז ת״ק לפ״ק נבחר ר׳ אריה ליב לאב״ד לאמשטרדם וביום ד׳ פרשת עקב של אותה השנה בא בכבוד גדול למכון שבתו אמשטרדמה (שארית ישראל שם). וטרם יציאתו מגלוגא, בכ״ד תמוז ת״ק, כתב בעיר ההיא העזובה ממנו הסכמתו הראשונה הנדפסת בעין יעקב (קהלת שלמה) דפוס אמ״ד ת״ק-תק״א, ושניה לה כתובה ממנו בעיר הדפוס בר״ח סיון תק״א (רשימת ספרי ראזענטהאל צד 1169). ודוגמא לזה הוא מה שכתב גיסו יעב״ץ בשפת אמת ולשון זהורית דף כ״ב ב׳ על מכתב ר׳ אריה ליב מסוף ניסן תק״א לר׳ שמואל הילמן במיץ ושם מכנהו: כמהור״ר אריה ליב נר״ו אב״ד ור״מ דק״ק אמשטרדם ומצודתו פרוסה לק״ק פראג, — וכן שם בתשובת ר׳ שמואל הילמן מט״ו אייר תק״א, ולא ידענו ולא שמענו מעולם שהיה ר׳ אריה ליב אב״ד בפראג, ושהיתה שם דירתו קבוע, הגם כי נודע כי נתנו בו אנשי פראג עיניהם

למנותו לראש עליהם ועל המדינה בשכר הטובות שגמל עמהם ממרחקים בסבות הגירוש בשנת תק"ד (ע' בהערות בסוף תולדה זו למטה). ואין ספק שמיום ישיבתו בגלגוא עד צאתו לאמשטרדם לא ישב בלבוב ברבנות, „והתואר ומצודתו פרוסה לק"ק לבוב" אינו אלא תואר בעלמא או שהכונה על היותו קודם לזה רב בלבוב מה שלא מצאתי עוד כתוב מפורש בזכרונות הרבנים.

באמשטרדם מתה עליו אשתו הרבנית מרים בת הגאון חכם צבי ואחות הגאון יעב"ץ בי"ז תמוז תקי"ג (קול בת גלים צד 5—6).— ובן ס"ד או ס"ה שנים היה במותו בליל ז' דפסח תקט"ו ויספדו אותו כל ישראל (מצבות מולדר צד 11 – 12) וע' למטה בהערות לתולדה זו. ובנוסח האל מלא רחמים שבקונטרס בית הכנסת גלוגא שזכרנו למעלה נמצא גם זכרון שמו „מורינו ורבינו הרב ר' אריה בן מורינו הרב ר' שאול": — בנו ר' שאול הנולד בשנת תע"ז והיה בתחלה אב"ד בלאקטש ובשנת תקי"ד אב"ד בדובנא נתקבל ממקום האחרון לישב על כסא אביו באמשטרדם, אולם בנו השני של ר' אריה ליב הנולד לו כפי הנראה בעודו אב"ד ברישא בשנת תפ"א הוא הגאון ר' צבי הירש היה בתחלה אב"ד בלונדון, ואחר זה בהלברשטט, ובמנהיים ובסוף ימיו לצבי ותפארת ברלין אב"ד בעדתנו. בנעוריו שמש לפני אביו בעודו אב"ד בגלוגא ונתישב שם, ור' שאול אחיו בעברו דרך עיר גלוגא מצא בבית אחיו ר' הירש שם את הגאון ר' אהרן מגזע צבי ופלפל עמו בדבר תורה כמובא למעלה צד 62. ואולי היתה אכסנתו שם בהלכו אחרי מות אביו למחוז חפצו אמשטרדמה. וכבר בזמן ההוא היה ר' הירש נודע לתהלה כאחד מרבני הדור שהריצו מכתבים ושאלות ותשובות לידו לגלוגא, כדמוכח מאגרת ר' הירש שנכתבה לר' יצחק בר אהרן הורוויץ הלוי בברלין בשנת תקל"ד (נדפסה במקום הסכמה בחובת הלבבות עם פירוש ר' יצחק הנזכר ופירוש אחיו ר' הייקא הורוויץ בפפד"א תקל"ד) וזה לשון ר' הירש שם: „הרב אחיו ז"ל נודע בשערים ומכירו הייתי לשעבר הן בהיותי עודני יושב אהלי בק"ק גלוגא יצ"ו דשדר לן מר ממילי מעליותא ומחוי לן הורפא ושבחא עכ"ל. ובאישר פרץ הריב הנודע בין דודו אחי אמו הגאון יעב"ץ וסיעתו: ר' אריה ליב גיסו ור' שמואל הילמן במיץ והפני יהושע בפ"פ דמיין אודות הקמיעות הידועות של ר' יונתן איבשיטץ אב"ד אה"ו, היה ר' הירש כעומד בתוך בשדה המערכה ודרך קסתו קסת הסופר לכבוד בית אביו ודודו יעב"ץ לרבני אשכנז ופולין והעירם משנתם בכתביו מגלוגא לבוא במלחמה נגד ר' יונתן והנוטים אחריו. ולא להנם יגע כי דבריו דברי צחות ובהשכל ודעת נאמרו ועשו רושם בלב קוראיהם. ואלה דברי האגרת אשר כתב ר' הירש מגלוגא בשנת תקי"א לאחיו ר' שאול הגאון אב"ד בדובנא:

אחרי דרך מנוח השלום יוסף ה' את שלום למר ולתורתו ולכל הנלוים ומסתופפים בצל קורתו. עד עתה באתי להודיע את אשר כבר כתבתי בקיצור אמרים לדודי הרב מהו' אפרים נר"ו. להגיד למעלתך ולכל משפחות בית אבי ואמי שי' על דבר אותן הקמיעות מן המורה רעה בק"ק המבורג. וכתבתי אליכם כי דבר שלא ביעקב בשוע לשון להחריש כל ענוי ארץ. ואז לא הי' הדבר ברור בידי רק כי כן צוויתי להודיע אתכם מן הקמיעות אשר כתב האיש ההוא. אמנם עתה שמעתי ותרגז בטני כי אמת הדבר נעשתה התועבה הזאת בישראל לחלל את גאון יעקב והעם היושבים בשלש קהלות. כעורים המגששים באפילה כענא דאזלין בתר רעיא חגירא, כן עמא אזלין בתר רב עוירא סמיא עינא דידן לבל יראה בנאות ה'. הוי על הרועה הוי על הצאן אובדות מבלי דעת. פרחה הנגע בעור בשרם זרחה במצחם הצרעת. שותים מים הרעים מבאר ליה

ונכרית ממקור הטומאה שופעת. ויטשו מקור מים חיים מי השילוח ההולכים לאט אשר מימיו מן המקדש העליון המה יוצאים באר חפרוה שרים מקור מים זכים עכורים נובעת. שמים אור לחשך אומרים לחמה בזהרתה שהיא שוקעת. מקראם מלא ראינו אור גדול לחשך כמו אופל יופעת. נתנו יעקב למשיסה ונתרו לכן שאור שבעיסה, המחמצת ומרמעת. נתנו להם ראש רוש ולענה. ובקשו להם עלת תולנה. הן ומוסר פורעת. ללוות על נביאים לאמר לא תנבאו הם כי לא להזכיר בשם ה' כי הכבדתי אזני כפתן חרש אינני שומעת. הנה הבעל אשר בחרת בו אחריו הלכה אבי' אומר על שמאל שהוא ימין אף כי טומאתו בשוליו הטמאה הנפש הנוגעת. כי כן אהבו לחשות תרמות לאהלי תם ולעקור כל עץ נחמד אשר פריו מאכל ועליהו לתרופה ויבחרו להם עץ מסוכן אשרה אצל מזבח ה' לטעת. ולא ידעו כי יש דרך ישר לפני איש ואחריתה דרכי מות עד שער שאול מגעת. הן לזאת תגיל כל אזן שומעת. תחת שלם רגזה ארץ אשר היתה לפנים כעדן עד כסא כביר מגעת איכה הי"ת אשר נהפכה כקשת רמיה תמירה כבודה בלא יועיל וקלון מכבוד שובעת. ותחת היות' נקראת עיר הצדק ולעמה עם קדוש יקרא מאז כאשר נפשי יודעת, הן עתה גלתה ערותה כי החזיקה ידי עושי רשעה והדעת נוטה ומוכרעת, עיר הדמים תקרא העדה המרשעת. האומרים לרע טוב ולטוב רע חולין טמאים באלפי לבות הטומאה עושים על עזרת הקדש ולאיש טהור קדוש יאמר לו סורו טמא קראו למו בקום למשפט אלהים הלא שאתו אותם יבעת. כי באש ה' נשפט והיה בית יעקב אש ואכלו כקש יבש כל הנחרים בו יבושו ישימו יד על פה אזניהם תחרשנה הרוממנה קרנות צדיק וקרן רשעים תהי נגדעת. ויתן אמת ליעקב ובציון יונאו הכדאים בטבעת. תחת כי מאסו יראת ה' ושנאו דעת.

אחרי הודיע אתכם ואת כל בני משפחתינו הס"י את כל זאת כי כן צוויתי מא"א מהו' הגאון נר"ו. כאשר יראה אחי נר"ו את כל תוקף דבר האגרת עליכם להודיע השער בשער בת רבים ולקרוא חרב לה' אל פליטת בית ישראל הנשארת כי הנה גלוי לעין כל הקול המון אשר כקול שדי מאז במחנה העברית עוברת. והנה שלחתי לכם העתק מקמיע אחת שכתב בק"ק המבורג ועוד הפעם אנכי שולח זאת ועוד אחרת אשר קבלתי בשכבר עוד היותו התועה בדרך ליסע לק"ק המבורג ויותר מהנה מבואר בכתיבת יד הגאון המפורסם אב"ד מק"ק מיץ אשר אנכי שולח מועתק כאשר שלחו אלי אאמ"ו הגאון נר"ו. לכן אל תתנו דמי לכם עד יקבלו עליכם כל אנשי חיל הקרובים והרחוקים אשר נגע יראת ה' בלבבם מיושרת לא ינוחו ולא ישקטו אף כי כבר הקדימו חכמים דבעקבת משיחא סר מרע משתולל והאמת נעדרת. ויראי חטא ימאסו כמו מים יתהלכו ויד בעלי זרוע גוברת. האמנם זאת לא זאת כי טומאה ישינה היא לרעת ממהרת. ומאז החל הנגף הזה בשם קמי עליהם רועים ישיבי אדם אנשי חיל הגבורים אשר בארץ המה ושמו משמרת למשמרת. ולהנשאים האלה בנפשותם דוהו ולא יכלו קום נפלו כל פועלי און חרוץ רשעים נשברת. והנשארים אשר תחתיהם נגמר הנהרת כקוץ מונד כולהם כלבים אלמים לא יוכלו לנבוח ישתהו כי ישתוקו והיה עצור בעצמותיהם כאש בוערת. ובעת השליט ההוא הויא ביאה בעצמא חיון היהוש ובעא לאשתלאה בני נביא מאורה קבוע למיזל אבתריה דרך כוכב מיעקב גאון לבי עטרת תפארת. ויאמר זאת הרשעה וישלך אותה ויך על פיו את אבן העופרת. ועתה אחרי אשר מפרש כתם יצא לשע בלי ספק והנה זה דודי זה רעי גאון יעקב קנאי בן קנאי רולה להחזיר ליושנה העטרת. יקומו נא הרועים רועי עדת צאן קדשים ויושיעוהו יאספו אליו כל בני לוי הנלוים אל ה'. לברך בשמו ולעמוד לשרת, ויתגרו איש חרבו על ירכו וילאו ליד שערים לפי קרת הלא תדעו הלא תבינו כי אמונה רעה זאת הרים גדולים עוקרת. ואם יאמרו מה לנו לצאת למלחמה אולי הגבר דרכו נסתרת. הלא בזאת יאותו האנשים יכתבו את האיש עירירי עד יפרש דבריו באופן אשר יוכשר מן הקלה אל הקלה בחוברת. ולא כאשר עתה עת אותה תפיל באשר כרע שם נפל ואם יהיה נדרש לפניו ולאחריו כל עין יראה כי בלעני פצה והלשון אהרת, זאת לומרת. שמקור אשר מקורו טמא משם נגזרת. ומנקרת בור אין מים בו אך ראש פתנים משם ממוקרת. יאתי קמיע ויתמהי נבראה הכותבה הנפש אשר עונה בה הברית הכרת. ויבדל מקהל הגולה כאשר כבר עברו פתאים ונענשו ולא יהיה עוד לבית ישראל לנוכחת קנאות עון המזכרת. כי יאמרו לדרוש בעד החיים אל המתים הנפש בלתי מטוהרת. ומונעתני בגאוני ארץ עם ראשי מדינת פולין ואלץ וליטא לא יתנו כתף סוררת. לבוא לעזרת ה' בגבורים ושב גאון יעקב הגאון ישראל והיה לגפן אדרת. מור ולבונה מקוטרת. אולי בזכות ישיב ה' לקבץ גלתנו אשר מן הקלה אל הקלה מפוזרת. ישקוד על השפחה המתגברת ויסירה ומגברה. ועקרת הבית לאיתנה הראשון תהיה חוזרת. ועתה אתה שלום ישעה לך כנפש אחיך דורש שלומך ומלפני תשובתך הנהדרת. וה' יחזיק בידך ובמעוזך הק' לבני היכל בהגאון כבוד מוהר"ר אריה ליב נר"ו אב"ד דק"ק אמשטרדם יכוננה עליון ה' ישמע לציון קול המבשרות.

אגרת הזאת נדפסה משובשת מאוד בשפת אמת ולשון זהורית דף כ״ב א׳ ונשלחה אם מרי הירש הכותב או מאחיו ר׳ שאול מדובנא אל אביהם ר׳ אריה ליב לאמשטרדם, והרב האחרון כתב מכתב אחר י״ב לספירה תקי״א לרי שמואל הילמן אב״ד דמיץ (וגם זה נדפס שם דף כ״א ב) והסגיר בתוכו מכתב הנ״ל של ר׳ הירש בנו לאחיו ר׳ שאול. ויהי בקראו את המכתב הזה היה לו לנחת רוח, ור׳ שמואל הילמן השיב ממיץ לר׳ אריה ליב לאמשטרדם ואומ׳: „ההעתקה ממכתב בנו הרבני המופלג מהור״ר הירש נר״ו מעשה ידי אומן איש׳ מלא ידיו לתת חרב נוקמת נקם ברית ולעורר חנית לקראת רודפי דתינו, מה מאוד מצאתי מטנו נחת ריח ניחוח באמריו״ (שם דף כ״ג א׳). גם הגאון יעב״ץ הציג לבן אחותו ר׳ הירש יד ושם ומזכירו לשבח על שהכניס את עצמו בינו ובין „בעל דינו (ר׳ יונתן) קשה, אשר מצחו נחושה, אף אם מכתו אנושה, לא ידע בושה״. ובעדות ביעקב דף נ״ט אומר עוד: „גיסי הגאון אב״ד דאמשטרדם והרב דבייאלי (הכונה על הרב ר׳ יצחק בנו של הגאון בעל פנים מאירות) ובן אחותי הרבני כמהור״ר צבי הירש נר״ו מגלוגא המה עשו את שלהם לכתוב לכל מקום אשר דבר המלך ה׳ צבאות מגיע במדינות הללו, נתנו ידם ואצבעם להעיר לבבות נרדמים ולהעיד בעם, להקהיל ולעמוד על נפשם ועל זרעם, ולגדור גדר על בית ישראל הנאמנים לה׳ בל יפלו ברשת זו טמנו להם התועים אחר צבי מודח, המה קבצו הסכמות לרוב ואלה הנקובים בשמותם יזכרו לטובה לדורות עולם יעמוד זכרם עכ״ל יעב״ץ שם.

והמלחמה בין הכת אוהבי ר׳ יונתן אייבשיטץ ובין כת שהלכו בעצת יעב״ץ היתה הולכת וגוברת ותתפשט באשכנז ופולין ובאיטליא ובכל ערי הגולה פרחה צרעת הקטטות והמריבות. אבן בין שתי כתות האלו שהיו מתגרות זו בזו עמדה כת שלישית שהיתה חוששת לחלול השם אשר נתפשט בישראל ובגויים בעקבות המחלוקות הנמרצות האלה ואנשיה התאמצו בכל לבם לעשות שלום ולהשקיט הריבות. בראש כלם יזכר לטוב הגאון ר׳ יחזקאל לאנדויא בעל נודע ביהודה שהיה אז אב״ד ביאמפלי והוא הודיע להאב״ד בגלוגא בימים ההם, הגאון ר׳ אשר לעמיל הלוי, שברצון ר׳ יונתן לעשות שלום עם איש ריבו יעב״ץ ולישבע שבועה חמורה שלא יכתוב עוד שום קמיע מכאן ולהבא ושישרוף אותן שכתבן לשעבר. את כל אלה הודיע הרב דגלוגא לבן עירו ר׳ הירש ובקש ממנו לכתוב לאביו ר׳ אריה ליב לאמשטרדם, שיתחיל במצוה רבה הזו ולתווך השלום. ויעש ר׳ הירש כאשר חפץ הרב מגלוגא ויכתוב לאביו מכתב הזה הנדפס בעדות ביעקב דף נ״ט ב׳ וזה לשונו:

אשנה פרק השלום כי כן פקד עלי כבוד מהו׳ הגאון אב״ד קהלתינו אחר אשר חלפו ימים שאין בהם נחת. האש המתלקחת כו׳. אודות הענין מה״ב כי נחלק עם ה׳ לשתי מחנות והגם שכבר נודע בשערים את כל יושב לבו האחרי׳ על המלצה ה׳ ואשר אתו כבוד הגאונים ה׳ אשר באו לעזרת ה׳ מ״מ רבו למעלה ראש העומדים מנגד ולא ישבו פניהם מפני כל סביב רשעים יתהלכון וכידודי אש מפיהם יהלוכון אש זרה הבאה מן ההדיוטות ולא ישגיחו על כל גזרת הרבנים ומה לעשות עוד לכרם ה׳ צבאות. והנה גזרת המלך ד״מ נודעת ועדיין לא נחה שקטה התבערה והנה עד עתה לא כלה כבוד הגאון דקהלתנו להכניס א״ע בדבר ברצותו פני הדור כפני כלב כו׳. אמנם כעת אשר נודע לכבוד הגאב״ד נר״ו שהידוע קורא לשלום ורצונו לבוא בברית שלום על איזה אופן אשר יושת עליו מפי כבוד הגאב״ד ורצונו לישבע שבועה חמורה שלא לכתוב עוד שום קמיע ושלא יעסוק עוד בנסתרות והקמיעות אשר כתב עד הנה באש ישרפו ושלא יארע עוד תקלה על ידו לכבוד דודי הגאון מהור״ר יעקב נר״ו (כפי הנשמע אלו הדברים הושתו עליו מפי ש״ב הרב הנ״ל ר׳ יחזקאל אב״ד דק״ק יאמפלי) והנה באמת עינינו הרואות כמה ממון נשתקע בענין זה ועדיין הולך ושוער

וכבוד התורה מחוללת וחכמת סופרים תסרח אלה מצה ואלה מצה איש לדרכו פנו ורבו עבדים המתפרצים, גלגים גלים, ואת ה' המה מגלגים, ובאור"א בונה לעצמו במה לאומה קיימה גם נלבה בקימה זקופה ובזרוע הנטויה ויקח מן הבא בידו מאזני מרמה ושקל בשלם תריס זה ישפיל זה ירים ואפילו תפס"ר מן המכריעין והמשיחין לזה מקרבין ולזה דוחין ולאומים ריק יהגו לאמר זה היום אשר קוו ויחונו. הנה עם ה' אלה אשר מארצו יצאו עם אחד ואל לב אחד נאביהם בשמים. עתה חלק לבם ויאשמו. אוי לדור שכך עלתה בימיו ועתה זאת העלה היעלה מכבוד מהו' הגאון אב"ד דקהלתנו באשר נודע לו מהות אאמ"ו הגאון כי זה דרכו מאז אוהב שלום ורודף שלום בכבוד אאמ"ו הגאון יפתח תחלה בדבר מצוה רבה כזו ויכתוב לכבוד הגאונים אשר אתם ובפרט הגאון הישיש כבוד מהור"ר יושע ולראות באיזה אופן היותר נאות רק לתווך השלום כי אולי הידוע בלאותו כי אזלת יד ישיב א"ה בכל לבו ואף כי שורת הדין נותן בדבר של ח"ה שצריך לשוב בשרשפית. מ"מ כבר הצריכו האחרונים בתשובותיהם שאין כח בידינו להעמיד הכל על שורת הדין ומה יעשו אולי הדור שאין דורן דומה יפה וצריכין לנהלם לאטם החזק הוא הרפה. ובאמת לפי דעתי הקלושה הדבר נאה ומתקבל על לב האחיה לעשות שלום בעולם. וה' ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו ואל ישובו לכסלה ואף שלפי דעתי יש עוד איזה תנאים להתנות בדבר מ"מ מי כהחכם היודע פשר דבר והוא יכתוב לכבוד הגאון נר"ו שרבן של דברים ותנאים הנאים באופן אשר יוכל גם הוא לכנוס בברית אתם. ולא תמחוקניה יותר מדאי. מי יודע מה ילד יום ובמצותא מניה דאמ"ו נר"ו בל יירע בעיניו אשר אשית עצות מלבי. כי לא מלבי זולת מפי כבוד הגאון יקרא אלי וגם אהובנו ה"ה מוהר"ר יעקב שהיה אב"ד בק"ק ברידן אשר ידוע שהוא שלם באהבתנו דבר עמי ג"כ בענין הזה כי עינינו הרואות את עני עמנו ואת כל אשר נעשה מהני כלבין דחציפין יען מלאו מקום לתלות עצמן בקטרא קדישא יהרבו לבושם לשון שקר עד אין חקר ומובטחני בכבוד אאמ"ו יכנסו דברינו באזניו לא ימנע הטוב באשר הוא טוב ובזה ידעו כל עם גודל תפארתם תפארת הוד קדושת גאונים ויקראו להם כהנים משובבים לנות שובבים גומלים לחייבים חסדים עושים הק' צבי הירש כ.'.

גם הרב ר' יאקב שהיה קודם לזה אב"ד בנרידין (ע' למטה בהערות) והתגורר בעת הזאת בגלוגא יעץ לר' אריה ליב להשקיט הריב והמדון ולמהר ולהחיש מעשה השלום ולא לדחות את השעה ויעשה כחפץ בנו ר' הירש הפותח בשלום (שם דף נ"ט א'). והאגרת הזאת ששלחו ר' אריה ליב מאמשטרדם לגיסו יעב"ץ לאלטונא העירה חמת יעב"ץ על כותבה בן אחותו ר' הירש וזאת התשובה אשר השיב לו (שם דף נ"ט ב'): כ"ה אדר תקי"ג אלטונא.

שלום לך איש המודות משכיל שיר ידידות. ה"ה ב"א הרבני המופלג ספרא רבה ומבין חידות: כמוהר"ר צבי הירש נר"ו. ארכו הימים ואבד כל חזון ממך ומב"א אשר עשיתיך שליח מצוה ואמלאתי בינינו למדינה פולין הקרובה אליך כדי לזכותך במצוה רבה. כי ראיתיך מאז כאיש חיל ערוך מלחמה אלון רופים לצאת בצבא. אמרתי דין כבש מדבית אבא. לעשות רצון קונו רץ כצבי. גבור כארי ולביא. ובמדומני נתרשלו ידיך מעסוק עוד במצוה זו. לשרש אחר ע"ז. שכדאי לקרב הגאולה. והנה כה הרבני א"ג אחיך הגאב"ד דאמשטרדם מ"ש אליו להשתדל בשלום ושפרה. ע"מ להניח העבודה זרה ולתקן ע"מ לקלקל בחבור"ה מחבר נחשים ועקרבים והיה במהפך במעשיהם הזרות שב"ע תמרוק ברע חבור"ה הבורה שאינה הרת ומכת בלתי סרה. השתוממתי מאוד על המראה ע"ז ידוו כל הדוים עלי לבי דוי עיני נגרה. אוי לעיני שכך ראו. לא כך קויתי ממך שתכנים לאזניך דברי בטלים. מי זה מחשיך עצה במלין בלי דעת. ואף אם לא מלבך עצת אמן העושה. כ"א בע"כ היועץ לפי דרכו בדברים אותך כפה. מ"מ לא נמלטת מן התרעומת באמת. הלא איש חיל אתה ונתן לך אלהים לב לדעת. ולהבדיל בין אמת לשקר ומרמה ועצה מועצת. אמרתי עליך חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב בל יתיצב לפני חשוכים. ועתה הפוך הלכת את הולכים תעבים ההופכים ללענה משפט. לתפוך קערת כוסף על פיה הפך ומחה. לעשות מה"ח ק"ה ומק"ח ח"ה. ולהחליף כבוד שמים בכבוד ב"ו לאמיר טוב ברע. חלילה חולין הוא לך שאין זו אלא עצת היצר החכם להרע. המסית ומדיח להגלתו ולהוגלתו. הדברים ההם ידוע דמים אותה זכר. יש נעכר. ונעשה הלף עבודתו נכריה לעבד עבדים נמכר. לשרת עץ ואבן מקיר תזעק לעשות רע התמכר והרפה לאיש כמוך לנפל בכך. לא אוכל להבין מה ראית על ככה. שלא נשמרת מהרב אנשי תרמית חלילה מלהביא עליך קללה לא ברכה. עתה ברוך ה' אישך הרחק במעשהו קשת רמיה מגנוע ומחזי כרוכא. ואספרת לקמייתא לניזל בתר איפכא. כאילו דבר

המגע לכבודי הוא לתבוע עלבוני. ולמחול לו כל התועבות והגלולים אשר עשה האיש ההוא שנים רבות. בגלוי ובסתר פנים ישים לקעקע בירת ישראל ולעקור דת משה ויהודית. וכאשר העיד בנו של הפסקן שלך׳ ואיך עמו עיניו מראות כל זה. מלבד מה שהוסיף על חטאתו פשע חטאת קסם מרי. ע״י תלמידו המומר להפקיר עצמו בפומבי לחרף מערכות ישראל לדבר על ה׳ סרה ולילך עמו בקרי. ומלבד אשר עדיין בכל יום מכשיל הרבים בהוראת בשאט בנפש ומאכיל נבלה וטרפה בזרוע חשופה. וכהנה רבות ודברים אשר לא כן על ה׳ חפה. העל זאת לא תאבל הארץ העל זאת לא תתנקם נפש היפה. הילא הימלט העושה אלה היש לו תרופה. וכבר נגדפה שאתו נגע אל השמים משבעה. ולא תוכל הארץ שאתו עוד. נמצא חוטא כמוהו נשכר ולטובה נזכר. ח״ו שם ע״א ונתייקר. לכן הוכרחתי להכניע ולהצניע דבריך ההם בל יודעו לאיש ולא יראו החולה. אע״פ שאינן מעלין ולא מורידין שאין לך שומע לעצה. רק שלא לפגום שמך הטוב שקנית מתחלה בעסק זה ה׳ מעשיך כלה. ומעתה יש לחוש שלא לומר עליך ילדות עשתה זאת שנפלת ברשת מחליקי לשון רמיה אשר אין עינם כ״א על בצעם ולבם על העושק והמרוצה. לעשות בכסף ובזהב לעשוק אהבו השיחוק יכלו לך אנשי שלומך הטבעו בבו״ז רגליך לא עמדו במישור. ויריך לא שלחת בכישו״ר. לא מלאת ידיך ורגליך נסוגו אחור לילך אחר עצת זקן אשר לא ידע להזהר ועצת זקנים יקח מקח רע לעצמו לא בספי עטמא. והיא שגרמה ולא בדרדקי עלה. מה לך ולשלום קטיע׳א. שעיכרתו רוח קמיע״א. ורוח עועים למשוך עון בחבלי השוא וכעבות העגלה חטאה רעה אחר רעה. לא פסקה זהמתו והיה רק זועה. אין שלום אמר ה׳ אוי לרשע רע מעיר מתים ינאקו. הוי כי בא יומו עת פקודתו הגיעה. ולא לשלום איש חרמי מיד אכן לו מתקוממה. לעשות בו נקמה. ואשר פחוד ותפת לומר הלנצח תאכל חרב. ודאי לנצח ולנצח נצחים חרב היא לה׳ לא תשקוט עד תאכל טרף ורותה מדם כופרים ועוכרי״ס בזדון את פני האדון איך תשקוטי וה׳ צוה לה חרב עורי על רועי ועל גבר עמיתי. מלחמה לה׳ מדור דור. ואף האויב תמו חרבות לנצח. הנה על אדום האדום הלז חרד יועץ בליעל על אשר חשב על ה׳ רעה אף משאתו יעלו להדיח לפתוח פה ברצח. לעשות עולם הפקר למרות פני עליון בעזות מצח. ואם ח״ו גם בפעם הזאת ינצל כלב״י מיד ולא יודע כקלה. ואף אז מחזיקין ידיהן של אלו שאומרים תדעו שהן אלוהות שהרי הן לא בעלו. ובכל הרעות שעשו כל יגיעיו לא ימצאו לו עון אשר חטא ואמרו נצחנו. חלילה חלילה לא יצלח מעשה ס״ט בפעם הזאת לי ולו״י שלא יאמרו קשה ירצחם. ורעה זאת מכל הרעה אשר יצאה מהכת הארורה עד הנה. ולא נמצא ש״ם מתחלל חלול עלום ונורא לא תהא כזאת בישראל. ח״ו לא תהא תקומה למפלת שונאי ישראל מפני העוכר הרשע התי״ן הרע הזה לורר היהודים המחזיק ידי ע״א הלזו. והציב לה עמודי שו״א על אדני כז״ב. ואם גדולי הזמן בדור הקודם לא עשו כהוגן במה שויתרו לתועב הלזה. שלא זכו או הניחו מקום לבצר ע״א. או שלא נתמלאה סאתו אז. מחמת זה לא נוותר אנחנו ג״כ על מעשי תעתועיו הרבים אחר שעלה באשו ותעל צחנתו כי הגדיל לעשות. השתרגו עלו על צוארו הכשיל כחו סר צלו. וה׳ אתנו אל תיראו את ע״ה כפו ידיהם ואנשי המחזיקים בידו פנו אליו עורף הזילוהו כי ראו ערותו. על כן נכנע לפנים בראות: אזלת יד כלתה אליו הרעה מאת מאהביו מלפנים. ומעת אשר חשב שהרויח ועלה גורלו לעזאזל נזדלזל בעיני עוזריו. וירד לדיוטא התחתונה בראותם כל מה שעשה אינו אלא תחבולות רשע ומרמה. את ה׳ הוא מגדף ביד רמה ע״י תלמידו המומר ואיוה לאלהות הרבה בהם דבק לאהבה ונעשה כומר. הוא הוציא בנו של ס״ב מן הכלל וזו היה משכורתו תחת עבודתו. זר מעשהו נכריה עבודתו. ועכשיו הוא מאדר ומקלל אותו וכן רבים מן האנשים הזדים המורדים הקשים שהיו בכאן שמסרו נפשם עליו ומלאו ידיו. נפל לבם נתכרכמו פניהם ונעשו כשולי קדרה. ורבים מחשוביהם מתייהדים מכירים עונם פקחו עיניהם מתודים ומודים. ומתאוננים ומתאבלים על הדבר הרע הזה אשר נהיה בקהלם להכשיל הרבים בשאט בנפש וכמעט כסדום היו לולי ה׳ צבאות הותיר לנו שריד. לפרסם את החנפים בכל תושיה יתגלע קלונו של הרודף אחר בתולת ישראל מאורשה קהלת יעקב. וניתן להצילה בנפשו של רועה רוח רודף קדים להדפו ולרדפו עד החרמה. ולא יאמרו המתהללים באלילים ידינו רמה. א״כ מה טיבו של שלום קטיעא דמקטע רגליהון דרשיעיא. וכי בשביל דבר שבממון או של כבוד המדומה היא המחלוקת הזאת. ליעץ על השלום להראות חסידות לגמול לחייבים חסדים טובים כלשון אכתיך המבוססים מאוד בפעם הזאת (אך התגללותך נודעת) כלך לך מדעת משובשת הי״ש ילילנו. שהיא דעת החילונים מכפרי עונות. ואם עצמו פשעים וזדונות. ד״ת מעות קונות (ועכ״ז אינן גומלין להם חסדים טובים. רק לעצמן גומלים חסד) והכסף יענה את הכל מתיר אסורים ומייפה כל כיעור וגנות לאשר דתיהם שונות. לא כן חלק יעקב. חלק שמים ומי יתיר מאן ספין מאן רקיע. הטם ממעשיו להפריע בושני מדבריך הנ״ל איך נוקשת באמרי פיך ברוב דברים בלתי שקולים בפלס הבחינה ומאזני משפט לה׳. רק היית סופג את הכל כאשר שמו בפיך. ואין שליח לדבר עברה במ״ב. כי אין ח״ה גדול עלום מזה.

למחול על כל אלה לרשע עריץ הלז. ובלא לנקום נקמת ה' ותורתו. התוגרת שק וגוזרת מר. לעשות משפט כתוב בלים דמים ומרמה הבליעל הלז עז פנים כנמר. היהפוך כושי עורו ונמר חברבורותיו. ואמתני אפיה ככלבא טעמו תופג וריחו נמר. ת"ל לא אלמן ישראל מאלהיו. ואף אם קצת אנשי בליעל גם מקליבי הזמן יד הפריצים היתה במעל. ברוך שמסר עולמו לשומרים. ואם עוזבי תורה יהללו רשע. שומרי תורה יתגרו בם.

על כן אהו' כבני אגיד לך את אשר עם לבבי. כי מי שלבו נוקפו ורודף שלמונים הוא הרודף לשלום באופן זה בתנאים המחכרים בכתבך עם הגהת המכשול: שמעתה ואתה דע לך שאפילו אם יצויר הנמנע חלילה שכל רבני הדור יסכימו למחול לו. אין שומעין להם שלא אמרו כהלכה. ח"ו מחללים אותן צדיקים ממש. לא יועילו רק להוסיף כבודם בקלון. ולא ירויחו כי אם לעג וקלס מרבה להשביל חלילה חלילה. וכבוד ה' במקומו יעמוד. אנחנו נהלך חושים לפני ה' למלחמה. ולא נעזוב המצוה הבאה לידינו ואשר התחלנו בה בעזרת ה' היא תקום. לא נתן שנת לעינינו עד שנביא אותה לידי גמר כראוי. ומובטחים אנו בחסד עליון יהא עמנו לעזרנו על דבר כבוד שמו יתברך. למען לא תפוג תורה. ולא נשקוט עד לאמת יצא משפט לאורה. וכאשר החל לפול אויב ה' כן נפול יפול הילל בן שחור (כי עתליו ראו כי לא להם יד ה' היתה בם. ומן השמים נלחמו בהם. ונפקחו עיניהם. וידעו עתה כל תחבולותיו מרמותיו והטעותיו. החל גם עשרת מונים. והכירו האמת כי היה בעוכרם. על כן רחקו ממנו ועזבוהו. גם עוילים מאסו בו נפשם געלה בו. כדתבריה בלגנא נפשיה לשלמא נקיט) ולכן הוא מתחנן כעת. וקורא אל שלום עם היות לפי דבריו השיג מבוקשו בכל אופן אבל לב שבורי מרת נפשו כי בא עד קצו ואין עוזר לו. וכל האנשים מאנשי העיר שהיו עומדים לימינו. פרו מאחריו ומשתוקקים כמונו להריס מכשול מדרך עמנו ודוחקים השעה יותר ממנו. למהר לבלתו מזה ולבער הרע מקרבנו. בידעם עונש למפרע שהרעו מאד. ומיום היתה זאת המהפכה לשחת לערים האלה אשר היו כגן ה' מטע ה' להתפאר ראוים לברכה. איך נהפכו סורי הגפן נכריה והנה אימה חשכה, גדולה נופלת עליהם ומונים שנות ורגעים מתי יבוער הרומץ ומעול ולהוציאם מן המבוכה. בכן דע נא שמי גדולה להתגרות ברשע ייעץ כזה. ומרוב אהבתי ותבתי המחויבת לא יכולתי להמלט. מלמלא פי תוכחות (אף אם בעלם נקיות משון. רק במקרה ובשגגה כאמור) עוזה תוכחת מגולה. שלא תבוה ח"ו בנהלת המה מאד. ותזהיר לאחרים בשמנו (להודיעם כל פתשגן כתב הלז. אך שלא לתת העתק) שלא יפלו ברשת זו טמן להם האויב הלוכד. יודע ציד איש שדה. ומי זה ערב אל לבו לגשת לכבות אש תמיד שעל המזבח תוקד (לאכול את העולה כב"ש תמים ונרצה לו לכפר עליו) ותחת כבודו יקד יקוד וטרף זרוע אף קדקוד בני שאון. עם כהן און. אין זה כ"א מכבה בשמן ובזפת: ומגבב לו קש ותבן ונפת. עד שתהא שלהבת עולה מאליה לכלות הבלום והטנופת

וכלל אומר לך ידיד נפשי. לאמרו משמנו. שכל האומר לעשות שלום עם חברו של ירבעם הלזה (וגרוע ממנו בודאי) בדרך פשרה הנזכרת בכתבך. אינו אלא אחד מארבעה בנים לא אמון בם. אם סכל גמור שאין לו ידיעה בענין הש"ץ ימש"ו. או רשע ערום המשיא עצה למכור בנכסי שמים להנאתו ולטובתו מתרפס ברצי כסף נמאס. או הוא פתי מאמין לכל דבר פונה אל רהבי"ם ושטי כזב. ולבו ירא חרד ופחד מנפשו. או הוא מכת הלבושים האדורים של שב"ץ שר"י. דחמרא לילך דחמרא לבזבן משילבנייהו ומכל אבתרייהו.

וחלילה ח"ו לחשוד אותך בשום דבר מאלה קטנה או גדולה. כי ידעתי בן חיל אתה. רק שלא יכולת לעמוד על רב לך. אפילו אומר על שמאל ימין. והעלמת עינך ממ"ש במקום שיש ח"ה אין חולקין כבוד לרב. ואין ח"ה גדול מזה. ואין קי"ה גדול מכשעושין דין ברשעים רעים לשמים ולבריות כאלה. וכל זמן שהרשעים בעולם חרון אף בעולם. והדאגה אשר ביאר לך השוטן לומבית. על לערנו ואבוד ממון. שנשתקע בעסק ביש הלז. הוא דאגה על עולם עובר. יותר ממעל עולם עומד. וכמדומה אילו היה מגיע ליועצים ההם לאחת מאלף ממה שהגיעני בדבר הזה. לקנאת ה' צבאות. בודאי היו נותנים יד לפושעים לחזק ידי מרעים. הנפש ידבר אליך תלאה. ה' יצילך מנסיון. וברוך ה' אשר נתן בנו כח (עם כל חולשתנו הנודעת) לעמוד בהלה. כי על צוארנו נרדפנו בגוף בנפש בממון ובכבוד. ובשבלנו יסורים עצמו מספר. לאהבת הי"ת לא יחרף לבבי מימי. ברוך נותן ליעף כח. ואם הייתי רוצה. הייתי יכול להתעשר ולהלך עמו גדולה וכבוד לרוב. (כאשר יש בידי לברר ע"פ כתבי שטרנים תחת הלשר הגדול. ומאסתי בכל תועלת מדומה. ולא ויתרתי בכבוד שמים מאומה. והלכתי בגולה על אשר לא ידעתי תכלית הענין בראשיתו. תעיתי כשה אובד ואין איש מתחזק עמדי מכל חכמי הדור בעת התחיל שעזבתי את ביתי. ות"ל לא אבד סברי. והחזירני בכבוד גדול לביתי. אחר הילוש ממש. כמה הודות חייבים אנו לשלם על זאת. ועתה אחר אשר יצא כמוגה לצדק. ורבים אשר אתנו המחזיקים במעוז הדת. לאת עת לאלהים לעשות משמרת ושוב לתורה. איך ישוב לבנו. הם לזרעת דאבא. הגיגה לי אם

אצדיק אתכם. בתומתי העותי לא ארפה. כי מבטן אנחנה ואל אדם לא אכנה. לא נסוג אחור לבי ומוצא שפתי לא אשנה. אף אם עדיין אנו בצער כל עוד שלא הוסר המכשול מדרך עמנו מ"מ בטוחים אנו בה' קרוב לבוא עתה. וימיה לא ימשכו. גם זו לטובה. כי נתקיים הכתוב מעט מעט אגרשנו. אל ידפנו. ולא יועילו כל מליציו לו לנו. אך אם הם אוהביו באמת ייעצוהו על השלום האמתי לשוב מהר תשובה גמורה לא בעקבה ורמיה. אז טוב לו וירבה שלום אמת בעולם. ואם ככה יעשה בודאי תהא ימין מקרבת. אכן עכ"ז פסול הוא להוראה כל ימיו. שחשוד הוא על הדבר שנים רבות. ונשתרש בחטא ומשוקע בטיט היון עד צוארו. מי יאמר לקבל אחריותו עלינו. והחושב שמצוה לגמול חסד לחוטא שוטה זה. על כל פשעיו עודנו לא ישוב. יכניסהו ולביתו כבוד והדר יעטרהו. אם רואה זכות לעצמו בכך. יזכה בו לפ"ד וישמח בו. ולא יחוב לאחרים שלא מדעתם. ואת לא עלתה על דעתי מן היועצים ההם. תרתי עבדי. אפסיינהו דלא זכו. לנפשייהו שלא זכו ומנו דלא זכו לנפשייהו לא זכו להברייהו. ולא רצו להיות מהנטפלים לדבר מצוה. אלא שרוצים לסייע ידי עוברי עברה. שרא להו מרייהו. איהו בדידהו ואנן בדידן. סייעתא דשמיא להוי בסעדן. כל זמן ועדן. והתענג על רוב שלום כנפשך תתעדן. והיה זה שלום מן דורך הטהור יעקב יעב"ץ ס"ט.

אחר הדברים האלה ואלהים נשא את ראש ר' צבי הירש ונקרא לאב"ד ור"מ בקהל אשכנזים שבלונדון. וילך לשם דרך האללאנד ויתעכב בהאג ושם חתום בהסכמה על ס' מבין חידות ביום ב' כ' אלול תק"ז בזה הלשון: צבי הירש בהגאון מ"א"ל זצלל"ה מצורתו פרוסה לק"ק לונדון ההולך לדרכו נוכח ה' למכון שבתו בק"ק הנ"ל." בעיר המלוכה הזו ישב בהשקט ובמנוחה, כי בני עדתו הספיקו לו די צרכו ויותר בשכר הרבנות והכנסות שונות, ולא חסרו לו שם רק לומדים מופלגים בתורה ובית ועד לחכמים ותלמידים הגונים למלאות אותם בישיבתו רוח דעת, דעת התירה, ולהבינם בש"ס ופוסקים שמהם תצא ההוראה. על החסרון הזה מאנה נפשו להנחם. ולא ערבה לו המנוחה בלונדון ויאמר בלבו מי יתן לי מקום באחת הקהלות באשכנז ואשכנה שם ואקנה תורה בשמוש חכמים, בדקדוק חבירים ובפלפול התלמידים וטוב לי אז מעתה. והשמועה באה לעיר הלברשטט שברצון ר' צבי הירש להמיר רבנותו בלונדון ברבנות אחרת ויבחרו אותו בני עדה המפוארה הזאת, שהיתה בימים ההם עיר מלאה חכמים וסופרים, לרב אב"ד בעיר והמדינה ויכתבו לו כתב רבנות י"ד מנחם תקכ"ג ויעש כרצונם ויבטיחם לבוא לשנה הבאה להלברשטט לישב על כסא הרבנות בתוכם.

ויקם הרב את דברו ויסע מלונדון ויבוא להלברשטט בר"ח סיון תקכ"ד (אויערבאך קורות היהודים בה"ש צד 91) ומשם הלך לבקר את משפחתו לאמשטרדם ושם חתום בהסכמה על ספר שנות חיים (אמ"ד תקכ"ה) כזה: „פה ק"ק אמשטרדם יע"א יום ו' עש"ק ז"ך תמוז תקכ"ד הקטן צבי הירש העומד עלי דרך ומצפה לק"ק הלברשטט והמדינה יע"א. (וע' למטה בהערות). בעיר הלברשטט ישב על כסא ההוראה עד תום שנת 1770 למספרם ונתקבל לק"ק מנהיים לאב"ד ור"מ. עיר ואם בישראל אשר בה ישבו מעולם רבנים גדולים על כסאות למשפט. אולם גם שם היתה ישיבתו רק זמן קצר, כי אחרי יציאת ר' אהרן מנזע צבי מברלין לאנשבך בשנת תקל"א עיני עדת ברלין היו תלויות בו עד כי נגמר הדבר ויבחרו אותו לר"מ ואב"ד בברלין וישלחו לו כתב הרבנות הזה כפי אשר מצאתי בפנקס הקהל וזה לשונו:

בהתאסף ראשי עם, בעלי אסופות יחד, בצירוף אסיפה גדולה, מיחידי סגולה, חברים כאיש אחד, ויהי בהקהל העדה, ויריבו את חורי יהודה, באמרם החכמה מאין תמצא איפוא, מה אנחנו יושבים פה, כצאן אשר אין להם רועה, מדרך השכל וידוע תועה, למה נגרע מכל ערי ישראל, ובתוכם רב המשיב לשואל, קצין שוטר

ומושל, אשר מליו יקימון כושל, ובנו אין לנו מנהל, אשר אור תורתו עלינו יהל, וארצנו מבורכת בחלק אלוה ממעל, בתורה ובשם טוב מוכתרה, בעושר וכבוד מעוטרה, וכתר מלכות נעדרה. ועתה הבה ונתחכמה, לאיש מלא רוח חכמה, נקח לנו ראש הגולה, פאר הדור מבחר הסגולה, מי יעלה לנו בתחלה, המישר ארחותינו והמסקל המסילה, ונחה עליו רוח ה׳ כנאמר, ויישם את דבריו בפינו לאמר, צבי לצדיק יסוד עולם, מגלה עמוקות וכל נעלם, ויהי בישורון מלך, וקול שופר הולך, יהי אדונינו מורינו ורבינו, הרב הגאון, מרוה כל צמאון, המאור הגדול, עוז ומגדול, נודע ביהודה ובישראל מפורסם, תורתו כמים לים מכסים. גבורתו מי ימלל נבון והכם הכולל, פ״ה נ״י ע״ה כקש״ת

במהור״ר צבי הירש נר״ו בהגאון המפורסם מהר״ל

זכר צדיק לברכה, ישב על כסא המלוכה, קנה חכמה קנה בינה, לאב״ד ור״מ בקהלתינו והמדינה. ידין ויורה כדת וכתורה, במקרא בשכל ובסברא, ובתלמודא כולה, אפילו במסכתא כלה, חריף ובקי, משנתו קב ונקי, ברוחו פי שנים, יהיה לנו לעינים, ועתה אחרי הודיעו אלהים את כל זאת אותו, אין נבון והכם כמותו, יישפוט בצדק כל ריב ומצה, ויפוצו מעינותיו הוצה, ישקה כל העדרים, זקנים עם נערים, מנחל עדניו, ויאריך שניו, וישב על גפי מרומי קרת, פה ברלין בממלכת גברת, ובידו מטה עוז שבט למשול, להרים מדרך עמינו כל מכשול, ומצודתו פרוסה, למסתור ולמחסה, על כל הקהלות, ובני הגלילות, הסמוכים ונראים עמנו, הסרים למשמעתו של אב״ד דקהלתינו יצ״ו מלפנים, מימים ושנים.

א) ולא באנו לסתום אלא לפרש, אל ימנע את עצמו מבית המדרש, להחזיק עמוד התורה והעבודה, לתורה ולתעודה, בתלמידים הגונים ובחורי חמד הבאים בצלו, צל החכמה לחסות תחת כנפו, אבר האיך, כפי הזמן והצורך, ובפרט להבינם בינה יתירה, להאכילם חלב דטה ובישרא דתורא, בפלפולא חריפתא טוב ושמן, בכל התחלת הזמן.

ב) ויקבל שכר על הדרישה, בשמעתא ואגדתא, ביומא דכלא בשבתא, בשבת שובה, להורות תשובה, ובשבת הגדול, התורה להגדיל, ולדעת חכמה ומוסר, אשר לא תעשינה ואסור.

ג) את דבר המשפט דן ידין, בין איש ובין רעהו כל ריב ומדון, בדיני ממונות ובאיסורא והיתרא, ושומאה וטהרה, ולכל דין ומשפט יצרף עמו עוד שני דיינים אשר יתמנו, מאלופי הקהל יצ״ו.

ד) ויברך את העם, בקול הנעים, בברכת השם, בתפלות טל, וגשם גם תפלת נעילה, לאל נורא עלילה.

ה) לקדוש ה׳ מכובד כפי התקנה הישנה, יעלה לתורה שלישי, בכל שבתות השנה.

ו) גם יהיה לכבוד אדמ״ו נר״ו מקום חשוב בבהכ״נ הקבועה לפי כבודו בכותל מזרחית ראשון בקודש, לצד דארון הקודש משמאלה, וכן להגבירה הרבנית מקום חשוב בעז״נ הקבועה לה.

ז) אמנם יש שכר לעמלה של תורה, מה׳ ומאתנו בני קהלתינו יצ״ו שיותן לו לשכירות הקצוב מדי חדש בחדשו, סך המשים זהובים ומלבד השכירות

מבני המדינה כידוע, ומעות תנאים וחופה וחבר ומורינו, ושכר פסקי דינים בקהלתינו ובמדינה, ושאר הכנסות לגמולו, ורוח והצלה אשר יעמוד לו, המה בכתובים בכתב יושר בפנקסאות, ולא יגרע כחו, מכחי הרבנים הגאונים, שקדמוהו בכל הנאות.

ח) גם יהיה לו בית תלמוד ובית ועד לחכמים שמשם תצא הוראה, ומיוחד לפי כבודו דירה נאה.

ט) כל הא דלעיל נעשה ונגמר בכי טוב באסיפת ראשי עם קודש ח״מ, וקבלנו עלינו לאשר ולקיים, בכל חומר ותוקף מעשה קהל וטובי עיר שא״צ חיזוק וקבלנוהו לרב ומורה בגילה ורינה, בקהלתינו ובמדינה, משך שלש שנים רצופים מזמן ביאת אדמ״ו למחנינו, לתקוע אהלו אוהל מועד בתוכינו. למען שלא תהא האמת נעדרת, לאות אמת למשמרת, לצבי לכבוד ולתפארת, באנו על החתום כל האסיפה המאושרת, בשני בשבת ר״ח זיו לאבות, לפרט

אז יצליח וישכיל (תקל״ב)

פה ק״ק בערלין יע״א.

הק׳ פייטל בערלין. — הק׳ איצק ריז סג״ל. — הק׳ וואולף רינטל. — מאיר מינדן. — זאב וואלף ברמה״ש. — בער פאל סג״ל. — יוסף בר״פ. — אייזק דעסויא. — הק׳ יהודא ליב ברוינשוויג. משה ריז מבערלין. — משה סג״ל באמבערג. — דוב בער לוי. — הק׳ יואל נויאן. — הק׳ נתן בר״ל מה״ש. — הק׳ ראובן בר״מ צילין. — הק׳ יוסף בר״ל עלקש. — מאזוס רינטל. — פייבל ריז סגל. — הק׳ משה פרענקל. — מאיר פרענקל. — משה רינטל. — יהודה לוי. — נפתלי הירץ רינטל. — וואלף מינשטר. — מרדכי גומפל מינדן. — מרדכי פריזאק. — הק׳ יעקב צבי. — הק׳ יוזפא מינדן. — יוסף בר״ש בר״א. — הק׳ זאב וואלף עלקויש כ״ץ ראפפורט. — משה אשכנז. — אברהם בר״ו קראטשין. — דוד כהן. — אברהם ברא״ק. — נתן כהן. — הק׳ זלמן רינטל. — הק׳ יואל במהור״ר זנוויל ה״ש ז״ל מברלין. — הק׳ צבי הירש בר״ן. — פתחיה ב״כ צבי סג״ל. — הק׳ דוד מק״ב. — הק׳ חיים בר״ש ז״ל מלאנצ-בורג. — הק׳ אהרן ב״כ וואלף מינשטר. — הק׳ שמעון האלי. — הק׳ יוסף בר״ה בר״י. — ברוך דעסוי. — הק׳ ליב האלענדר סג״ל. — הק׳ איצק סג״ל מה״ב. — הק׳ מאיר בלא״א המנוח מה״ו בונם איגר זצ״ל. — הק׳ פייבש (פייבל ?) מפפד״א. — הק׳ יוסקי מהמבורג. — הק׳ אברהם בר״י ברא״ת. — הק׳ משה העלפט. — הק׳ ברוך בר״י עשווא. — הק׳ אורי פייבש בר״ה שליט״א. — הק׳ נפתלי הירש בהרבני מה״ו יוסף פרענקל. — הק׳ יוסף בהמנוח מהור״ר מורי בישיין זצ״ל מפראג. — הק׳ זכריה ב״כ פייטל יצ״ו. — הק׳ אברהם שטראס-בורג. — הירץ בינג. — הק׳ משה מינדן. —

האופן ששמשו בו אלופי הקהל בהתמנות ר׳ צבי הירש הוא זה: אחר הסכמתם למנות אב״ד ור״מ נמנו וגמרו ביום א׳ ט״ו טבת תקל״ב „להתאסף מהיום תוך ארבעה עשר יום אלופי ל״ב אנשים יצ״ו דקהלתנו ובאותו האסיפה יבחרו מחכמי גאוני הזמן הראוים לאב״ד ור״מ בקהלתינו, ולאחר שנברר הראוי לכך יתאספו תוך חודש ימים אסיפה מאושרת מבני קהלתנו למנות ולקבל מאותן הראוים

גאון אחד לאב״ד ור״מ בקהלתנו, והותנה בפירוש שיכתבו דעותיהם על פתקאות בהסתר ויניחו בקלפי, והיה מי שיעלה לגדולה על פי רוב הדיעות שבקלפי הוא יהיה הקדוש לאדונינו מורינו ורבינו אב״ד ור״מ בקהלתינו עכ״ל בפנקס הקהל (דף קפ״ב ב׳). שוב התאספו בכ״ה טבת תקל״ב ונמנו וגמרו „על פי רוב הדיעות שאותו הרב הגאון אשר יתמנה לאב״ד ור״מ בקהלתינו יקבל משכרו מקופת הקהל מדי חדש בחדשו סך חמישים זהובים אין קוראנט ובפירוש הותנה שלא ינתן לו כפל שכירות ברגלים״ (שם שם). — וביום א׳ כ״ד אדר שני תקל״ב התאספו הפרנסים וט״ז אנשים ועמהם ל״ב אנשים בעלי התמניות ובצרוף עוד אסיפה מאישרת עד ס״ג אנשים ועד בכלל ויבחרו את הגאון מ״ה צבי הירש נר״ו שהיה „כעת אב״ד ור״מ בק״ק מנהיים״ לאב״ד ור״מ בקהלתינו (שם דף קפ״ג א׳).

בימים ההם בתוקף תקל״א התגורר בברלין הרב הגאון ר׳ רפאל בר יקותיאל זיסקינד שהיה אז אב״ד בק״ק פינסק ובא משם לעירנו להדפיס ספרו תורת יקותיאל על ש״ע יו״ד עם קצת שו״ת בסופו ונגמר פה בדפוס בשנת תקל״ב. שמע חכמתו הלך לפניו ובבואו הנה כל גדולי העיר חכמיה ורבניה הקדימו את פניו, וביום ער״ה ניסן שהיה אז יום מיועד לחברת גמילות חסדים בכל שנה ושנה הפצירו בו לדרוש בקהל עם הרשת מיסר בנהוג מימים ימימה וימצאו דבריו חן באזני אצילי העדה (אשר מקצתם היו בני משפחת יפה וכמוהו היו מגזע הגאון רבינו מרדכי יפה בעל הלבושים) וזאת היתה נסבה שטרחו הרבה להושיב את הרב ר׳ רפאל הכהן על כסא הרבנות בברלין. (זכר צדיק לר׳ ליזר קצנאילנבויגען דפוס ווילנא תרל״ט צד 52—53) ולא עלתה בידם כי גורל ר׳ צבי הירש עלה בתחלה והיתה לו עדת ברלין לנחלה.

במשך שבתו פה ברלין היתה תורתו אומנתו. הורה ודן דין אמת לאמתו ובישיבתו הגדולה לימד דעת את תלמידיו הרבים אשר שתו בצמא את דבריו. ויותר שהיה מתאמץ להגדיל תורה ולהאדירה כן הוסיף דעת בחכמת הלמודיות, קרא בספרי פילוסופיאה, הנדסה, חכמת הטבע, דקדוק ובקורות ישראל, כעדות ספריו ומכתביו שנזכיר למטה אשר מיעוטא דמיעוטא נתפרסם בדפוס זה מקרוב. גם את רבינו משה מדעסא אהב ויכבדהו מאוד, והוא הראשון בין רבני זמנו שהכיר מעלת העתקת התורה לאשכנזית שהעתיקה בן מנחם וביום ו׳ י״ב אלול תקל״ח כתב הסכמה הנאה להכותב והנאה למקבלה הוא החכם בן מנחם, ונדפסת בראש החומש נתיבות השלום (ברלין 1783). בהסכמה הצחה הזאת מקונן הרב הגאון הזה כי נשכח מעמינו מקור לשון הקודש ויסודו, ושפת הארץ אשר יגורו בה בני ישראל זרה להם ואין בפיהם נכונה. וכבר צוח על זה מ״ה הרב החכם הרופא ר׳ מרדכי גומפל שנאבר המכונה פראפעססאר לעוויזאהן שהיה גם הוא מילדי ברלין ומתלמידי ר׳ דוד פרענקל בעל קרבן העדה (ראה ספרו מאמר התורה והחכמה לונדון תקכ״א דף ח׳ א). ואלה דברי הגאון ר׳ הירש שם בקיצור: „הן רבים עתה עמי הארצות למשפחותם לגוייהם אשר נתן ה׳ בלבם להאמין בתורת משה ובנביאים הקדושים ובינו במקרא נשא את לבם לקרבה אל המלאכה להעתיק המקרא איש כלשון עמו ויעשו להם מטעמים כאשר אהבו. ואנחנו עם בני ישראל וביותר יושבי הארצות האלו אשר כולם אשכנזים בשם יקראו . . . בלעגי שפה נדבר כי ערב זר ואין אתנו מבין ויודע אשורית לאשורו לפרש שיהו ללועזות בלע״ז לבד שטו העם ולקטו מספרי האומות העתיקו מהם מלין

ויהי ערוב כבד מאוד. ועיני ראו הביבליאה הנדפסת באמשטרדם ברשיון גאוני עולם ד״ד ארצות פולין ז״ל בשנת תל״ט, גם זה כמו עשרים שנה נעתק באמשטרדם, וכל אלו אינם מספיקים כלל בפרט בחבור הכתובים לישב דבר דבור על אפניו. הן הנה היו לבני ישראל החפצים להבין הדברים למען יכונו על שפתותיהם ולשונם בפיהם ימתיקו, הן לא בידם טובם ויביאו עצות מרחוק ובילדי נכרים ישפיקו, והיו לצור מכשול לנערי בני ישראל כי ימוצו דעות זרות נכריות אשר לא מבני ישראל המה. הן כל יקר ראתה עיני אשר קם ונתעודד גבר חכם בעוז הרבני המופלא החכם המושלם כמהור״ר משה דעסא נר״ו נודע בשערים אשר לו יד ושם בחכמות תורניות ותלמודיות וטבעיות ובדקדוק לשון הקודש וביחוד בלשון אשכנז פי שנים ברוח שפתיו. על כן עמים יהודוהו יתנו עדיהן ויצדקו כי לא נמצא כמוהו אחד מני אלף מהם ומהמונם, איש יודע דבר ומליץ לחבר בפה צח בכתבם ולשונם, ונשאו לבו בחכמה לעשות כוונים למלאכת השמים לפרש כל חמשה חומשי התורה בלשון צח. ולהיות ידעתי את האיש החכם השלם מהר״ר משה הנ״ל ומובטחני שלא יצא דבר שאינו מתוקן מתחת ידו. ועיני לנוכח יביטו התועלת היוצא מזה לכל הבא בשם ה׳ לדעת צחות לשון המקרא ופשריה יחחוה ולא יעופו עוד הנערים, לשתות מי באר תפרוה זרים, אחרי אשר ימצאון מים קרים, מים חיים נוזלים מן הרי ישראל אשר לא יכזבו ולא יטו מני דרך מסלת ישרים, לכן יצאתי מגדרי ואף ידי תכון וזרועי תאמץ להסכים להרפיס חמשה חומשי תורה באופן הנ״ל. . . הק׳ צבי הירש

בימים ההם יצאה פקודה מאת המלך פרידריך הגדול להעריך לפניו בלשון אשכנז היסודות אשר עליהן נוסדו כל דינא ממונות שבשלחן ערוך חושן משפט ואשר על פיהם יפסקו רבני מדינותיו כל דברי ריבות בישראל. ויבקש הרב ר׳ הירש את החכם ר׳ משה מרעסא להעמים על שכמו עול מלאכה הגדולה הזו ויאות הפלסוף לרבו ר׳ הירש כאשר חפץ, והרב בחן את דבריו והסכים על ידו, ונדפס הספר הזה בשם ריטואלגעזעטצע דער יודען עם הקדמה כתובה בראשון לחודש פעברואר 1783 ונמצא גם בכתבי החכם מענדעלסזאהן חלק ששי צד 3 עד צד 118 שנדפסו בשנת 1845 בלייפציג בדפוס בראקהויז — והחכם הישיש ר׳ בעריל גאלדבערג בהמגיד תרל״ט צד 54 העיד ואמר: „בעיני ראיתי ספר השמים והעולם לאריסטו מתורגם בלשון עברי בכתב יד נשלח לו (לר׳ משה מרעסויא) משלוח מנות בפורים מהגאון ר׳ צבי הירש אב״ד דברלין בכבוד גדול ועודנו בכתובים בבית המדרש של אשכנזים בעיר לאנדאן״ עכ״ל. —

אהבת נפש הרב הגאון הזה להפלסוף בן מנחם היתה נטועה בלבו מזמן רבנותו בהלברשטט כי שם שקד על ספרי הפלוסוף הזה והרוה נפשו הצמאה למדעים ממעין טהור זך ובהיר אשר כרה משה בן מנחם בעוצם ידו כנראה ממכתב הנדפס בספר:
Briefe von Herrn Boysen an Herrn Gleim Frankfurt u. Leipzig 1772 II S. 261. ומשם ביידישע צייטשריפט מגייגער חלק י׳ 1872 צד 232 והלאה. כותב המכתב הוא Fr. Eb. Boysen שהיה כומר בקוועדלינבורג נולד בהלברשטט 7 אפריל 1720 ונפטר בקוועדלינבורג 4 יוני 1800 וידיו רב לו בחכמת לשון עבר ובמקרא קודש וחבר ספרים על זה הענין. והאיש אשר אליו

הערך מכתב הזה הוא המשורר המפורסם גליים בהלברשטט וזה לשון המכתב היקר הזה הנכתב בחודש אוגוסט 1770:

»Wenn Herr Hirschel Löbel den Talmud aus der Synagoge schafft, und dafür Moses Mendelssohns philosophischen Phädon einführt, dann wollen Sie sein Freund werden, und selbst die Christen ermahnen, sich oft in der Synagoge zu versammeln! Nein, das wird Herr Hirschel Löbel zuverlässig nicht thun und das kann er nicht thun, weil er zu sehr Rabbine ist. Er verehrt aber mit uns den berlinischen Sokrates und er ist stolz darauf, dass dieser Kopf aus seiner Nation aufgestanden ist. Den Phädon wird Löbel zu Hause lesen, und den Klugen in seinem Volke wird ers rathen, die grossen Lehren dieses Weltweisen ins Herz zu prägen; die gewöhnlichen Vorlesungen in der Synagoge aber wird er, ohne sich an Herr Gleimen zu kehren, fortsetzen, und bei dem Schlusse jedes Abschnitts, der vorgelesen worden ist, wird er, Gleimen zum Verdruss, den Wunsch ausrufen lassen, den die Talmudisten dem Schlusse eines jeden Kapitels aus der Gemara anzuhängen pflegen: Möchten wir doch diese Lektion wieder lesen! Und auf das Studium des Talmuds, welches unter den halberstädtischen Juden beinahe ganz aufhört, wird er dringen mit einem noch feurigern Eifer, als mit dem Gleim darauf dringt, dass nur Schriften, die erleuchten und bessern, gelesen werden sollen. Der Herr Oberrabbi hat mich in diesen Tagen besucht. Er war so voll von Ihrem Charakter, und so tief gerührt von der Ehre, die Sie ihm erwiesen haben, dass ich diesmal von seiner talmudischen Gelehrsamkeit nur wenig habe profitiren können. Die Einsichten dieses Mannes in die jüdischen Wissenschaften sind, glauben Sie mir, gründlich, ausgearbeitet, lebhaft; und sein Herz ist nicht tückisch, nicht falsch, nicht menschenfeindlich, vielmehr, so viel ich es kenne, natürlich ehrlich, natürlich gütig. Herr Löbel wünscht, mein Freund, dass Ihnen die grossen Verdienste der alten Lehrer seines Volkes um die Literatur eben so bekannt werden möchten, als Ihnen Mendelssohns Verdienste um die gereinigte Philosophie bekannt sind, und er hat mir aufgegeben, Ihnen zu sagen, dass er das wünscht. Wenn Sie die talmudischen Schriften, mit welchen Löbels zahlreiche Bibliothek angefüllt ist, in ihrem Dialekte lesen könnten, so würde Ihre Seele zwar nicht zu derjenigen Verehrung der jüdischen Philosophie emporgehoben werden, von der die Seele unsres Rabbinen durchdrungen wird. Sie würden aber doch, und das lässt mich Ihr Geschmack und Ihre Billigkeit hoffen, die Bemühungen der neueren jüdischen Gelehrten, das Reich der Wahrheit zu erweitern, nicht mit Verachtung belegen.«

היכת רבינו הגאון לחכמות הלימודיות שנשתבח בה במכתב הזה מאיש חכם שאינו בן ברית נודעת לנו גם מהקדמותיו ומהסכמותיו הנדפסות בראש ספרים ישנים מחכמי דורות שעברו שחזרו ונדפסו מחדש בימיו או שנתחברו מרבני זמנו. ואלה דבריו בקיצור מעט בהסכמתו כתובה בברלין יום ב׳ כ״ז טבת תקל״ז בראש ס׳ עמודי שמים לר׳ ברוך בר יעקב משקלאוו (ברלין תקל״ז 8): הלום ראיתי מקרוב הביא לנו איש מארץ מרחק הרבני המופלא החכם המושלם מהור״ר ברוך נר״ו בהרב המאור הגדול מה״ו יעקב ז״ל מק״ק שקלאוו, כולל חכמות רמות, חכמת הנתוח וחכמת המדידה והתבונה. ומעט מהם אשר ליהודים כבתבם ובלשונם עד שכמעט נשכח זכרם ואבד הונם. ועם היות כי עצמות התורה היא לבדה ממלכת גברת וכל החכמות לה כשפחות ועלמות, מ״מ אין מן הראוי להיותן ממנו נעלמות, גם שכבר היו לעולמים יהדיו יכונו על שפתי החכמים, רבותינו הקדושים ז״ל אשר בארץ המה, ולא באלו לבד אלא בכל חכמת הטבע ידם רמה, כי באמת כולם צריכין לכמה דיני התורה ומשפטיהן, יען מידיעת צמחי האדמה ושרשיהן, ושיעור יניקתן והתפשטותן

ומזגי הדברים וטבען יגלגל יכולת הבלן וליחותן. יצאו כמה דברים בדיני נטע רבעי וערלה. ולהפריש בין החיה והבהמה והעוף למינהו וכל שרץ השורץ. וצריך להכירם כי כל אחד לבדו משפטו הנה נחרץ. ואיך יכול להבחין בין דם לדם. אם לא ידעו מזגי בעלי החיים ויסודם? והגבילו להעביר על הכתם סממנין ישבע. להכיר בין דם לצבע. וכל זה מידיעות פליאות חכמת הטבע. וכמה פעמים עינינו הרואות יש אשר יאמרו ראה זה חדש הוא. הדשים מקרוב באו. והמה בכתובים כלולים ובלועים בדברי רבותינו ז״ל ושם נמצאו. ורובם ככולם היו אצלם מקובלים ורמוזים בזאת התורה אשר שם משה. מ״מ לא נמנעו מלחקור ולעמוד על שרשם וביותר אלו החכמות אשר כמה גופי התורה בהן תלויין. ועליהם בנויין. כי מי אשר יקשה לו דבר בפתחי נדה. בחכמת הניתוח תשובתו בצדה. וחז״ל עמדו על מנין האיברים ועל משקל הבשר עד שגמרו לאמור. כי ישוה בשר אדם לשל המור. וחקרו בשערות האדם אם מתחתיהם יצמחו. או בראשם ימתחו. ודוך גדילתם בכמה ימים לשעורים מגיעים. וכל אלו הלכות קבועות דברי חכמים כדרבונות וכמסמרות נטועים . . . ובדיני סוכה וערובין מי יבין הידות. אם לא חכמי לב אנשי מדות. וכמה מאנשי השם אשר בשם נקראו. גדולים הקרי לב גבוהים מכל עם יראו. ובבואם אל מס׳ כלאים בבתיהם ההבאו. יען אור חכמת המדידה לא נגה עליהם ועדיו לא באו. ואצל חכמת התכונה. אשר היא עולה על כולנה. עיקרה ושרשה נתנה. למשה מורשה וממדבר מתנה. לישראל למנה. חדשים לקדש שנים לעבר. שנות שני המאורות הגדולים יחדיו לחבר. ואם באמת לדעתי דָרכו בדרכי בטלמיוס ושבילם. ויש לי ראיה בזה אלא שאין כאן מקומו. מ״מ אחרי שגם בזה יצא חשבונם מכוון לא נוכל להתעלם. מן הידיעה עד מקום שיד שכלנו מגעת לעמוד על חשבונם. לעשות רצון קונם. והמתעלם ממנו עליו עם נביאים נבאו. את פועל ה׳ לא יביטו ומעשי ידיו לא ראו. וחכמת המדידה עמה נקשרת ומחוברת כשני רעים. כי היא בנויה במועצות ודעת על שלשים ורבעים עכ״ל. — ולרוות נפשות צמאות לשתות מי החכמות הלמודיות מסר הגאון ר׳ צבי הירש לר׳ ברוך משקלאוו הנזכר גם ספר יסוד עולם לר׳ יצחק הישראלי תלמיד הרא״ש שהיה בכתב יד אצלו כמוס באוצרות ספריו והסכים ביום א׳ ח״י שבט תקל״ז להדפיסו בברלין, ויצא שם לאור בשנה ההיא (ובתוספות רבות מהחכם מהור״ר דוד קאססל ור׳ דוב בער גאלדבערג ברלין תר״ה — תר״ו) — ובראש עמודי שמים הביא ר׳ ברוך משקלאוו ביאור פלוגתא דב״ש וב״ה בברכות בענין מאורי האש או מאור האש ששמע מר׳ צבי הירש על פי הכמת הטבע וכמו כן שאר דברים בגמרא ותנ״ך מבוארים מהגאון ע״פ הטבע והמושכל ואמר עליו: ברוך שחלק מחכמתו ליראיו!

ודי בזה לראות ולהכיר ערך הגאון הזה משאר גאוני זמנו. ובאמת לא קם רב כמוהו בעדת ישראל בברלין מיום הוסדה בשנת תל״א עד יום בואו הנה לאב״ד ור״מ בקהלתינו והמדינה. גם אנשי גאליציא חשבו מחשבות לקבלו מברלין להרב המדינה (כוכבי יצחק מחברת 18 ווין 1853 צד 56) אולם בעצת הכומרים נבחר רב אחר. ובָרא כרעא דאבוה. הוא הגאון ר׳ שאול אב״ד בשנת תקל״ז בפ״פ דאדר וגם הוא יצא לעזרת ר׳ ברוך משקלאוו בחתימתו על ספר יסוד עולם. וכן נמצא ממנו מכתב בראש החומש עם העתקת ר׳ משה מדעסא שכתב כנראה ביום האחרון משנת תקל״ח להקצין התורני ר׳ ירמיה בר בענדיט בר ירמיה פערשט (נפטר פה ח״י טבת תקין)

ובאביו הגאון ר' הירש מקונן גם הוא על התרשלות בני דורו בלמוד לשון עברית ועל כי בלולה שפתם בלשון המדינה ולשונם לשון עלגים. אף הוא חוזר ושונה דברי הגאון אביו בהסכמתו לכבוד המעתיק רמ"ד והוסיף עליו לשבחו ולפארו בשיר וכו אומר עליו:

בעומק פירוש הפליא עצה, ובהלקת הלשון עליו רוח אל רחופה.
על זאת יתפלל כל חכם, לחלוק כבוד אל משה, מנה אחת אפים
יאריך אל ימין יבהיר אורו כשחק, ויהשוב קמיו כשחק מאזנים
הוי כל צמא בואו דרשו ספר וקראו, טעמו וראו נפת נטופה.

גם רבני בית דין ברלין בימים ההם: ר' שמואל זצ"ל מבראנדבורג אב"ד שטרעליטץ, ר' יהודה ליב פארינבאך, ר' שמעיה בר חיים לאנדסבערג ור' אהרן הלוי הורוויץ אב"ד ישקוד והאוינפוט כלם שמחו לקראת העתקה זו וישפכו בוז ולצון על ההעתקות הקודמות לה ובפרט על העתקת הביבליאה האשכנזית דפוס אמסטרדם משנת תל"ט הנדפסת בראשון גאוני ד' ארצות: „וגם היא מבלי דעת מלין יהביר . . . והיא שעמדה למכשול ולפוקה בנינו ובחורי ישראל הכריע" (שם בהסכמתם מיום ה' ח' השון תקל"ט) — וברשימת הפרענומעראנטען על החומשים הללו הנדפסת שם בראש חלק בראשית נרשמו גם רבנים בפולין וליטא: הרב ר' אליעזר אב"ד דנעשוויז, ר' זלמן בר"א מווילנא הרב מפאקראעי, מו"ה משה אב"ד דקלעצק והרב ר' משה אב"ד מזאליבאקע. — אולם הרבה מרבני זמנו ובפרט ר' רפאל הכהן אב"ד אה"ו לא כמחשבות הרב דברלין ובנו הרב דפפד"א מחשבותם והמה הבאישו את ריח המעתיק וההעתקה בעיני העם וירדפו ויחרימו הקורא בספר התורה שהועתקה ע"י בן מנחם ודנו אותה לשרפה ולמאכולת אש (ע' למטה בהערות).

וישב הגאון ר' צבי הירש בברלין בצל התורה בהשקט ובמנוחה וינהג עדתו בצדק ואין מחריד אותו מסביב. אולם פתאום רוח רעה החל לפעמו בסבת המכתב דברי שלום ואמת שהדפיס ר' הירץ וויזל בשנת תקמ"ב בברלין להשקיט החרדה הגדולה שנפלה על רבני אוסטריאה על דבר הפקודה של קיסר יאזעפה השני בענין סדר והנהגת הלימוד של ילדי בני ישראל בכל מדינות ממשלתו. במכתב הזה שיצא ללמד זכות על הפקודה הזאת מצאו רבני פולין רשת טמון להעביר הלילה בחורי ישראל מנימוסי הדת, והיה לזרא בעיניהם בכלל על שהרבה בשבח חכמות הלמודיות ובפרט על מה שהביא שם מאמרם בויקרא רבה סוף פרשה א' כל תלמיד חכם שאין בו דעת נבלה טובה הימנו. — בראש הרבנים האלה שחרפו וגדפו את ר' הירץ וויזל עמד הגאון אב"ד דליסא ר' טעבלי הארהוב מבראד שדרש כנגדו בשבת הגדול תקמ"ב בבית הכנסת הדרשתו הנמצאת בידי בכתיבת יד והעיר עליו כל המתו והוא ובית דינו דנו את המכתב הנזכר לשרפה ויכתבו עם הבל רבנים אחרים מפולין להגאון ר' צבי הירש לברלין שיהיש וימהר להוציא פקודה מפרנסי ומנהיגי ברלין שבל ירים עוד ר' הירץ וויזל את ידו לכתוב ולדפוס עוד דבר בענין הזה.

דברי הרבנים המסיתים הללו עשו רושם בלב הגאון ר' צבי הירש והטו את לבבו אחרי שונאי נפש ר' הירץ וויזל וכמעט כלתה אליו הרעה לולי משה בן מנחם יצא לעזרתו במכתבו לר' דוד פריעדלענדער (י"ז אפריל 1782) ויבקש ממנו שידבר על לב חמיו ר' דניאל יפה וגיסו של ר' דניאל הנגיד ר' אייזק דעסויא (בר שמחה

בונם בר וואלף נכד הרמ״א) שהיו אז ראשי קהל ברלין שלא ישמעו הפעם לקול הרב ר׳ צבי הירש ולא ימלאו בזה רצונו, כי מצד השכל והסברא וכן מצד פקודת המלך הרשות נתונה לכל איש בין שהוא בן ברית בין שאינו בן ברית לחוות דעתו כפי חכמתו ובינתו כרצונו בסיועת הדפוס ואין מי שימחה בידו. ואם רצון הרב להצדיק עצמו בעיני רבני פולין ישתק אותם ויגלה את אזנם שלפי חוקי מדינותינו אי אפשר למחות ביד איש לכתוב דבריו ומחשבותיו על ספר ולהפיצם בין ההמון על ידי הדפוס; ובסוף מכתבו לריעו פריעדלענדער הוסיף בן מנחם לאמור שלדעתו טוב הוא שישתקו גם את הרב ר׳ הירש ושימנעו אותו בעצתם מלדרוש ברבים נגד ר׳ הירץ וויזל ושכבר היה בחפצו להתוכח בעצמו עם הרב אודות ענין המדובר בו לולא ירא לירד עמו בעומקא של הדבר שאין הזמן גרמא לכך (ראה למטה בהערות.)

ממכתב הזה נראה ברור שגם הרב ר׳ הירש היה ממתנגדי המליץ ר׳ הירץ וויזל ותלונות הרבנים עליו הכו שורש בלבו. ואין לתמוה על זה, כי כבר היה טינא בלבו על אנשים חכמים וידועים בברלין שהקדיחו תבשילם שנכנסו לפרדס החכמה ויצאו ממנו מסובלים לדעתו בורע ענבים כהות שטרחו לזרוע על תלמי התורה. וכראות הרב אשר יראתו היתה קודמת להכמתו כי נטו האנשים האלה מדרך שציינו הקדמונים על פי התורה והקבלה ונתקו מוסרות הרבנים וישליכו ממנם עבותות האיסורין ומכעיסין אותו במעשיהם ובטענותיהם, חשד גם את ר׳ הירץ וויזל שגם הוא בא בסודם והיה כאחד מהם וביותר אחרי אשר נגשו לפניו רבני פולין באגרותיהם הנזכרות. ויקנא לכבוד התורה ולומדיה ויתחבר עם הרב דליסא לפגוע בכבוד ר׳ הירץ וויזל אשר באמת היה משלומי אמוני ישראל ועולה לא נמצא בשפתיו ואף כי במעשיו. -- וזה הוא מה שנוכל לטעון להתנצלות הרב ר׳ הירש שהיה תמים במעלליו ואיש מלא רוח בינה ודעת עצה ותושיה. וכנראה הועילה השתדלות בן מנחם במכתבו הנזכר בתחלה לשכך הכעס והחימה מלב הגאון מרא דאתרא וכאשר באו דברי ר׳ הירץ וויזל בשלשה מכתבים האחרונים (שנדפסו בברלין מתקמ״ב—תקמ״ד) והצדיקו אותו לעיני הקהל וראו כל העם כי בלא משפט דנו את המחבר ס׳ דברי שלום ואמת לחובה כאלו בהפקירא ניחא ליה, אז שבת הרעש לגמרי ולא נותר אף שמץ רוגז ושנאה בלב הגאון, כי לא נראה ולא נשמע מאז והלאה שרדף אותו עוד הן בדברים והן במעשה. ובאמת היה הרועה הנאמן הזה עומד על המשמר ובכל עת ובכל מקום שזז אחד מרבני זמנו מן ההלכה שקיימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם לא נח ולא שקט עד אשר הוכיחו על פניו. וצא ולמד מה שכתב הגאון ר׳ הירש נגד הגאון ר׳ יחזקאל לאנדא האב״ד דפראג שהראה פנים להתיר תגלחת בחול המועד על ידי פועל עני שאין לו מה יאכל ככתוב בנודע יהודה קמא (פראג תקל״ו) בחלק או״ח סי׳ י״ג. ועל זה תפשוהו כמה רבנים מובהקים: הזקן ר׳ לעמיל אב״ד באייזנשטט והגאון ר׳ שאול אב״ד באמשטרדם (נודע ביהודה תנינא חלק או״ח ס׳ צ״ט, ק׳ ק״א ובבנין אריאל II דף ל׳ ע״א). ובספר האחרון שנדפס באמשטרדם בשנת תקל״ח הדפיס (בדף ל׳) המחבר תשובה שהשיב אחיו הגאון ר׳ הירש לחד מן חברייא על דברי הגאון דפראג וזה לשונו: „אשר שאלתני אם יש לסמוך על מה שמצאת בספר א׳ נדפס מחדש לאחד מן המיוחדים שבגדולי דורנו להתיר הגלות בח״ה ע״י פועל עני שאין לו מה יאכל? תשובה: דע לך כי קרוב לנו

האיש מגואליני הוא וחביב עלי כגופאי אמנם א׳ אפשר לשאת פנים בתורה דכתיב ביה אמת וכל שכן במקום דיש חלול השם דלא אזלינין בתר רב וקרוב. והאמת אהוב מכל. ומובטחני בחכמת הרב נר״ו: שאם יודע לו שרבים חולקים עליו יתן תודה שהרי אבות העולם לא עמדו על דבריהם וזהו שבחן של חכמי ישראל לבלתי אחוז בקירות סברתו ולהוקה במסמרות חסרות ומאן דכרע בהודאה זקיף בשם טוב העולה על גביהן. ומי שחותמו אמת אל יציל מפי דבר אמת, כי הוא יתעלה יודע מחשבתי לכבוד ה׳ יתעלה ותורתו לבד לא זולת. עכ״ל. בתחלת התשובה הארוכה שאין ענינה לכאן ובסופה אומר הרב הדברים האלה: והנ׳ דלדבריו נתן מקום להתיר ע״י נכרי בנקל ונמצא תקנת חכמים בטלה מכל וכל. ומה שהתיר למי שהולכים בין האומות שלא יהיה ללעג וקלס, היה לו לשקול בפלס, שהאידנא כמעט כלם הולכין בין האומות והשרים ואין חלול השם גדול מזה באמרם נתחדשה הלכה זו תורה חדשה, ונתבטלה מורשה. ואם יראו אגודות אגודות בשנוי מראה פניהם, ושיטה של שער מפסקת ביניהם, שער זקנם שהתחיל להפריח, זה עוקר וזה מניח, יאמרו הן עם אחד ודברים אחרים היו כאחד ממנו ללכת איש בשרירות לבו, ואם שאול ישאלו מה זה ועל מה זה וישיבו פועל עני מצא, הנה תורת ה׳ פרוע לשמצה, ולחמה של תורה לחם אבירים, נעשה לחם שעונין עליו דברים הרבה. סוף דבר אין להתיר דבר שאבותינו ואבות אבותינו נהגו בו איסור וקיימו וקבלו עליהם ועל זרעם באין פוצה פה ומצפצף, והרי חכמי ספרד וחכמי איטאליא שהדבר קשה עליהם כחיורא גדרו גדר והחמירו מאד מאד כמבואר בס׳ לקט הקמח הל׳ יין נסך וכן בספר פחד יצחק הנדפס מחדש. ואיך פתאום יעלה עליהם הכורת, ודברים שפשט איסור בכל ישראל בדמיונות וסברות וקל והומר בהלכות מועד שהן עקורות. מעתה איש אל ירים את ידו ליטוש תורת אמו, והפורץ גדר ירא לנפשו מזוהל אשר עפר לחמו. וה׳ יסיר חרפת עמו, ויתקדש שמו בעולמו, כה עתירת מצפה לתשועת ה׳ משמי מרומו, נבזה והדל אנשים מכיר את מקומו, ונפשו עליו תשתוחח כגמול עלי אמו, על כרחו לריב יתיצב לבל יהרס גדר כרמו, בוטח בה׳ עוד ישיבהו על מי מנוחות והיה ה׳ עמו. ואתה בני חזק והתחזק להסיר מכשול וקורא לך גודר פרץ משובב נתיבות, ונזכה לראות מלאך שלוח להשיב לב בנים על אבות, כנפש הטרוד הק׳ צבי הירש.

בדבריו האחרונים הנעתקים למעלה וביותר בהסכמות רבות שנכתבו ממנו בזמן ההוא והלאה מתאונן הרב על צרות נפשו כי עזו ועל פגעי העתים אשר יסובבוהו מכל צד ואין כחו לעמוד בהם. הן אמנם מקרים רבים לא טובים הרדיפוהו ממנוחתו זה ימים רבים אכן על כלם לא הצטער אותו הצדיק כל כך כעל מעשה בית דין של שלש קהלות אה״ו אשר ששה דיינים מומחים משם רדפו את המחבר ס׳ „מצפה יקתאל״ וענישו אותו לכבוד רבם האב״ד ר׳ רפאל הכהן. הרב הזה שכבר מדובר בו למעלה צד 81 הדפיס בברלין בשנת תקל״ב ספרו „תורת יקותיאל״ ועל ידו נתגדל שמו במחנות ישראל ונתקבל לאב״ד בשלש קהלות אלטונא המבורג וואנדסבעק. במשך הזמן הארוך הזה משנת תקל״ב עד שנת תקמ״ט, לא נראה ולא נשמע מערער בדברי ספר תורת יקותיאל ולא קם איש אשר הוכיח את מחברו כי שגה או הזיד להתיר את האסור ולטהר את הטמא. והנה פתאום קמו ב׳ אנשים

בברלין ר׳ איצק בר דניאל יפה וגיסו ר׳ דוד פריעדלענדער והדפיסו בדפוס שהקימו בהוצאותם לטובת חנוך נערים ספר „מצפה יקתאל" השגות על המהגר ספר תורת יקותיאל. בהשגותיו הללו הוכיח בעל המצפה יקתאל את איש ריבו שהשחית את הנייר בדברי חלומות ורק להרבות דברים נתכון להתעקש נגד הקודמין ואמר על הן לאו ועל לאו הן, ומראה עזות גדול וקלות ראש באיסורי נבילה ושראוי ספרו לגנוז שכל ספרו לא בא אלא להגדיל ולעשות חיבור עב בענינים של דקדוקים קלים (דף ד׳ ב׳—ג׳, א׳ ב׳. ד׳ א׳. ו׳ ב׳). ועל דברי הרא"ש בפ"ק דחולין שאמר הלכה כדברי ר׳ נחמן חלק עליו ר׳ רפאל הכהן ודוחק דברי ר׳ נחמן מהלכה, ועל זה כתב המשיג (שם׳ ב): „אפשר שאמת הוא מה ששמעתי שבני עירו אומרים שאינו מעביר על המדה כלל ועברתו שמורה נצח. ואולי בגלגול ראשון עשה לו ר׳ נחמן דבר ורצה להתנקם במימרא זו". — ובדף כ"ו א׳ מתרעם המשיג עליו ואומר: „כי שלה אצבע ודבר און ויורה זיקים להתיר לקיחת שוחד בשינוי שם, על זה אי אפשר לשתוק ונבהלתי מאוד זהו שאומרים עליו שפקה הוא? מה ראה לשטות זה לכתוב דברים כאלה על ספר? אפס מקרא מלא דבר הכתוב כי השוחד יעור פקחים". — ובדרך הזה סובב הולך המשיג מענין לענין ונותן פגם ותהלה בכל דברי ר׳ רפאל הכהן ומסיים בדף ל"ח ואומר עליו: העבודה! שראוי לחכמי הדור לעשות עמו נבלה על כל מה שעשה פה. לבד שלשה עבירות עבר, אחז את העינים גם גנב ונתלבש בטלית שאינו שלו ומבקש להאכיל טריפות" עכ"ל המשיג. — ובהקדמת המחבר למצפה יקתאל מכנה את עצמו: עובדיה ברבי ברוך איש פולניא המתגורר כעת במדינת עלזאס ומתנצל נפשו על כי הרחיב את פיו לדבר קשות על ספר תורת יקותיאל ובפרט אחר שכבר עברו יותר משש עשרה שנה מעת הדפסתו, מפני שאצלו היה כפרוזטגמא חדשה ושכל כונתו בהשגותיו היא: א) שלא יטעו ויפסקו אחרי המחבר בקולותיו ובחומרותיו; ב) לסגור הדלת בעד המחברים המרובים הבאים מדי יום ביום איש ככל הישר בעיניו יעשה לו מדברי תורה קורדום וכלי למבקשו. והיה כהגיע מחברת הזאת לעיני כל ויראה כי לא נשא המשיג פנים לאיש גדול בישראל כר׳ רפאל הכהן ושפך עליו כעסו וחמתו אז יראו מגשת עוד ולהדפיס דברי חלומות והבלים לבל ישרפו מהבל פיו. ומסיים הקדמתו באלה הדברים: ועתה אני מתנפל לפני גדולי ישראל אל תראוני שאני אוהב את המחלוקת או באתי להתחרות ביושבי על מדין . . . . . ולהבזותם נגד המתפרצים בעם כי אתם תשפטו את הספר אשר עליו יצאתי להלחם ואם תראוני שאני שגיתי הנני לקבל דינכם . . . ואם ימצא לתריץ דבריו ולפרשם כפי מה שהם כתובים הנני מוכן לבוא עדיו ולהתחנן לפני רגליו לבקש ממנו מחילה ומטו בפומבי. ומה אוכל עוד ואעשה" עכ"ל בהקדמתו.

הספר הזה יצא לאור בדפוס חברת חנוך נערים בברלין ובהוצאות הנגידים ר׳ איצק בר דניאל יפה וגיסו ר׳ דוד פריעדלענדער תלמידיו ורעיו של רבנו משה מדעסא שהיו מאוהבי המחבר והכירו אותו כי הוא איש גבור כארי בגמרא ופוסקים כאחד הרבנים הגדולים ועם זה איש מדות טובות ואוהב את החכמה ומודע לבינה יקרא ועל כן אהבוהו והשתעשעו אתו לעתים והתעלסו בחברתו כמבואר בהקדמתם לספר הזה. ולעומת הקנאים התנצלו לאמר שבתחלה היו נבוכים למלאות רצון

מחבר השגות האלה על רב גדול אחד מראשי ישראל ויהשבו לעמוד מנגד מלהחזיק בידי ר' עובדיה הנזכר. אולם מגודל הפצרתו ולתועלת הרבים להרים מכשול מדרך האמת והצדק המתיקו עצה ומצאו פשר דבר בענין הזה, וגמרו להדפיס זה הספר ואחר גמירת הדפסתו "ישלחו מקצת ספרים אל הראשים והגדולים היושבים על כסא הוראה והם ידונו בדבר ויבריעו האמת עם מי . . אם לחנם הרעיש הרב ר' עובדיה את העולם . . . או אם אמת הדבר נמצאו השגיאות וההוראות המקולקלות האלה בספר תורת יקותיאל כלם או רובן". —

הספר הזה כמעט שנגמר הדפסתו בירח אדר תקמ"ט נשלח מהמדפיסים הנזכרים ליד הגאון ר' צבי הירש אב"ד ברלין ולבנו הגאון ר' שאול ולהגאונים דק"ק פראג, אמשטרדם, פ"פ דמיין, הנזכר, ברעסלויא, גלוגא, ליסא, פוזנא, מיינץ, הייצפעלד, פראנקפורט דאדר ולהגאון ר' אליהו מווילנא ולבעל הריב עצמו ר' רפאל הכהן. ויקראו דיינא דמתא אלטונא המבורג וואנדסבעק את דברי הספר ויגדל הקצף ורבה המשטמה והדיינים ראו חובה לעצמם לנקום נקמת רבם. אולם לא בנחת ושובה השבו להצדיקו בעיני העם בהראותם שכל דבריו בספר תורת יקותיאל באמת וצדק נאמרים ומסכימים עם חוקי ומשפטי התורה — לא באלה הפצו עוזריו ומיודעיו כי אם ביד רמה יצאו לקראת משנאו עם חרב פיפיות שבידם וירדפו אותו עד חרמה. וזה יצא ראשונה מאתם ומעטם:

א) פסק מב"ד צדק

על דבר החיבור חדש שיצא עתה הרע בעולם ונתפשט במחנה העברים חובר חבר בקראי שמו מלפה יקתאל. ונראה לעין כל שכל כוונת החיבור והלימוד הזה שלא לשמה נוח לו שלא נברא. כי כל כוונתו לבזות התורה ולומדיה והוא ספר כריתות וכרת הזלז"לים בתזמרות וביטה כמדקרות חרב פיפיות בידו יד הרמה לענות בו סרה ולהוציא לעז ושמץ דופי ולהטיל מום בקדשים בדברים אשר לא כן ובדברי חרופים וגדופים והמחבר המלפה הוא נופה ומביע והביע מאמורי רפאל ה"ה אדונינו מורינו ורבינו נשיא אלהים בתוכנו הרב הגאון המפורסם כבוד מהור"ר רפאל הכהן אב"ד ור"מ נר"ו. וכדי בזיון וקצף. לזאת התאספו כהיום יחד דייני נלק דפני קהלות אלטונא וואנזיבעק והוסכם עפ"י דין ודת תורתינו שמגדין לכבוד תורתינו הקדושה והטהורה ולכבוד הרב וראוי לענוש ולהחרים ולגדות בבה"כ הגדולה באלטונא למחר ביום הכניסה אחר קריאת ס"ת קודם הכנסת ס"ת לארון הקודש באנקוטי חפלא ביד ויחרימו את המחבר הנ"ל ואת המלפה אשר אמר מי הוא האיש אשר מלאו לעשות כן כי שמו לא נודע יהוא פלאי. גם יחשב החיבור הנ"ל כמכתב פלסתר ומכתבים עמל וצריכין לנהוג בו מנהג בזיון גדול וצריך ביעור כספרי המינים כרגע יאבדו ומהרה יכרתו ואנחנו בשם ה' אלהינו הסכמנו יחד וחתמנו

היום יום ד' ך"ז אדר שנת תקמעי"ת לפ"ק פה האמבורג.

נאם הקטן יוסף האן דיינא דק"ק אלטונא והמבורג יצ"ו. — נאם הקטן מנחם מענדל בן כהר"ר יעקב ז"ל דיינא דק"ק אלטונא והמבורג. — הק' מרדכי גומפא בן לא"א הר"ר זנוויל פרידבורג דיינא דק"ק אלטונא והמבורג. — הק' אליעזר ליפמן בן לא"א המנוח כהר"ר זלמן בייט דיינא דק"ק אלטונא והמבורג. — הק' יוסף יבונה

יוזפא בן דניאל דיינא דק"ק וואנזיבעק. — הקטן אלעזר לאזי בהרר"י יצ"ו דיינא דק"ק וואנזיבעק והמבורג יצ"ו.

ב) כרוז שהוכרז בבית הכנסת הגדולה באלטונא.

הקבצו ושמעו בני יעקב האזינו דבר ה' זרע קדש אמונים בני מאמינים היר מיט איז מן מכריז ומודיע בשם האלופים פו"מ דשני קהלות יצ"ו בצירוף דייני צדק דג' קהלות יצ"ו דעם נאך מקרוב נתפרסם בדפוס גוואַרדאַן מכתב עמל ואון ונבונה בשם מגפה יקתאל ווא פון דער מחבר אנגעגעבין לגבר אשר דרכו נסתרה בשם עובדיה בר ברוך יהי דרכו חשך ומלאך ה' דוחה. הן כל אלה יפעל למעול מעל בה' ובתורתו הקדושה. הגה בגרונו הקשה. ולשונו כתער מלוטשה בחרופים חשופים ונאצות נמרצות קולו כנחש ילך ופה חלק יעשה מדחה. ביקש להדיח ולהרוס חומת התורה וכבוד שמים וכבוד ת"ח להבזות ולמחא כסומה. אונד דס זעלבי כפי שנראה לעין כל איזט נור חבור עלבים למרות ולעלוב את רוח קדוש עליון הוא ניהו מאורינו ותפארתנו נשיא אלהים בתוכינו הרב הגאון המפורסם כבוד מהור"ר רפאל הכהן נר"ו עד דור דורים נוגה תורתו עלינו תופיע ושמש צדקתו תהיה זרוחה. נופה רשע כגובה אפו להטיל מום בקדשים ולתת בו דופי וגדופים. אך יצא יצא לחרף ולגדף ולסלף דברי צדיקים בדברי קנטורים ובזיונות ושפתים דולקים. כהגלות נגלות אחד הריקים. בטוח על תוהו ודבר שוא ותפל. כוננו מיליו על יתר לירות במו אופל. בזדון לבבו ישער ואת פיהו יפער לבלי חוק לחוק חקקי און ומכתב פלסתר. ועל דבר אמת כופה פסכתר, למען הכות בשוט לשון בהחבא ושם בסתר. כמשיב ומותר. יביע ימיק ברע ידבר עתק בגאוה ובוז ודעת זמומה. אלה פיהו מלא מרמות ותוך ולשון רמיה עולה תהגה וכצפעוני יפרי"ש בשיחה בעלה שלו כאשר יפרש השוחה. כחשו בפניו יענה עזות לדבר סרה כזקן ממרא ולגלות פנים שלא כהלכה. וכל מגמתו לחלל כבוד שמים והתורה ולומדיה ולהרבות לעג ובוז ישים המישור לעקוב יעול נכוחה. וויא זולכם שוין מפורסם ונודע איזט בין הלומדים בקהלתינו יע"א כי שקר נסכו אין בדבריו מתם אך הבל יהמה יצבור כבוד אחרים מרים לחצוב לו בארות נשברים להפר יראה ולגרע שיחה:

אתם בית ישראל ואיש יהודה נושאי דת איש מורשה. זכרו זאת והתאוששו הביטו וראו והתמהו תמהו. התבוננו מאוד וראו הן היתה כזאת. מיום שעמד כנשקה על הברכה. לחרף אלהים חי ואת כל המערכה. הן בחילול השם ובזיון כבוד התורה והוגיה. לכו נא ונוכחה. הנשמע כמוהו מימי קדם. כי יקום בקרבנו גבר יהיר לא ינוה. אין הבל שוה. מפיו לפידים כברקים ירוצץ להתלוצץ בת"ח שגדול כבודו והושוה לכבוד המקום ב"ה אשר ידו יסדה ארץ וימינו שמים טפחה. ובפרט בגדול הדור בתורה וביראת חטא כמותו ירבה בישראל רבינו הגדול נר"ו המקום יהיה בעזרו. וזה כמה וכמה שנים שצדקתו בכל הארץ נודעת ואור תורתו מופעת בקהלות קדושות וגדולות לאלהים אשר ישב בהם ומשל על כסא ההוראה וכבוד ה' עליו נחה. הלינו הם ליום שכך עלה בישראל יום שואה ומשואה יום חשך ואפלה מנודחה. כי יעלה הכורת לכרות ברית ללא אלהי אמת ולדבר תועה כמתעתע להרהיב ולהלעיב בתורת ה' ובקדושיו ישים תהלה. לכן מטה הזדון והשעה כראש פרחה. על זה דוה לבנו אל השמועה כי באה כאש בוערת עצור בעצמותינו ובאפינו כיקוד קדחה. על דא וודאי כל איש איש מבית ישראל יחרד וילפת ונפשו מתוגה דולפת ורוח אלהים מרחפת ומעיו כסיר מגולה ירתחו רתחה. כל גבר ידיו

על חבליו כיולדה יחילון ובשברון מתנים יאנח אנחה. כי מי כל בשר אשר בו רוח דעת לא יאחזנו פלצות ובעתה בשמעי את כל דברי האלה הזאת. והנפש אשר לא תעונה בעצם היום הזה יום צרה נאצה ותוכחה. ומי האיש אשר נגע בו ה' אלהים אהבתו ויראתו על פניו תהי' בזכור זאת אויב חרף ה' ונבל ינאץ בזעם אפו שר בתורה וכהן. קנה עיר רוח בו. ולא ימס את לבב אחיו כלבבו. בזעקה וצווחה. על גודל השבר אשר נהייתה בחילול כבוד השי"ת עלום ורב. וכבוד התורה והוגיה. לארץ הגיעה ולעפר שחה. אי לזאת אנחנו אלה אלופי מו"מ דשני קהלות יצ"ו קמנו ונתעודד והתאספנו יחד בצירוף דייני צדק דב"ק ש"נ לעשות לה' ולקנאות לכבוד תורתו הקדושה הנאמנה הישרה והברה ולכבוד אדונינו מורינו ורבינו הרב הגאון אב"ד דשלוש קהילתינו יע"א ולכבוד כל ההוגה בתורה שלימה שלנו ורוח המקום הימנו נוחה. ויצא מאת אלופים דייני צדק דב"ק ש"נ עפ"י דין ודת תורתינו הקדושה להחרים ולנדות את המחבר המכתב הנ"ל והמלפה אשר אמר. בפומבי בבה"כנ ביום הכניסה קודם הכנסת ס"ת לאה"ק. על אשר שלח ידו ולשונו בכבוד שמים וכבוד התורה. ויהיה נידון כאפיקורס גמור ומין. וחבורו כמכתב פלסתר וספרי קוסמין והוא דרך חול דברי נרגן מתלהמין. לא שרירין ולא קיימין. כי אם יהיה לבער. ככלי אין בו חפץ ניבו נבזה כפוץ וכמוץ מגורן ישער. וירמסוהו העם בשער. לכן שמעו שמוע כל עדת ישראל הנועדים בבית ה' למגדול ועד קטן בגזירת עירין ובמאמר קדישין איזט המחבר פון דען מכתב עמל ופלסתר דם דא מכונה איזט בשם מצפה יקתאל מוחרם ומנודה ומופרש ומובדל מכל קדושות ישראל לגמרי. עד שיזכור את אשר עוה. והסיר את המסוה. לעשות תשובה על חטאתו כהוגן. והאל הטוב המרבה לסלוח אזי גם בעדו יסך ויגן. והש"י ברוב רחמיו יקיים לנו הבטחתו מ"ש ושמתי מקום לעמי לישראל ונטעתיו ושכן תחתיו ולא ירגז עוד ולא יוסיפו בני עולה לענותו וגו'. ויקויים בנו מ"ש וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך. ויענו כל העם אמן אמן:

שפת אמת תכון לעד שאני ח"מ הכרזתי הכרוז הנ"ל בב"ה הגדולה באלטונא יצ"ו במקהלות עם ביום ה' כ"ח אדר תקמ"ט לפ"ק ולעדות ולראיה חתמתי בחתימת ידי הקטן איצק ב"ה המנוח כהר"ר צבי הירש פרץ ז"ל שמש ונאמן דק"ק אלטונא והמבורג יע"א.

והנה בפסק בית דין הנזכר לא נקב שם המחבר כלל ובכרוז שאחריו מכונה שמו כמו בשער ובהקדמת ס' מצפה יקתאל עובדיה בר ברוך. ובאמת שם מושאל הוא מהמחבר שהסתיר פניו תחת מסוה זו. וכל העם בשמעם החירופים והגידופים שפלטן קסת הסופר בספר הזה חם לבם בקרבם ועשן עלה באפם ויאמרו לרגום אותו באבנים. גם הגאון ר' הירש בברלין רעד וחלחלה אחזתהו בקראו את הזלזולים הנמרצים על הגדול שבגדולי ישראל בימים ההם הזקן ונשוא פנים ר' רפאל הכהן ויחשוב להעניש בחרם נדוי ושמתא את המחבר שלא נודע אז מי הוא ושמו האמיתי לא הוגד לו עד עתה. אכן כאשר ראה הרב כי חבירו הראש ב"ד הגאון ר' מאיר בר שמחה ווייל מקיל בכבוד בנו ר' שאול ומתרחק ממנו בכל האפשר — כי השיש להרם רבני אלטונא ונהג עמו כדין מוחרם ומנודה — הבין בלבו כי עלתה שנאה בלב חבירו הרב על בנו וישאל לו מה זה ועל מה זה? ויענהו ר' מאיר במקרא שכתוב (מלכים ב' ה' ה') וברמיזה: אהה אדוני והוא שאול! — וירע הדבר מאוד בעיני אביו הרב ר' הירש ויצעק במרת נפשו: בני בני מה עכרתני! וכמעט שקט רוחו ושב אפו ממנו וינחם הרב על הרעה אשר דבר לעשות להמחבר

ספר מצפה יקתאל להכות אותו בשבט הנדוי ושמתא וימאן ללכוד אותו בחרמו. וחלילה הוא לחשוד את רבינו הגדול כי רוח אחרת היתה עמו וכרחם אב על בניו כן רחם על יוצא מהלציו; וכל האומר שהפיר מחשבתו בעבור שנודע לו כעת שבנו עשה הנבלה הזאת ולטובתו רצה למחול לו עלבונו של תורת יקותיאל אינו אלא טועה כי רק בעבור זה היה כמחריש על כי ידע כי מסך ה׳ רוח עועים בקרב בנו והתעה אותו בכל מעשיו ובמחלת נפשו זו היה ימים רבים מנהגו כמנהג יהוא בן נמשי כי בשגעון ינהג. —

ויהי ריב גדול במחנה ישראל ובפרט בערי א״ה״ו וברלין: הללו מזכאין והללו מחייבין את המחבר, הללו מטהרין והללו מטמאין את ס׳ מצפה יקתאל. גם על שני ראשי חברת חנוך נערים ר׳ איצק יפה ור׳ דוד פרידלענדר שפכו כוס חמתם וירדפו אותם באף על שהדפיסו בהוצאותם את ספר הזה. ולמען הכעיסם ולגרום להם נזק הוציאו במרמה ובשקר בשם הגאון ר׳ הירש קול לעז עליהם ועל כל הספרים שנדפסו עד הנה בברלין בדפוסם לאסור קריאתם כספרי פסולים. וזה תורף המודעה אשר הדפיסו הנגידים הנזכרים נגד המערערים עליהם וישלחו אותה בכל הערים והמדינות הסמוכות ונמצאת גם כן במאסף תקמ״ט צד רכ״ג:

ג) מודעה.

זה כמשלש שבועות, וקול עובר בין אחינו בני ישראל כי באו אגרות שונות ורצוף בתוכם כרוז מברלין, לק״ק פ״פ דאדר פראג המבורג ברעסלויא ואמשטרדאם, ועוד מקומות אחרים, בלתי חתומים בשמות הכותבים, לאמור: כי יצא הקצף מלפני כבוד אדוננו מ״ו הגאון המפורסם ובית דינו הצדק, להחרים את ספר מצפה יקתאל אשר יצא מחדש בדפוס חנוך נערים, ולא עליו לבד יצא הדין להחרימו, כי אם גם על שאר ספרים אשר נדפסו ואשר יצאו לאור בדפוס הנ״ל, ואנשי רכיל הוסיפו לאמור שאותן האגרות יצאו ובאו ממעין טהור מבית אדמ״ו הגאון נר״ו. אמנם אם הקול הולך ולא יסף אנחנו לא האמנו לקול השמועה, כי ידענו שמעולם לא יצא משפט כזה מבית דין גדול רם ומפורסם לצבי ולתפארת, ואף כי מפי אדמ״ו גבר הוקם על. כי בשלמה הרעה הזאת לנו? הלא על פתח שער הספר הלבנו וערכנו דברינו נגד גדולי הדור נ״י, ולמשפט השבנו, לבלתי הדפיס ספר כזה לאיש רב את אחד הרבנים יושבי כסא ההוראה, עד שקבל המחבר עליו שאנחנו מ״מ נקריב את משפטו לפני כל יודעי דת ודין, ושיקיים את כל מוצא פיהם, אם אחרי העיון בספר יורו המורים שטעה, ויצדיקו את הרב הראשון, ויאמרו שראוי עבור זה לנדותו ולענשו, וכן עשה המחבר, ומה אשמתנו א״כ בדבר הזה? ואף אם יאמר האומר שלא עלינו עלה החרי הזה, כי אם על הספר ועל מחברו, הלא גם זה לא יאומן מתוך דברינו אלה, כי אחרי שקבל עליו בעל הספר את הדין אם יורהו שלא צדקו דבריו, איככה ישפטוהו, וכ״ש משפט חרוץ כזה, בטרם שמעם את טענותיו ועל מגן:

אפס כדי להוציא מלבן של כת הצבועים וכת החנפים, ולסכור פי דוברי שקר, קמנו ועלינו לרום הדרת אדמ״ו הרב הגאון יצ״ו, ושאלנו את פיו אודות הדבר. ושמחנו לשמוע מהדרת כבודו שלא טעינו במחשבותינו, כי כבוד אדמ״ו אמר לנו בפה מלא:

„כי לא ממנו ולא מבית דינו הרבנים המובהקים יצא שום כרוז וכתב חרם, הן על הספר
„הנ״ל והן על מחברו, הן על הספרים הנדפסים, והן אשר עתידים להדפס ושכל הכתבים

„אשר ימצאון בכל מקומות ישראל אשר יאמר בתוכם כזאת, הן יהיו חתומים הן בלתי
„חתומים בשם הכותב כלם מכתבי עמל הנה, ומעשה אנשים אשר במחשך מעשיהם
„לירות במו אופל לישרי לב:"

ומעתה יצאנו ידי חובותינו להודיע את כל זאת ברבים ולהשקיט לבב הקונים המתאוים לקנות ספרים אשר נדפסו אצלינו לרות לעונגם, ולהגדיל תורה ולהאדירה:

ברלין ר"ח ניסן תקמ"ט.
איצק בר"ד מברלין.
דוד פרידלענדר.

ואחד מבני אחיו יצא גם הוא בימים ההם ללחום עם ר' שאול וספרו מצפה יקתאל במחברת אחת קטנה מאוד הנדפסת כנראה באלטונא בלי שער (ובלי סימני עשרה דפיו הנדפסים משני עבריהם) תחלתה: שלום רב לכל אהבי תורתך ואין למו מכשול. הדור אתם ראו רעה וגו וסופה בדף י', ב', באלה הדברים: אל תרבו לחקור לתור ולדעת שמי כי מה לכם ולשמי אם אהיה קטן שבקטנים או אחד מגדולי הדור, לא באתי להתהדר בזה וגם לא להתהדר הדברים בשמי. יבחנו הדברים כאשר המה ושפטו אמת. וה' אלקים אמת ישפות שלום ואמת לכל הבוטחים בשמו באמת היום יום ג' ד' ניסן". — ור' שאול בראותו כי אין אחד מרבני דורו עומד לימינו להצדיק דינו ולטעון נגד החרם ולבטלו לגמרי אז אזר כגבור חלציו ויצא ללחום בעד נפשו וכבודו עם רבני אלטונא וואנדסבעק ועם נושא כליהם הוא המחבר המחברת הנזכרת ויתעסק בקבורת טענותיהם ותלונותיהם במחברת מיוחדת שערך כנגדם (הכוללת ח' דפים 8) וזה הכתוב בשערה: „תשובת הרב הגאון הגדול מוהר"ר שאול נ"י להרב מהור"ר משה י"ץ ונלוה אליה תשובת אביו הרב הגאון הגדול המפורסם מהור"ר צבי הירש נ"י אב"ד ור"מ דק"ק ברלין יע"א לאחד מתלמידיו על דבר חרם ספר מצפה יקתאל הנעשה באלטונא. לברין בדפוס חברת חנוך נערים, התקמ"ט. — ר' משה הזה שאליו ערוכה תשובה הראשונה לא ידענו מי הוא ואפשר שלא היה ולא נברא ושמו בדוי כמו שם עובדיה בר ברוך שבדה ר' שאול לעצמו והעמידו בראש ספרו מצפה יקתאל. ותוכן התשובה היא שאין להשוב שיש נדנוד חרם ודררא דנדוי כאן, כי „מימי חכמי התלמוד ועד עתה נתפעלו והוציאו מפיהם או מפי כתבם מלים ודברי בזיונות וקנטורים בשעת מריבה על הדין ועל האמת ולא נזדקק אדם לנדות על זה, וסכלות גמורה היא לחשוב החרם למאומה והפוך הוא, כי חרמם על חיקם תשוב, ואם בעלי נפש הם יכריזו בבתי כנסיות שמתחרטים על החרם ועל הכרוז הזר והמר אשר הדפיסו ומבקשים מחילה מכבוד המחבר מצפה יקתאל כי בחמתם מהרו לעשות ואהבת כבוד רבם וכבודם היה להם לפוקה" (שם צד י"ב). והכותב העמיד דבריו על איזה ראיות שהביא מהתלמוד והמדרש ומספרי הרבנים האחרונים (צד י"ג) והותם תשובתו זו: ברלין י"ג סיון תקמ"ט. הק' שאול. — והמעריך תשובה זו עם „ויכוח שני ריעים זרח ופריץ" הנדפס במאסף להודש סיון תקמ"ט מצד יס א — יע"ג ימצא שיווי רעיונות בשני המכתבים הללו ואולי אב אחד — ר' שאול — הולידם בזמן ובמקום אחד. ובצד י"ד וט"ו מתהגרת ר' שאול הדפיס תשובת אביו ר' הירש לאחד מתלמידיו רב מובהק שלא זכינו לשמו וזה לשונה מראשיתה עד אחריתה:

שלום וכו'.

על דבר שאלתך ידידי בדבר החרם אשר הוכרז בק"ק אלטונא על הספר מצפה

יקתאל ועל המחברו נר״ו. ידידי! הנה ידוע לך מה עמדי ונפשי בחלה בדברי קנטורים אף לראשונים וכ״ש וכו׳. אם אמנם אותן שנים ושלשה גרגרים שראיתי בס׳ תורת יקותיאל שהשיג המשיג לקנטרו עליהם אפשר שהיה מתפעל מהם גם הנפש היפה האוחזת בדרך ענוים עד התכלית. — עכ״פ בדבר החרם תמיהני עליך וכי בכך אתה חושדני? שאם היה לפי דעתי חשש חרם על פי הדין לא הייתי חושש? תהלה לאל יודע שער עמי דבכל מידי הנוגע לכבוד ה׳ ותורתו אקיים בנפשאי את אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע. האמנם האמת הברור על הדין ועל האמת שאין כאן נדוי וחרם ושלא כדין עשו בזה. ולולא שאני מונע המחלוקת מישראל בכל מאי דאפשר הייתי כותב מרורות, בפרט כי הרעו מאוד לתת מקום לאפיקורסים לרדות ובהשוותם תורת האדם לכבוד המקום ב״ה, באופן שנראה באמת שלא נעשה ברצון חכמים כי אם בהיותם כרועים ההולכים לתמם. והחרם הזה גרוע מחרמו של ים העשוי להעלות דגים, וזה מעלה חרם לחתות איש ולהגדיל מדורה, ונתן מקום לבעלי חצים אשר רשתם חנם מזורה, גיל ישישו כי ימצאו משגה על אנשים בעלי צורה, למען גלות איבתם אשר תחת אהבה בלבם נטורה. ואני אישקוטה ואביטה במכוני ולא אתן באיש דופי אם לא יבריחוני, המתקדשים והמטהרים אל הגנות לצאת מן השורה. וה׳ יתעלה ישים שלום בפמליא של מטה, ונחה עלינו רוח דעת ויראת ה׳ חכמה ובינה עצה וגבורה, כנפש אוהב נאמן עפר ואפר תחת כפות רגלי האנשים אשר יראת ה׳ בלבם קשורה. הק׳ צבי הירש.

המכתבים האלה החטיאו את מטרת כותביהם להשקיט הריב ולשכך חמת ההמון; והאב ובנו בראותם כי לא הועילו כלום בתשובותיהם ויפנו כה וכה לבקש עזר מגאוני הדור היושבים על כסאות למשפט באשכנז ופולין. ואלה תשובות הרבנים אשר השיגו ונדפסו בלי שער עם תשובה שנייה מהגאון ר׳ הירש על חצי בויגין Q שלא כסדר זמנם כנראה גם כן מתוכן עניניהם:

ד) תורף אגרת מאחד מיוחד, מגדולי הדור בארץ אשכנז.

אל רמי הקומה, המעניקים את החמה, בעלי קרני קרן תמה, הסוגים בתורת ה׳ תמימה מימים ימימה, ה״ה מ״ב וידידי נפשי הוא ניהו, הרב הגאון המפורסם מופת הדור, פרי עץ הדר, יגדיל תורה ויאדר, נ״י ע״ה פ״ה כבוד מוהר״ר צבי הירש נר״ו יהל ויזרח, ובולינא טב, מכרעיה דאבוי, הרב הגאון המופלג בתורה ובחכמה ובחסידות, לו עשר ידות, פרח שושן חסידות, כבוד מוהר״ר שאול נר״ו.

מה מאוד נמלצו לחכי דברי שפתותיכם, מערכת לבונה זכה שתים המערכת גלילי זהב ממולאים בתרשיש כו׳ חכם ממתקים וכולו מחמדים, ותהי לי למשיב נפשי, כי מעודי ערבו עלי, ולמשמע אוזן תאבה נפשי, מאיתן שלומם ושלום תורתם כו׳, אמנם בהשתעשע באמרותיהם בחלה בי רוחי אשר לא אוכל למלאות ספק רצונם הטוב, כי מעולם ההשתי וגדרתי גדר בעדי כחומת נחושת וברזל, אשר לא אעבור בסלע המחלוקת ולהרחיק מלא עיני ממנו. שמעו נא ידידי נפשי הן בהיותו רך בשנים כו׳, כ״ש בימי חלדי כו׳, ואין דנין משאי אפשר, יסלחו רום מעכ״ת בדבר זה אשר הוא מבלתי יכולת אצלי, וה׳ הטוב אבי עד שר שלום,

ישפיע שלום וטובו על כל עמו ישראל, ויותר מהמה בין בהירי עמו, הכ״ד אוהב נאמן ואיש בריתם, דורש שלומם וטובתם כל הימים.

ה) תורף פסק דין משני גאונים מופלגים בארץ פולין.

דברי הגאון הראשון.

גבר חכם בעוז, אשר בקשה נפשו, לחוות דעתי על אודות החרם שהחרימו דייני אלטונא על המחבר ספר מצפה יקתאל אם ראוי לחוש לדבריהם.

תשובה. אל תתמה כו׳, ובגוף הדבר, עם היות כי נפשי בחלה בכל הענין, אף שנראה בעליל ומכותליו (ומכותלי?) כתבו של המחבר ניכר כי הן האדם הוא כאחד מגדולי דורנו כו׳, מ״מ לא יפה עשה אשר עלה עשן באפו וחמתו נתכה כאש להטיח דברים כו׳, כי דברי חכמים בנחת נשמעים, אמנם משום הא לא נתחייב נידוי ח״ו דרשו מעל ספר וקראו בדברי התנאים ואמוראים שהרבו לדבר דברי קנטור לחבריהם כדאיתא בפר״ק דיבמות שאמר ר׳ יונתן בן הרכינס לר״ע עדיין לא הגעת, ורשב״ל קרי לר׳ חיי בר זרוקי ולר״ש בן יהוצדק רועי בקר וקשר רשעים וכו׳, וכן מצינו בדברי האמוראים בש״ס בכמה דוכתי שדבר(ו) דברי קנטורים, והמעט ממנו הובא בשו״ת חוות יאיר סי׳ קנ״ד, ואף שרוצה לתרץ דבריהם יעו״ש, מ״מ אין הדבר יוצא מידי פשוטו שנתכונו להקניט ופגעו בכבוד חביריהם, ולא מצינו שנידו על זה ולא הקפידו כלל. וכן מצינו בכל הספרים ובכל המחברים, צא ולמד מ״ש הראב״ד כו׳ באריכות ובפלפול מה שנוגע לכאן ומה שאינו נוגע עד (?), והכי נמי הוי להו לדייני אלטונא לחוש שמא המחבר הוא גדול מהם, וכאשר באמת נראה בעליל מספרו שיש לו יד ושם כאחד הגדולים אשר בארץ, וכר מן דין המחבר מצפה יקתאל כתב בהקדמתו שמטיל הדבר על גדולי הדור, ולפני גדולים ינחנו, ובאם יאמרו ששגה ברואה הוא מוכן לקבל דינם, ובאם הגאון המחבר ת״י ימצא לתרץ דבריו, הוא מוכן לבוא ולהתחנן לפניו ולבקש ממנו מטו ומחילה בפומבי. ומה לעשות עוד, והרי זה דומה כו׳.

מעתה אני אומר בטח, ולית דין צריך בושש שהחרם שהחרימו דייני אלטונא אין בו ממש, ובטל מעיקרא ולית מאן דחש לה, כמוץ אשר תדפנו רוח וכחרמו של ים, ואין כאן לא נידוי ולא שמתא, וכל המזלזל בכבוד ת״ח גדול, ויושו (?) בעל המחבר ספר מצפה יקתאל הנ״ל, בוודאי עתיד ליתן את הדין, והוא בכלל כי דבר ה׳ בזה כמ״ש הרמב״ם ובש״ע י״ד סי׳ רמ״ג וראוי לנדותו, והשומע לדברינו אלה הנאמרים באמת וצדק יתברך מפי שוכן מרומים. ועליו הסכימו בי דינא רבא דקהלה גדולה ומפורסמת.

ו) דברי הגאון השני אשר השיב להגאון הנ״ל.

על דבר שאילתא דשאילו מקמי דמר וזה תוארה, זה כמה שנים נדפס חבור מרב מובהק אחד, שהוא רב עתה בקהלה קדושה עיר ואם בישראל, ומקרוב נדפסו השגות על החבור הנ״ל בדברי חירופין וגידופין יותר מדאי נגד המחבר הראשון, אמנם המשיג לא הזכיר שמו עליו. זולתי מדבריו נראה שהוא אריה דבי עלאי כאחד מגדולי הדור אשר בדורנו, וכן שותא דעמא דבר שגם ההשגות נובעים מבאר מים חיים, וממקום קדוש יהלוכו, ממעין חכמה היוצא מבית קדשי קדשים. והנה כאשר

הגיעו ההשגות לעיר גדולה מקום תחנותו של המחבר הראשון, טרם חקרו מבטן מי יצא הכרך הנורא, חשו לכבוד רבם הגאון, ומהרו והכריזו קול תרועת חרם ע״פ ציווי פו״מ ובי דינא דק״ק הנ״ל. ועתה שאל השואל אם יש ממש בחרם ההוא, אם הוא כחרמו של ים, ורום מעכ״ת ברוחב שכלו האריך בחריפות ובקיאות לברר הדברים, שהעלו חרם בידם ואין ממש בהחרם הנ״ל והוא נידוי שלא כדין, וביקש ממני לחוות דעתי אף אני. ואם כי קשה בעיני להכנים ראשי, ובפרט כי באמת בגוף הענין רע עלי המעשה, ולא טוב עשה בעל ההשגות במחילה מכבודו. אף אם גובה ארגים (ארזים?) גבהו, לא היה לו להטיח דבריו נגד גדול בדור ולשלוח קנה רצוץ חפשי, ואף אם אורייתא מרתחא לי׳ היה לו לחוש לכבוד אשר יצא טבעו בעולם וכבוד עיר ואם בישראל אשר קבלוהו עליהם, כנראה מלשון השאלה כו׳: ודברי חכמי׳ בנחת נשמעים כו, ודי בזה, כי גם רום מעלתו אינו משבחו בזה. אמנם בעיקר הדין אם יש ממש בהחרם אחרי שרום מעכ״ת פקד עלי לגלות דעתי ומצותו עלי חובה אני פי מלך אשמור, ונלע״ד שיפה דן ויפה זיכה מעכ״ת, ובוודאי אם מתוך ווכוח דבר הלכה מלבו יוצי (יצאו?) מילין אגב רתחא דאורייתא מרתחא ליה ומטיח דברים נגד חכם אחד מחמת שנראה לו שטעה, לא אמר אדם מעולם שיהיה בכלל מגדין לכבוד הרב, ובראיות שהביא מר מש״ס ומשו״ת יש בו די והותר, ויותר בזה בדברי הרשב״א במשמרת הבית. ואם לא היה ראוי, היה רבינו הרשב״א מונע מזה, וזכורני בתשובת מהר״ם אלשקאר וכו׳ וכדומה הרבה ספרי שו״ת, אמנם כדי שלא יאמר מר כו׳ אמרתי להרחיב הדבור כו׳, והנה מאי דקשיא ליה למר כו׳: (האריך בכאן בפלפול עצום) וסוף דבר מכל הני טעמי דכתיבנא, נראה ברור דאין כאן לא חרם ולא נדוי, והוא כחרמו של ים ונידוי שלא כדין. ולית מאן לחש לה.

ולבי אומר בטח דהאי בי דינא בעיר ועם (ואם?)בישראל בהשקפה ראשונה לא עלה על לבם שיהיה אחד השרים והסגנים בדבר זה ובצדק שפטו שהספר יצא מאחד ממהדורי מלין מאחד השועלים קטנים מחבלים כרמים, ואם כי מדברי בעל ההשגות נראה, כי הוא גדול חשבו הם, כי אולי גנב המחבר ושם בכליו, מאיזה גדול שכתבן לעצמו למזכרת בדרך כבוד. וזה כבודו בקלון המיר, וזה לך האות, כי אם עלה על רוחם להסתפק אולי הוא מעשה ידי חרש וחושב, לא הי׳ ממהרים כ״כ, ללחום את מושל טרם יחקרו מי הוא, ומה שמו, כדי לפתוח בשלום תחלה וגם איך לא חששו אולי יאמר אדרבא —.? ובירושלמי כו׳. אמנם נרשתי (נדרשתי?) ללא שאלוני היות כאש עצור בעצמותי כלכל לא אוכל, תמה אקרא על רבותינו הגדולים אשר בארץ מדוע ישימו יד לפה ומה זו שתיקה וכו׳, ומי ששמו שלום וכו׳.

ז) פסק דין מכבוד אדונינו מורינו ורבינו הגאון המפורסם החכם הכולל מהו׳ צבי הירש נר״ו על דבר החרם על ספר מצפה יקתאל.

האמנם לא איש מדון אנכי מנעורי גם עד זקנה ושיבה מחשבותי מחשבת שלום לא חשתי לפורשי מכמורות, לצודד נפשות יקרות, אשר שטמוני חנם ודרכו חצם במו אופל לירות, לא גמלתי שולמי רע לא חלצתי צוררי ריקם, לא שמרתי בלבי יום נקם, לשלם לאויבי אל חיקם, ובכל ריב לא אתגלע, להשחית ולבלע, עם היות כי לא יראתי ת״ל משפעת קלגסין, ומהגפת תריסין. והנה זה ימים אשר נתעורר ריב

ומדון בעיר ע״ד ספר מצפה יקתאל ושאלוני משפטי צדק, והשיבותי כאשר עם לבבי בקוצר אמרים, הנם בדפוס יראו ישרים, כי הוא על הדין ועל האמת ועל השלום ולא לשום פניה, ולא לשום נטיה, וכאשר נלוה אליו מכתב הגאון מופת הדור אב״ד דק״ק פראג יע״א. אמנם המתקדשים והמטהרים לא הטו אזנם וישתבחו בעיר אשר כן מדרש לפרושים למכתב הגאון הנ״ל להטות משפט גבר כמשפט הגלוזים במעגלותם ומטים עקלקלותם, כמ״ש הרמב״ם ז״ל בראש אגרת תחיית המתים. והנה הגאון הישיש הנ״ל כתב עוד שנית להרב המחבר בכתב מפורש ושום שכל יורה יורה ידין שאין בחרם ההוא ממש, וכל עין רואה יראה כי פי כפיו. ועם היות שאר חכמי אשכנז ישמו יד לפה, ידעתי נאמנה כי אין זאת מבלעדי כי המה יבינו את אשר לפניהם לבלתי לצאת לריב. וכאשר השיב אחד מן המיוחדים בפירוש שע״כ לא יוכל לצאת לעזרת ה׳ בגבורים כי על כן לא הטרחתי עליהם לקרוא להם. ובמכתב קצת מחכמי פולניא גאוני הדור גם המה כתבו ככל האמור והאריכו בפלפול ובראיות ברורות והחליפו המ״ם בסמ״ך ואני צוויתי להמתין עוד מלהדפיס את האגרת הזאת השנית של הגאון מופת הדור הנ״ל. וגם אנכי שמתי ידי לפי כי אמרתי עד ארגיעה תשקע אש זרה גם שנאתם גם קנאתם כעב תעופינה, ועיני רואים לא תשעינה, כי יראו המחבר ההוא יושב על סיר בשרא דתורה ומשים לילות כימים ובכל יגיעו לא ימצאו עון אשר חטא, שומע עלבון בני בלי שם, ועושה עצמו כאילו לא ידע ואשם. ואשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם, נתנו עליו בקולם, ובכל זאת לא חטא להטיל שאור, לתת מקום לחלול השם חלילה, ולהיות במורדי אור. ובוודאי לא על כיוצא בזה נאמר המבזה ת״ח, כי איש לאנוש כערכו, בחשבו שמתיר אסורים לפי דעתו ומזלזל בבצע מעשקות לפי דרכו. ישאג עליו כארי וככפיר יתן קולו, מהמונו וגאונו לא יחת ולא יחוש כי רב חילו. (עם היות כי באמת על כל אלה לא ייטב בעיני אשר דבר בחמת רוחו מכמה טעמים מ״מ אין כאן ענין לנדוי והחרם) וביותר כי יראו ויבינו אם ה״ו יאריך הזמן וילכו בחמת קרי, לא סגי בלא חלול התורה וחטאת קסם מרי. שהרי אפילו צדיקים גמורים לא יכלו לעמוד בכיוצא באלו כנודע בשערים מחכמי ההר רבינו שלמה ותלמידו רבינו יונה החסיד ז״ל כ״ש אין (? אנן) יתמי דיתמי. ומה גם דנקל מאוד להשקיט ריב לשונות, להסיר המכשולות, ולסקל המסילות באחד משני דרכים שקבל עליו איש המצפה, אשר על פיהן יסע לבקש נא ומטו בפומבי וכאשר מבואר ג״כ בסוף התשובה של הגאון הראשון מחכמי פולין שי׳.

אפס כי עיני הרואות לשוא צרוף צורף רעים לא נתקו. ותושלך אמת ארצה צדק ושלום לא נשקו. אמרתי לא אאלם כי עת לדבר והנה צוויתי להעתיק את כל הנ״ל למען הודיע בשער בת רבים כי לא אנכי לבדי נשאתי ידי לבטל החרם מעיקרו. כי רבים אשר עמדי גדולים וטובים עבדי ה׳ גבורי כח עושי דברו.

ומעתה יצאתי להזהיר העם אשר אנכי בקרבו. למען ישים כל איש על לבו, להודיע כי כל הבוטע בהוראה זו ומורה את מוריו. ומצער ההוא גברא רבה ואינו נזהר בכבודו, תחת כנפי החסידה באמרו שחושש לחרם, ההוא גברא גופי׳ בר נדוי הוא מדינא דגמרא. אי משום יקרא דגברא הנ״ל ואי משום יקרא דידי והגדולים אשר עמדי. וביותר שפוגע בכבודו של זקן הגאון הישיש נר״ו. אך אני פי מלך שמור שלא לנדות לשום אדם (עם היות שבאמת לדעתי לא על כיוצא בזה דבר

המלך ודתו מגיע) מ"מ נפשו מאתי מרוחקת, כנפש מתקדשת מטומאתה וטומאתה בשוליה ועול התורה פורקת. והמוציאים דבות, לתת טעם לפגם וסבות, ויטמנום תחת האָלה, ישלם להם ה' כפעלם זה גורלם מנת מרתם כמדם ילבשו קללה, וה' יתעלה ברוב רחמיו יסיר מקרבינו עליזי גאותינו, ויטהר רעיונינו ומחשבותינו להטות לבבינו אליו ללכת בכל דרכיו ולחשוב מחשבותיו, לשום שלום בארץ ולהצדיק בריותיו, ויחיש להחיות לב נדכאים, אשר לעשות רצונו תאבים וצמאים, ובכל מעשיהם ודבריהם לא יטו מן הישרה, לאהוב הבריות ולקרבן לתורה. חפץ ה' בידם יצליח, להשיב נדחי ישראל ואת הצפוני ירחיק לבלתי הדיח, להשיב אליו תועי לבב, ההולכים שובב, איש נבוב ילבב, לגדור פרץ ונתיבות לשובב, ויקוים בנו מהרסיך ומחריביך ממך יצאו שאי סביב עיניך, וכל בניך למודי ה' ורב שלום בוניך. ועוד נזכה בנועם ה' להזות. החותם על הדין ועל האמת ועל השלום. הק' צבי הירש.

פה ק"ק ברלין יע"א. יום א' י"ב טבת, לפרט קנאת ה' צבאות תעשה זאת.

ח) אגרת של הגאון המפורסם אב"ד דק"ק פראג נר"ו.

בכך לקחתי ובכך לו השיבנו. לכבוד אהובי ס"ב ידידי וקביבי הרב הגאון הגדול כו'.

מכתבו קבלתי וצער לי מאוד על פירוד לבבות בקהלתו. ועל דבר בקשתו כבר הודעת(י) זה כבר שבדור הזה הוצפא סגי ומסגי והמשכיל ידום ודי במה שגליתי במכתבי הראשון וגם כעת אני אומר בפה מלא שאם ישאלני אדם אם מחויב להויש לחרם ההוא הייתי מורה לו דרך הוראה שאינו מחויב להויש כלל. ולדעתי אם דייני אה"ו היו יודעים מי העומד על המצפה לא היו עושים דבר זה כלל. ואף שאמת הוא שמעלתו התחיל בתקלה בלשון מדברת בזיונות על רב גדול ולא יפה עשה בזה אבל נידוי אין כאן וגדולי ישראל מדיינים זה עם זה, ולכן הייתי מורה להשואל שאין צריך לחוש לחרם ההוא, אבל לכתוב דרך גזירה אין אני מכניס עצמי במחלוקת, ולדעתי במכתבי זה להוד יש בו די כו', והיה זה שלום דברי ש"ב

פראג עש"ק ד"ט סיון תק"ן. הק' יחזקאל סג"ל לנדא.

ובהמאסף תק"ן צד רכ"ב—רכ"ג נדפסה: „תשובת הרב הגאון כבוד מהו"רר שאול נר"ו אב"ד דק"ק פ"פ דאדר בן אדונינו מוהר"ר צבי נ"י אב"ד דק"ק ברלין והמדינה יע"א. להרב מוהר"ר משה יין שנית על אודות החרם באלטונא". וזה לשונו:

ט) אחרי שובי ממסעי, להתרפאות מחולי הייכט, ב"ה אשר עזרני עזר מעט והוא יגמור הסדו עמדי להבריאני ועל במותי להעמידני, זה שבתי הבית מעט והנה כתבך למראה עיני אשר תהית על קנקני שנית בדבר החרם באמרך שאינך מוצא מענה על הדברים האמורים בפסקי, הבנויים על הדין ועל האמת ועל השלום. אמנם יפלא בעיניך מה זו שתיקה ששתקו כל חכמי ישראל ומדוע יעצרו במילים שרים וגדולים חקרי לב בכל מקומות מושבותם? אהובי שאלה גדולה שאלת וכבר שאלתי אני כן לכבוד שאירי הגאון המופלג בחכמה ובזקנה השם יאריך ימיו ראש המדברים בדורנו ר"מ ואב"ד דפראג נר"ו. והנני שולה לך בזה העתק תשובת החכם הצדיק נר"ו וזה בנה (בנין?) אב לכל החכמים היושבים על כסא ההוראה בכל הארץ הזאת כי אין שתיקתם חלילה הסכמה למעשה הנעשה מאנשי אלטונא, ונהפוך הוא כי

נתעב הדבר אצלם, ומשלא ישהן מוחרמין ומנודין כדין המנדה מי שאינו חייב נדוי, ומכלל דברי הגדול הזה אתה למד כי כל האנשים אשר מן היום ומעלה, אחרי ראותם את דבריו עודם אוטמים אזניהם משמוע, ועושים כוונים להעציב לב איש המצפה ולמרר את רוחו, לוקחים עצמן לצד אחר לומר אנו היששין להרס מה שכל גדולי הדור פה אחד דלית ביה מיששא. והנה הגאון נר"ו כתב כל זה לפי שיעורו בראשית כוונת המחבר, שהיא שלא לשם שמים, הנה דעתי דאין דורשין התלות כאלה לענשו, אבל לבי אומר לי כי המעשה בכל חלקיו לא כון בו המחבר אלא למען ישמו האמת והצדק. שאר הדברים בכמה סברות תלמודיות, יבוא בעה"י מהם בס' בשמים ראש (הוא ספר נפלא קובץ תשובות ראשונים ז"ל ורובן להרא"ש ז"ל) כת"י אשר אני הוצא להדפיס עם הגהות חברתי עליו קראתים כסא דהרסנא אם יגמור ה' בעדי וימלא את ידי להוצאת הדפוס. גם באגרת אחת אשר שלח לי חכם אחד קראת הקורא קול ובתשובתי אליו בעה"י יבוא מזה.

הק' שאול.

י) העתק דברי הגאון מפראג יאיר נרו נצח.

ב"ה פראג ג' טוב אלול תקמ"ט לפ"ק.

לשמוע קול שופר, ברית השלום לא תופר, ולחיים טובים יוחק בספר, כבוד אהובי שו"ב ידידי והביבי הרב המאור הגדול המפורסם הגאון כבוד שמו מוהר"ר שאול נר"ו. מכתבו מק"ב קבלתי, ומאוד צער לי בצערו בראותי מכותלי כתבו שאיננו בקו הבריאת, והרופא חנם ישלח לו רפואה. זולת זה אשר בקשני על דבר המצפה הקישה לשאול ואין דרכי להכנים במחלוקת שתחלתו משני הצדדים שלא לשם שמים. ומה גם בדור הזה קשה להכנים בשום דבר אחרי שגברה החוצפה ורבו עזי פנים, ואין שומע לגערת חכם. ומה שכתב מעלתו שיש להויש מדשתקי גדולי הדור יש מ הסכימו להכרזת דייני אלטונא, אני אומר ז"ל לאידך גיסא מדלא מצאו שום עוד משום אחד מגדולי הדור או שיסכים עמהם מכלל שלא נכנסו דבריהם באזני החכמים, ולכן טובה השתיקה. בנו הבחור המופלג היה פה ימים אחדים כו'. ומרוב הטרדה אקצר. דברי ש"ב הדש"ת

הק' יחזקאל סג"ל לנדא.

מלחמה זו העמיסה על ר' שאול תלאות רבות והמון דאגות באו עד ראשו ויתגו ראש בברותו. וירא מתנגדיו הרבנים אשר סביב שתו עליו ויאמר בלבו לכרות עמהם ברית שלום ולכפר פניהם במנחה הגונה לדעתו אולי ימצא חן בעיניהם. ויואל להדפים: ספר „שו"ת בשמים ראש" ועל השער כתב: מספרם שלש מאות תשעים ושנים יחם להרא"ש ולשאר גדולי הראשונים זכרם לברכה. אספם גדול אחד בזמן רבינו הב"י ז"ל ושמו מוהר"ר יצחק די מולינא ז"ל. הבאתים אל הדפוס עם קצת הגהות של פלפול אשר שמתי מצרם ואקראם בשם כסא דהרסנא אני שאול בן אמיו הגאון מוהר"ר צבי הירש נר"ו האב"ד פה. ברלין בדפוס חברת חנוך נערים תקנ"ג.

תשובות הללו שקבצן — לפי האמור מר' שאול — ר' יצחק די מולינא בן החכם ר' שלמה די מולינא והגיה אותן והעיר עליהן בהערותיו וקראן בש"מ"ם ראש דהיינו שצ"ב כמנין בשמים, הוו עד הנה נעלמות מעיני הלומדים וכמסופר מר'

ישאול קנה את הקובץ הזה מחכם אחד ממדינת טורקייא ר׳ חיים בכמוהר״ר יונה זאבי בה׳ותו מתאכסן עמו בקאזאל אשר במדינת פימאנטא. וזה לשונו של ר׳ שאול בהקדמתו לספר הזה: כי יפלא בעיני הרואים שם הספר על מה רומז? זאת אשיב כי אמנם הוא חלקי . . . . . . מסיני והרסנא נוטריקון הר סיני על דרך מאמרם ז״ל פ״ט דשבת: מאי הר סיני? הר שירדה בו שנאה. ויאות לי לכנות ספרי זה בלשון הנופל על ענין הדריש ההוא. כי בעודני עסוק בי הנני יושב פה תוך שער עמי וממולי משנאי נפשי אשר לבבם ישאם לאבד נצחי ולהוריד לעפר כבודי, וכבוד בית אבי הגאון המפורסם נר״ו אשר ממני נאצל הודי, וכבוד משפחתי היש״י אשר בהררי קודש יסודתם ועליהם הטבעו אדני יסודי. וגם קצת אנשים יראים ושלמים עם ה׳ ותורתו נלכדו ברשת מחרפי, ויחשבוני לאויב למו תחת אשר לא השבתי עליהם רק טוב . . . והוא הדבר אשר הניא את לבבי, כי באתי עד הלום במקום הוברי חבורים, לא מגודל לב כי תזוח דעתי ועיני תרים להיותי נמנה את ראש אבית ישראל יושבי נטעים וגודרי גדרים . . . ובדעתם ימלאו חדרים, חלילה, חלילה אם תעניקני גאה וגאון! . . . אפס כי עזה כמות שנאת מריבי וקנאתם בי, לירד עמי עד לחיי להשקותי כוס רעל, להבאיש ריחי ולתת אותי לפני בן בליעל. תריתי אני עם לבי עלי פלשת המריבה התרועעי ועל חמת הלשון אשליך נעל. אמרתי עם הספר אעירה שחר אילת אהבים וחן יעל, הפעם זבלוני אישי התורה ויגרש זבול את געל המריבה והאיבה נהדפה ואת והב בסופה, וכל החפץ בתורת אמת והוא מן האנשים אשר בלבותם ישרים, כי יתן בכוס (זה) עינו יתהלך במישרים, עיניו יחזו ועפעפיו יבחנו כי חנם מזורה הרשת, ולא תשיגני חץ המורים בקשת, כי ת״ל למדתי תורה לשמה ועל דבר אמת שמתי מגמתי . . . . כי אמת חפצתי ועולה לא נמצא על שפתי.״ —

כן דבר האיש הזה אשר השתדל בכל כוחו להצדיק נפשו בעיני הרבנים וסייעתם והתאמץ להחליף שנאתם לאהבה רבה. אולם לחנם יגע עם הספר להחזיר לו עטרת הכבוד אשר הסירו מראשו בזרוע, ותחת אשר קוה לעשות ענבים ויעש באושים. ויהי אך יצא הספר לאור ראו קוראיו כי גם הפעם לא הלך לפני ה׳ בארצות האמת, ויחשדו אותו לזייפן ספרים ולתולה סברותיו באילן גדול כדי למצוא מקום לפלפל בדברים שלא שערום קדמונינו ואשר ממהותם ניכר שהם אך ילידי זמנו ובני יומיו. ויתנו את ספרו „בשמים ראש״ לראש ולענה וכסא דהרסנא דיליה לחלבנה שריחה רע. והקול נשמע בבתי מדרשות כי התשובות הללו אינן מיסוד הרא״ש, ור׳ יצחק די מולינא לא הגיהן ור׳ שאול בדה מלבו כל הספר והרה עמל וילד שקר, ויקומו למולו עוד הפעם בהשגותיהם ותפישותיהם וזה יצא ראשונה איזה חדשים אחרי כלות הדפסת ספר בשמים ראש בשנת תקנ״ג:

„זאב יטרוף, חיבר זעירא דמן חבריא זאב וואלף בן לא״א המנוח כמו״ה שלמה זלמן זצ״ל מלאנדסבערג שהיה מקדם אב״ד דק״ק וואלשטיין ולע״ע יושב בבהמ״ד של המנוח כ״ה זכריה זצ״ל אשר אימץ וחיזק ביתר שאת . . . כבוד ההסיד המנוח . . . כמה״ו אליה פרענקל זצ״ל מק״ק ברלין יע״א . . . נדפס פה ק״ק פ פ דאדר בשנת תקנ״ג בבית ובדפוס של האדון דאקטאר ופראפעססאר גרילא.

הספר הקטן הזה המחזיק י״ד דפים חוץ מהשער והקדמה נרשם ברשימת

ראוענטהאל בחלק ידע ספר צד 96 נומר 494 והוא בעת יקר במציאות ולא ראיתיו עד הנה. גם בעקד ספר החכם הנודע בשם ישר"ה האלבערשטאם נמצא והוא הדפיס קצת מהקדמת ר' זאב וואלף בהמגיד 1876 צד 116. ואלה דברי המחבר . . . „שלא עשיתי חבורי הקטן הזה בשביל הקנאה של בשר ודם . . . . רק בשביל קנאתך . . . ובשביל תורתך הקדושה . . . באשר שכוונתי לקדש שמו הגדול ולהציל אחבי ממאכלות אסורות . . . ומצאתי מכשילות להם בספר בשמים ראש עם הגהות כסא דהרסנא אשר מקרוב בא בדוה העולם. וידעתי גם ידעתי שהיה נגד רצון כבוד גאון עוזי ובלתי ידעתי נאמרו דברים הללו ואלו היה בעל כסא דהרסנא חס על כבוד אביו ורבו לא הגיע למכשול הזה . . . . אילולי ששמעתי גודל תרועת מלחמת ה' במחנה העברים לא הייתי תאב לראות ספרו. " . . . והנה בדבר אחד הנמצא בספרו בענין גלוח הזקן בחול המועד הוד בו על פי מכתב קטן הנשלח ליושבי עירנו פה קודם פסח, וזה עשה מפני כבוד אביו אבל בשאר דברים לא הוד . . . . . והנה בטוחים אנחנו שלא הועיל(!) דברי ובונת המחבר כלל אפילו לאחד מיושבי עירנו . . . . הלא היא עיר ואם בישראל מימי קדם מעת שיצקתי מים על יד הגאון אמ"ו המנוח בעל המחבר קרבן העדה." עד כאן העתקתי מהחכם הלברשטאם מדברי המחבר זאב יטרוף. ומכתב הקטן שהוד בו ממה שהורה להתיר בבשמים ראש בענין גלוח הזקן בחול המועד הכונה על ענין המדובר למעלה בספרנו זה צד 86—87 שנחלקו בו הנודע ביהודה והגאון ר' הריש, ור' שאול פסק להקיל שם בכסא דהרסנא ס' מ'. ומכתב הקטן הזה אין ספק שהוא הוא שמצא ר' גבריאל פאלק באוצר ספרי בית המדרש לאשכנזים שבאמשטרדם נדפס על עלה קטן באותיות מרובעות קטנות בצורת אותיות מרובעות בס' בשמים ראש ונצרף בו בין הדפים מסימן מ' (המגיד תרכ"ד No. 37 צד 294) ונקראים בו כדברים האלה: „מודעה רבה לעין הקורא: בספרי כסא דהרסנא סימן מ' שכתבתי דעתי דבוקן יש להתיר אם גלח קודם המועד בדעת ר' תם, הנה היה זה בחשבי כי יצאתי לחון בדבר החדש, ובעת עמדי בפרק ההיא לא נתנני הזמן להציע דברי לפני כבוד אאמ"ו הגאון נ"י כי אצה עלי המלאכה והפועלים הוחקים כלה מעשיך ובאשר יצאה הרואה הלא סלקא לי ההגהה כתיקון, וכמה טעות הדפוס נמצאו מלבד הדברים הנשמטים אשר לא יכולתי להעלותם גם על לוח התיקון לרוב הנחיצה לבצע את מעשי. ועתה הגיד לי אאמ"ו נ"י שגם הוא עומד על החילוק הזה וכי הוא בכתובים עמו אלא שלא אבה בו ולכן העלימו ולא הביאו. מעתה! אחרי שכבר עמד אדוני (אבי) על החילוק ואיננו נוח לו הרי דעתי הקלה בטלה נגד דעתו הרמה אפילו הוא מקיל ואני מחמיר קל וחומר שהוא מחמיר. ולא יקרא עוד שמי על הקורא הזאת אפילו למנין בעלמא עכ"ל. —

משיג המשנה על ר' שאול וספרו „בשמים ראש" הוא הגאון ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג ששלח השגותיו להגאון ר' הריש בברלין ונדפסו קצתן על ידי ר' שלמה במה"ה נפתלי ראוענטהאל מפעסט בליטעראטורבלאטט של האריענט מפירעט משנת 1844 נומר 6 צד 53—55 ונומר 9 צד 140—141. והדברים ארוכים ידרשם הקורא משם. כנגד המשיגים האלה וכנגד אחרים שהורידו כבוד ר' שאול לעפר ודבתו ממנו בשער כמכן בליעל ובמספר בעקרי הדת העודד אביו

רבינו הירש ויחבר מגלה עפה וישלחיה בכל תפוצות ישראל להצדיק את בנו ר' שאול ואלה דבריו:

יא) איש עניו, לא יפלו פניו, גם אם יבזהו בוז משפחות, אף כי יודע חסרונו, ישתוק לעלבונו, כאיש אין בפיו תוכחות. על חטאת נעוריו, יחשוב מציריו, כמו אח ואחות. אפס כי עז, (עון) מוציאי לעז, יוציאו איש מגדרו. וארור נוכל רוכל, אש תאכל, ראשו ופדרו.

ה' האלקים הוא היודע, וכל יודעי מלפנים יתנו עידיהן ויצדקו כי מעודי שנאתי המחלוקת ופרוד הלבבות ובכל מקום אשר התהלכתי ת"ל שלום ואמת היו בימי והרבה רחוקים נתקרבו ויצא יקר מזולל, באהבתי את ה' ואת עמו, וחפץ בהתקרבם למען שמו. ואחרי אשר הגיעני הזמן אל הארץ הזאת מצאתי כתות מינים ממינים שונים, בכל פינות שהם פונים, ורובם נשים משלו בם אשר להם כנפים ככנפי החסידה, בא הרוח אשר בכנפיהם ולינה אש בוערה בקרב המחנה והבערה לחלק יצאה להפר אמונה, ואיש לדרכו פונה. האי בעי למשרי ליה עורבא והאי בעי למישר ליה יונה. כל איש נכון נגד פניו, וכל דרך איש ישר בעיניו, רבו העוברים מתעברים על ריב לא להם, ממרים מורים את מוריהם רשעים נראים כצדיקים. ורפאים יחשבו אף הם כענקים. ומי אשר יחובר, להפריד התבן מן הבר עם כי רבו המתפרצים, להטיל בין עיני קוצים. יסובבו עיר ויקיפו, וכל מאמר צדק בנפת צוף יניפו. על כל אלה אנכי לא שנותי, ופי לא פציתי, כמאמר נעים זמירות, זדים הליצוני עד מאוד מתורתך לא נטיתי. בלבי צפנתי צְפוּנֵי הלפיני לפשעי ועל כל פשעים באהבה כסיתי, ה' אליך גליתי.

אך עתה הלאוני, ומגדרו הוציאני. כי כשל כח הסבל, לקול מחרף ומגדף ופיו מנבל, על ספר בשמים ראש תשובות חשובות מגדולי הראשונים ז"ל אשר אספו והועתקו והוגהו מן הגאון מהו' יצחק די מולינא ז"ל והועלה מקרב לבית הדפוס ע"י בני הגאון המחיף נר"ו והוא עשה לו זר זהב סביב וקראו בשמו כשם דהרשנא. והנה נאספו עליו נכים שואי נפש בני הגאון נר"ו יועצו לב יחדיו ברית יכרותון. אוכלי פרי כחש חורשי רשע. אוהבי מנה אוהבי פשע, ויתנו אל לבם הן יראה פעלו, כי לא נתן לזרים חילו, ובש"ס ובפוסקים כל עמלו, וידיו רב לו. ויתיעצו על צפוניו אמרו לכו ונשחיתה עץ בלחמו, נאמרה מות בשיר איש אלקים וינזרו בני ישראל מלשתות כוסי ולטעום טעמו. גם רעה דרשו בעד החיים אל המתים לבזות דבריהם בעיני המון עם ויצדקו באמרים אחת הנה ואחת הנה בספר בשמים ראש וגנבו דברים לאמר כי מצאו בתוך הבשמים — מלבנה, והדברים לא יצאו מפי המחברים אשר נקרא שמם עליהם כי דבר בליעל יצוק בו להדיח עם ה' מעל אלהיהם. ולא די להם באשר שבפיהם עוד יכתבון מכתבי עמל ונשלחו ספרים למלאות פני תבל ערים. והנה מעידני עלי שמים וארץ כי הספר הנז' הועתק לי מבני הרבני המופלג ומופלא כמהור"ר שלמה נר"ו זה כעשר שנים ואני בעצמי עשיתי לו המפתחות כסדר הטורים בהיותי בפרעמושל, והעבודה שראוהו אצלי מאותן האנשים פה אשר שמעתי כעת מלינים עליו וקראו בו ושמחו.

ואם כדברי המתקדשים הללו בי אני העון אשר הסכמתי להוציאם לאורה. ולא על בני הגאון נר"ו לבד תלונתם כי אם גם עלי. לכן אמרתי לנפשי אם עוד אחשה, הלא תכלם,

ולא עוד אלא שאתה נותן פ"פ למקטרג. הלל רשע על תאות נפשו לאומר נפש האב לי"ה הוא ומעשי כתנו להכליאה (?) דשתיקה כהודאה.

לכן עתה באתי כי מידי פי׳ הספר הנ"ל ועל פי ניתן לדפוס ע"י בני הגאון נר"ו. ונפש הלב ונפש הבן לה׳ המה חפצים לעבוד את ה׳ וללמוד וללמד תורתו באמת ובתמים כאשר עשה בני הגאון נ"י מעודו עד היום הזה. ופירותיו מוכיחין עליו, וזה יותר מששים שנה דלפמותי רבנן גדולי הדור נוחם הנפש. ואמרו עליו מה שאמרו. ועם היותו מדוכא ביסורין בעו"ה לא מש מתוך האוהל של תורה אלא דאגב חורפיה גמר ומקנא על איש אשר יבזה כבודו. ולפעמים גודש סאה, ואנכי ת"ל כד הוינא זוטרא לגברא והשתא דקשישנא עוונתי גרמו לעבוד עבודה שהיא זרה אללי בלי מציאת מנוח לעבוד את ה׳ כחפצי כי לא מצאתי מנוח משום לך בכל הענינים וביותר ממה דלא בעינא לאגלויי מפני כבוד הבריות ועיני צופות אל ה׳ יוציאני למרחב, לעבודתו לבד נפשי תאוה, ואקוות ירק ושלוה אני מקוה.

ובין כך ובין כך בעתוני בקוני שלא יבוא מכשול על ידינו וספרא רבא ויקירא הדין כל עילה ושחיתא לא השתכחת ביה. ואם יש בו דינים שאינן להלכה ולא נהיגן כוותי׳ משנה לא זזה ממקומה, גם אמנם אם ימצאון בו דברים שאין ראוי לגלותן בפני עם הארץ, הנם לאלפים כהנה בש"ס ופוסקים ולא חשו להם חכמים משום שומאה כי כוס ביד ה׳ ויין חמר מלא מסך ויגר מזה אך שמרים ימצו ישתו כל רשעי ארץ, ולא עלה בדעתי שימצאו בעמי רשעים כאלה יקשים יהיו מן התרים, לגלות מסתרים, כדי להבזות בעליהן למען ישחקו עליו צעירים, וישאגו ככפירים, כי זה מעשה היוצאים מן הכלל יקבצו מן האגדות התמוהות בעיני רואיהן והדינים אשר בעיניהם לא יצדקו ועושים להם כונים, לעורר עלינו שנאה ומדנים.

ואולי האנשים האלו שינאו בלבם והם מפרסמין הדברים כדי לעשות חסד עם מי שרוצה להפר חק מאכילין אותו הקל הקל ומראין לו אילן גדול להתלות בו. ולאיש הירא ורך הלבב יאמר הנה זה מתיר דבר שברור אסורו כאמותו, חסד הוא, ונמצאו מתחסדים עם אלו ועם אלו, יען וביען אלולי דבריהם, מובטחני כי זה השער לה׳ פתוח לים התלמוד פריץ חיות לא יעלנו, ובמקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד, כרם חמד ליודעי דת, יאיש אחר לא יתלכלו והרואה יראה שיש בס׳ הזה חומרות רבות שמחמיר ביותר, ולמה יעלימו עיניהם לבלתי ראות ולקטו הקל להקל בכבוד ת"ח, על כל זאת התמהמהתי מלהודיע לצרי לרבים, אמרתי אולי ינוחו מבעבועם יזכרו את ה׳ וישובו או אולי הזו בו מה שנעלם מאתנו (כי שגיאות מי יבין) ואמחנו מספרי, ואין קול בי אם קול ענות, יסובבו עיר ויהמו, בחושך ידמו.

עד אשר זה מקרוב בא אלי אגרת אוגרת כתוב וחתום על שם חכם אחד לא ידעתיו מלפנים, ודרשתי עליו ואמרו לי שהוא צורבא מרבנן דנביעי ועלה זה מקדם והנה גם היא אמרי המעוררים, ואם כן היא כאשר שמעתי עליו דירא שמים הוא, ואמינא בוודאי בזאת המגילה הנקראת, אגרת כולה מזויפת הלא דבולו מהדרא זיופו וכל הפוסל ואין נימוקו עמו בנכשו דבר ובתומו, ועוד כי אלה פיהו מלא תוכחות ונואלות בגודל לבב מתובלות, וכל קשתותיו תסבבנה כאבני גיר מנופצות, ובראיות דבריו בבכתי שתי ברכות דאסתפק בהון מהר"לנא ז"ל באמת ומתשובותיו, האמת כדרך שמברכין על שמועות רעות, והשנית שהחיינו וזיכנו לראות דברים אלה שמהם נלמוד על שאר המתלוננים, כי בוודאי דרך אחד הם בכל

פינות שהם פונים, והנה כמלתו מלדתי לו והשיב לו דוגו בלשונו, וזריתי על פניו פרשו. והנה השגותיו י"ע כמספר ח"ו"ה דמויא הויא לידה והנחש הטיל בו ארס, ויתגורר בחלודי ארס, וסימן לדבר א"ו"י"ב לא בדעת ידבר, ודבריו לא בהשכל: ומפני כבודו וכבודינו שלא יגלה לאיש מי הוא ומה שמו וביותר כבוד הגאונים נוחם עדן אשר הם בעלי תשובות הללו ובאמת לא רציתי להדפיס דבריו ודברי אם לא יתחיל בקלקלה תחילה. ונוסף על זה בטעם כעיקר שנתגלגל בתוכו דברים שאסורים משום גלוי, ולא אעלם (על?) שפתי אם לא על תשובת באנשי און אם יפרסמו דבריהם כי מרשעים יצא רשע ואז אנחנו נקיים. וה' הוא היודע ועד כי אמנם לא שקר מילי.

ומעתה אני מזהיר לכל איש אשר בו נצוץ יראת שמים. וביותר אותם הבלתי יודעים לדרוש בקל וחומר והמה נמשכים אחרי רועיהם כסייח הזה שנמשך אחר שיחה נאה, לבלתי שמוע אל המסיתים והמדיחים. ולא יכשלו תחת אחד השיחים, והחושד בכשרים בגופו לוקה. אף כי המדבר והעושה מעשה יד ליד לא ינקה.

ובשבטי ישראל הודעתי נאמנה. כי מוחל אני לכל דובר עלי סרה. כאשר זה רבות שמעתי גם דבת אנשי בני בלי שם מקול מחללים בין משאבים. ואודה לה' כי כאב את בן ישראל בשוטים ובעקרבים, אבל במוציאי לעז עלי או על זרעי נפשי בוחל, ועל זה איני מוחל, אם הוא עד אבדון תאכל. א' המדבר בפיו וא' העושה מעשה, באשר שמו יכונה. לשונו תמק בפיו וזרועו מקנה תשבר. והיה כערער בערבה ושכן חררים במדבר ימיו יחלופו עם אניות אבה, ולא יראה בטובה. ומובטחני בזכות אבותי הקדושים אשר בארץ המה כי האנשים הללו המטילים דופי לחלל זרע קודש גם אם עתה קיים להו שעתא גברו ויגדלו, עוד פרי מעלליהם יאכלו, כחציר ימלו וכירק דשא יבולו, וכל עושי אלה לא יהיה לו ער ועונה ומשליך חבל בגורל בקהל ה', ישוב עליהם את אונם, יתמו חטאים ורשעים עוד אינם. ואתם אחי ולאומי היראים את ה' והחרדים אל דברו שמעו אלי וישמע אליכם ה' ליום הכסא הבא עלינו לטובה ויקבל תפלתינו גם יחד למלאות משאלות כל איש ירא את ה' באמת ובתמים ומטובו ישביעהו ברחמיו וברצון ויט לבבנו ללכת בדרכיו לאהבה אותו ואיש את רעהו. ויזכנו מהרה לעלות לראות וליראות בהר מרום קדשו ושם ביראה נעבדהו. ועין בעין נראהו, כחפץ עבד לעבדי ה' דורש טוב ודובר שלום לכל זרעו, הזקן ולא מחכמה, ונפשו צמאה ובשרו כמה, לעבוד את ה' עבודה תמה. מוטרד ומודאג מכל צד, מודה ומשבח לענוים ומעודד בכל מדה שהוא מודד הק' צבי הירש.

מדברי רבנו נראה שהתאמץ בכל עוז להרחיק את החשד מבנו שברצון הטעה את הקוראים להאמין שדברי „בשמים ראש" מבאר הפרוה הרא"ש וגאונים עתיקים כותיה נוזלים. והקורא ישתומם על דברת הרב במכתבו הזה, כי קשה להאמין, שרבינו הירש שהיה חכם חרשים נבון דבר וחד השכל לא הבין ולא הכיר מדברי הספר כי לא רוח הרא"ש מרחפת על התשובות הללו וטחו עיניו מראות ומהשכל לבו כי לא סגנון הספר עולה לסגנון ספרי האשירי וספרי בני דורו. ואם כן הוא שהבין וידע הרב בעצמו שלא הרא"ש וסיעתו אביהם של הספר הזה יקשה להאמין כי הרב אשר כל ימיו היה הולך צדקות ודובר משרים העיד עדות מכוונת ח"ו לטובת בנו, ועינו חסו עליו ויקם לעזרת פועל און וילד שקר ונתן עדותו והצדיק דבר מוכחש מצד עצמותו. והנני כורע מול גדולת והדרת הרב רבינו הירש נ"ע

אשר יראתו יראת הכבוד תמיד על פני. אולם הצטרקותו של בנו והשייתו לסגור פי מתנגדי ר' שאול נפלאת היא בעיני וסליקית בתיק"ו.

והקורא, אשר רצונו להבין פרטי הדברים והשגות שהשיגו על הספר בשמים ראש יעיין בשם הגדולים דפוס ווילנא II צד 20 נומר 120 ובמנחת קנאות להגאון ר' צבי היות דף י"ד בהערה ודף כ"א א' ודברי ר' מתתיהו שטראשון בסוף ספר קריה נאמנה להחכם פין צד 295 בהערה 4, ובכבוד הלבנון שנה עשירית מחברת ד' מצד 2—9 מר' יצחק משה הלוי הורוויץ במאסקויא. ואחרון אחרון הביב מה שכתב החכם צונץ במאמר מיוחד על ס' בשמים ראש בסוף ספרו: דיא ריטוס דעס זינאגאגאלען גאטטעסדיענסטעס מצד 226 ואילך.

ור' שאול בראותו כי כלתה אליו הרעה מכל צד ואין איש יוצא לקראתו לעזרתו ויצא מברלין ללכת ללונדון. ובבואו לעיר האללע כתב שטר צוואתו ויניחהו בכיס בגדו ויבקש בו מכל איש ישר אשר אולי ימצא אותו מת בדרך נסיעתו, שיעשה עמו חסד של אמת ושום מלבוש שיהא לבוש בו במיתתו לא ישלחו ממנו, אך כמו שימצאוהו לבוש ישאו ויקברו אותו באחת היערות או במקום אשר ימצא להם רק הרחק מקברי בני העם. — אולם בחמלת ה' עליו בא אל מטרת חפצו עיר לונדון והוא נגוע ומוכה ורפה ידים. ויגוע שאול שם ויאסף אל עמיו בחיי אביו ביום א' כ"ג מרחשון ונקבר בכבוד גדול כ"ה בו תקנ"ה 1794 (ליטער־ ראטורבלאטט של אריענט משנת 1844 צד 712—714).

והוין מספר 1) מצפה יקתאל, וס' 2) בשמים ראש הנזכרים למעלה נמצאו ממנו בדפוס:

3) כתב יושר. כולל ט"ז דפים 8 ובהם ח' פרקים והמחבר מצדיק בו את ר' נפתלי הירץ וויזל ומצילו ממחרפיו על דבר ספרו „דברי שלום ואמת". בשער הספר לא נדפס שמו של המחבר וגם לא מקום הדפוס והפרט הוא שם וכתוב ישר שעולה לפי זה תקמ"ד וכן הוא ברשימת ר' חיים מיכל נומר 1953 ובאוצר הספרים מבן יעקב צד 248 (ובטעות מצויין מפירושט בביבליאטעק שלו צד 111 שנת 1774). וע' במאסף השביעי בקורת זה הספר מחכם אחד שחתם שמו **ד. א.** שאמר בפירוש שנדפס זה הספר י' שנים אחר זה בשנת 1794 אחרי מות המחבר. ונמצא בידי ספר הזה שהיה בעקד ספרי החכם הנודע ר' דוד פריעד־ לענדער הנזכר למעלה צד 85, 86, 88 והוא כתב בכתב ידו ממש על גליון השער:

„דיא זאטיריישע שריפט איזט פאן הרב מו"ה שאול ז"ל בן הרב אב"ד מו"ה צבי הירש מברלין בייא נעלעגענהייט דער פערפאלגונג פאן ר' הירץ וויזל גשריבן. ער איזט אויך פערפאססר פאם בשמים ראש, דש ער פיר איין ווערק פאן איינם אלטען גאון הערויסגעגעבן". — ואפשר להוכיח מזה שנדפס 1794 ואז בא הספר ליד ר' דוד פריעדלענדר וכתב מה שכתב שם בהוספת מלת „ז"ל" על המחבר ר' שאול, כי אם נדפס בשנת תקמ"ד בודאי בא הספר לידו תיכף אחרי צאתו לאור, ממחברו שהיה בן עירו ומיודעו וכן נרשם ברשימת ראזענטהאל צד 1035 שנת הדפוס 1794. ובמקום הדפוס יצדקו רשימת מיכל וראזענטהאל שהיה ברלין כי האותיות מוכיחות, ולא כרשימת בעל אוצר הספרים שם שנדפס בפ"פ, וכן מה שכתב עוד שנדפס בלבוב תקמ"ד לא אדע שחרה.

4) תשובות. שהחליף עם ר' יחזקאל לאנדויא שהיה שאר בשרו וממכבדיו. ובאגרת הנדפסה ממנו בראיש בשמים ראיש מכ"ב סיון תקנ"א מפראג לר' שאול מאן לתת לו הסכמה על כסא דהרסנא ואמר: „מעלתו אינו צריך לזה ואם בשביל הגהות של כבוד מעלת ש"ב הגאון נר"ו, לדעתי הוא נגד כבודו שידפיס שום הסכמה ומפורסם אינו צריך ראיה". — וע' התשובות בנודע ביהודא בענין נדה סימן ס"ד, ס"ה וס"ו ובכסא דהרסנא סי' קנ"ד וקנ"ו. גם נמצא לו תשובה נכתבה להגאון ר' ישעיה ברלין (פיק) ומזכירה בכסא דהרסנא סימן ר"פ, ותשובתו להגאון ר' אהרן מהאזיינפוט ז"ל „בהיותי רייש דיינא פה ברלין זה יותר מכ"ה שנה" מובאת ממנו בכסא דהרסנא סי' ל"ז. — והתשובה שהחליף עם הגאון ר' אריה ליב ברעסלא אב"ד רוטרדם בעל פני אריה „בעוד שהיה יושב בבית המדרש של הגביר ר' דניאל ברלין (יפה) בברלין" מוזכרת ממנו בכסא דהרסנא דף ד' א'. ובסימן רצ"ט מכסא דהרסנא הביא תשובה שנדפסה ממנו בספר אחר שלא פריש שמו.

5) ערוגת הבושם. מודעה ודוגמא להדפסת ס' „בשמים ראיש" שהדפיסה בתמונת קווארט ברלין 1794 (?) נזכרת מפירשט בבליוטיקא שלו צד 111.

ומן ספריו שלא נדפסים נזכיר:

6) קונטרס הדא קבא דקשייתא. הזכירו בכסא דהרסנא סי' ר"ד דף ר"ז עמוד ג'.

7) פרק השג יד. מוזכר ממנו שם סימן מ', ס"ג, ס"ח, קי"ב, קכ"ו וקע"ג ובנו ר' אריה ליבש בהקדמתו לאור עינים אומר שהיה אתו בכתובים והוא על כל הש"ס.

8) פירוש תוספת.
9) ספר די להכימא. } הזכירם ר' אריה ליבש שם בהקדמתו.
10) ספר רסיסי לילה.

11) משפחות השאולי. על הלכות מגלה שחבר ר' שאול בהיותו בן תמני סרי, מזכירו בכסא דהרסנא סוף סימן רפ"א.

12) ס' משבית מלחמות נזכירו ביחד עם

13) ספר אור זרוע הגדול. עם הגהות ר' שאול בהקדמת ר' אריה ליבש הנ"ל. וע' בכסא דהרסנא סי' צ"ג שמפלפל בדבריו.

ונהירנא שסח לי הזקן המופלא אחד מילידי ומזקני עדתנו המנוח התורני ר' איצק לעווענט המדפיס הנודע, שרבים מלומדי תורה אז גנזו את ס' מצפה יקתאל ובשמים ראיש באדמת הצר בית הכנסת ישבהיידרייטערגאססע, במקום שנהגו אז בימים ההם לשרוף שם את החמץ בערב פסח, אלה משנאתם לר' שאול ואלה מאהבתם להרב אביו ר' הירש, כדי להעביר הספרים האלו מן העולם ולכל הפחות להמעיט הקריאה בהם.

ובאמת היו ב' ספרים האלה מורת רוח להגאון ר' הירש והוסיפו יגון על יגונו שהסבו לו בני קהלתו שזלזלו במצות ובחוקי היהודים והיה לשחוק בעיניהם כנרמז ממנו בהרבה הסכמות לספרי מחברים שונים ובאגרתו למטה צד 107. וכאשר נתמלאה הסאה ולא הוטב בעיניו הנהגות ומעשי בני קהלתו התרחק מברלין אל מקום אחר ויכתוב משם לפרנסי ומנהיגי העדה לברלין שיתירו הקשר שבינם לבינו. ואלה דברי האגרת הזאת:

שלומים אלף לכבוד האלופים הרמים הגבירים הנגידים קציני ארץ פרנסים ומנהיגים עדת ישורון ק״ק ברלין.

אחרי עתירת החיים והשלום כה יתן ה׳ וכה יוסיף שלום ושלוה בארמנותם ואין פרץ ברחובותם, ואין נלוז במעגלותם אמן.

אותיות אלה תבאנה בקרב מחנה כבודם, אביעה לכם את הוהי, וידעתם את תגיעתי מקרית העיר הזאת, אתם ידעתם באמת אשר היה עם לבבי לירד מכם זה לשוב אל מקומי אשר משם לקחתי, יען מאז לקחני ה׳ מאחרי הנוה ויגבר חסדו עלי לרעות את צאן יעקב עמו ויעלני על גפי מרומי קרת מאת ה׳ היתה זאת כי נודד הייתי אחרי התהלכתי באשר התהלכתי בעיר ועיר מדינה ומדינה עד בואי אל המקום הזה מעלת תהלת ק״ק הרמה והמדינה יע״א, ואהשבה פה אמצא מנוח לכף רגלי ולא אוסיף לנוד. אמנם הלום ראיתי אחרי רואי ותהי להפך מאשר קויתי, יגעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי, מרוב עבודה כלה שארי ובשרי, ומלאכתי מלאכת שמים נדחת, והיא כפורחת. נוסף על אלה הבהילוני השמועות אשר שמעתי כי אם היות אשר רבו למו השרידים אשר ה׳ קורא, יראי ה׳ החרדים על דברו הן רבו עתה עם הארץ בקצה המחנה נרפים המה ממלאכת ה׳ ויעשו מעשים אשר לא תעשינה, ותועבותם היו מספרים לפני, מלבד אשר עיני ראו וקול אשר שמעתי באזני, אמרות קדוש ישראל נאצו, והייתי כגבר אין איל. ובהציעי דברי לפני כבוד מעלתכם כי חשקה נפשי לצאת, בלבי צפנתי מה המעשה הבאת הזה ותוגת לבבי לבלתי אמר כאשר ישאל בדבר אלקים. אחת היא ע״כ אמרתי נלאתי נשוא אשא להם לבדי טרחם ומשאם ושאר הדברים אשר גם המה היו בעוכרי. האמנם תוכן הענין לא גליתי כ״א למי שהיה ראוי לגלות לפיד. והנה כבוד מעלתו, הלטו ממנו דברי אשר יצא מפי ויפצרו כי עד בוש ויבטחוני להקל המשא, גם הוסיפו על המידה למען אעזור מעט. ולאשר לא יכולתי לגלות לבי, ולפרוע לשמצה, כי הן לריב ומצה, ומה גם באותן האנשים אשר גליתי אזנם פתוני, כי כן אמרו הלא טוב אשר תעצור בעמינו ואם לא תעלה ארוכה לשבר אשר הם שוברים בחומת התורה די שלא תוסיף, כי כן קרבו אליך כל העם אשר לרגליך, ואם לא ישמעו אליך יחדלו להפיל חומת התורה תחת, פתוני ואפת ונשאתי בניכם גם לדבר הזה לשוב לשבת בארץ. אמרתי אכן ימים ידברו בשובה ונחת יושען, אכן קויתי לעשות ענבים ונהפך הוא פתח הסמדר ובוסר גומל פרי גפן נכריה הרשים מקרוב באו ושמו להם בעלי ברית להשגיא ומנן והתם ולקול יללת הרועים אמרו הדני ויורו המורים בחצים ואבני הקלע, ופרי מחשבותם הנה אחד משפט ואיש בשרירות לבו ילך ותפוצינה הצאן ועל הרועים חרה אפם, לאומים כשאון מים רבים ישאו קולם להסיר עטרת ישראל, והמשפט אשר לאלקים הוא ישפטו הם נכרים ערלי בשר או ישראל ערלי לב וזה החלו לעשות גם בצע אמרתם וישלחו ביד איש זר להקיק בעט ברזל ועופרת למסור מעל. ועתה מה לי פה אם בהמרותם תלין עיני ואוני השמעה ואהיה כאלם לא יפתח פיו? ואולם חי אני היא תבחר מחנק נפשי אפס ידעתי גם ידעתי כי כמקרה הזה יקרני טרם עת בית

ה׳ להבנות כאשר עם נביאים נבאו מעלת הו״ת ואבישה במכוני ירא אלהים ומלך ועם שונים לא אתערב. אך מה לגבר הוקם על כי יבואו אליו במבוא עם קרבות יחפצון. לכן אמרתי זאת אעשה לשבת בקצה הגבול ימים אחדים לסדר את כל הדברים המשולשים בידי, לבלתי היות שם ערוב ואשלחם בזה ליד זוגתי הרבנית תהיה לתתם ביד אשר ירצו הצדדים אשר הדברים מגיעים עדיהן והנשאר תמסור ליד אשר יצוו כבוד מעלתם, ואנכי ארחיק נדוד אל המקום אשר יהיה שמה רוח ה׳ ללכת כי לא לאדם הכין צעדו, וגם זוגתי תהיה ואשר אתה תבוא אחרי ואם חפץ ה׳ בנו והביא אותנו אל הארץ אשר לפנים צבי לכל הארצות יען שמה פני מועדות. מובטחני בכבוד מעלתם לבל ישימו עלי עון אשר חטא, בהיותי נחפז ללכת ולא אבוא בעיר להפרד בנשיקות כמשפט, כי דעת לנבון נקל שבכך יפה לי, כי מי יודע עד היכן הדברים מגיעים כי האנשים האלה קשים ממני, פי יהגה לענות ופיהם יביעו והיינו חרפה לשכנינו. ואתם אחי! שימו לבבכם וידעתם היום והשיבותם אל לבבכם כי בכל כחי עבדתי עבודתי אתכם ואהיה כמרימי עולי ואשליך את נפשי מנגד ולא חשתי להדוברים רע על נפשי המואסים מי השילוח ההולכים לאט. אחת אשאלה להיות מעיר לעזור לזוגתי תחיה כל עוד היותה שמה שתוכל למהר ולהחיש דרכה בע״ה. כי עבר קיץ וימי הורף קרבו לבוא. גם אנכי לא אשכח הטוב אשר גמולוני איש איש מראשית עד אחרית ומפי לא תצא הרעה. וגם אני לא אחדל מלהתפלל בעדכם ובעד זרעכם ובעד זרעינו ובעד זרע זרעינו, אתה ה׳ תשמרם תנצרנו מן הדור זו לעולם, ועוד תשוב ותרחם את עמך ובאב את בן תרצה, והרועים אליך ישובו לבלי ידח ממנו מקטנים ועד גדולים, ועיניכם תחזינה מישרים כי קשה עלי פרידתכם ומה גם מזרעי י״ה כצפורן מן הגוף נפרדת וכצפור מקנו נודדת. אבל גם אלה מעם ה׳ יצאו וה׳ הוא הטוב בעיניו יעשה ובו אני בוטח אשר הוא לבד בוחן כליות עליו אני משליך יהבי ואטוש צאצאי מעי כי לא יטוש ה׳. ואתם יהיה נועם ה׳ עליכם ויברך אתכם בכל הטוב עד יקבץ נפוצותינו ועמים יאמרו איש אל אחיו לכו ונעלה הר ה׳ בית המלך ה׳ אלקי יעקב ויורנו בדרכיו ונלכה באורחותיו כנפש הבוטח בקונו, שגלותו יכפר עונו, ויצליח דרכו ועל מי מנוחות בית ה׳ יהיה משכנו, ולא יכרת מעונו וזרעו לברכה. ברוך ה׳ יהיה בכל הטוב אשר ייטיב ה׳ לשומרי מצותיו ועושי רצונו. ועינינו התחזינה גם יחד בהגלות נגלות מלך ישראל ובשובו אל ארמונו, נגילה ונשמחה בו ובישועתו בשובו לרעות את צאנו, עבדכם אני צבי הירש.

אלה דברי הרב שבאו ממעמקי לבו ונכנסו אל לב פרנסי ומנהיגי קהלתינו והשאירו רושם עמוק. והנה הפשתי בפנקס העדה ובשאר ספרי זכרונות עיר ברלין ולא מצאתי אף רמז קטן מהמענה אשר בוודאי השיבו ראשי הקהל על אמרות הרב אשר שפתיו ברור מללו פשעי וחטאת בני עדתו. ומי לא יתפעל בקראו את הקינה אשר קנן רבינו על האנשים אשר הקריחו תבשילם ברבים והמרו עיני כבודו בדבריהם ובמעשיהם! — אולם אין ספק שהעמיקו ראשי העדה עצה והתאמצו ועמלו להטות לב האיש הגדול הזה ועין העדה לשוב לברלין ולקבוע מחדש משכנו בעיר מלאה חכמים וסופרים ובעלי תריסין אשר מרביתם חפצו ברועה נאמן

הזה להיות המשרה על שכמו ולילך לאורו בטח כל הימים אשר הוא חי. ויצליחו ראשי הקהל בעמלם ובהשתדלותם ורבינו שב למקומו ובטל דעתו מפני דעת ורצון השלמים ורבים אשר הבינו מעלת כבודו, הגם כי בלבו שנא את הרבנות כמו שאמר באחד ממכתמיו על אב"ד (המגיד תר"ל צד 125):

„במסתרים תבכה נפשי נפש עמלה.
קצה בלחם הקלוקל, שכר בטילה.
תבוס נופת ערוב במרורת פתנים, בלענה מהולה;
אנה ה'! מנת הלקי מידך אבקש קטנה או גדולה
אברך מידך עלה זית, וביד אדם אל אפולה".

אולם מאת ה' היתה לו מנעוריו הרבנות למנה, ועד זקנה ועד שיבה נשא עולה עד בא קצו ביום ב' ד' אלול תק"ס ורוחו שב אל אלהים וקול סופדים בברלין נשמע, נהי בכי תמרורים ויבכו אותו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם.

ואלה הדברים החרותים על מצבתו בבית עלמין הישן פה ברלין:

„פ"נ איש גדול וישר צבא רב פעלים, מגזע יחוסי ארץ זרע קודש הלולים, התוארים והשבחים ורב הודו אך למחסור, הן תורה יראה וחכמה וכל טוב אדוניו בידו. גדול מרבן שמו לבדו, אדונינו מורינו ורבינו צבי הירש בהגאון מו"ה אריה ליב זצ"ל, רועה צאן קדשים מקהלות עם ישרים סודו לונדון, הלברשטאט, מנהיים ופה ברלין ז"ך שנים. צדיק באמונתו יחיה. ויגוע ויאסף המודו, ביום ב' ד' אלול פשט בגדו, ויושם בארון למשמרת ביום ג' ה' אלול תק"ס לפ"ק עד עת קץ הימין. יקיץ ברחמים ולבש מדו, עם רבים ישיני אדמת עפר ונראה בכבודו. תנצב"ה".

ובספר עשרה למאה מר' צבי הירש מגיד בוואידסלוב (פעסט 1858) דף מ"ג נדפס קצת מהספד על פטירת אב"ד בברלין ר' צבי הירש.

ואלה שמות בני הגאון ר' הירש וקצת מיוצאי חלציהם:

1) ר' שאול אב"ד בפ"פ דאדר ומדינת שלעזיען בעל המצפה יקתאל ובשמים ראש ואשתו שנתגרשה ממנו ונפטרה בברלין ג' חשון תקע"א היתה שרה בת הגאון ר' יצחק יוסף תאומים אב"ד ברעסלויא שנפטר שם ט"ז חשון תקנ"ד בן הגאון ר' חיים יונה תאומים. בנו של ר' שאול היה ר' אריה ליב(ש) שנתגדל על ברכי זקנו ר' יצחק יוסף בברעסלויא ובהיותו עוד נער קטן הריצו על ידו הגאון הזה והגאון ר' ישעיה ברלין (פיק) אגרותיהם זה אל זה. ומבלעדו שמש גם את אביו וזקנו ר' הירש בברלין ואת הגאון ר' פנחס הורוויץ הלוי. — ובן ט"ו שנים החל ר' אריה לחבר את ספריו והם ס' מקור הברכה על תרי"ג מצות. וספר אילת אהבים וס' אשת נעורים חידושים על משניות ומכלם לא נדפס כי אם הקדמה גדולה (י' דפים) נקראת כוכב נוגה שהקדימה לס' איר עינים מר' שלמה בר אברהם פניאל שנדפס בראשונה בקושטנטינא ואחר זה שי"ז בקרימונה ושלישית על ידו בברעסלויא תקס"ז בהסכמת הגאון ר' חנניה ליפמן מ"זלש אב"ד פעטערקאב והגאון ר' צבי הירש אב"ד קראקא. ובחלק אביו גם

חלקו כי בני דורו ומיודעיו רבו אותו ויששטמוהו ונתנו בו דופי. ובפתיחת ספר הנזכר מקונן ואומר: „מבטן אמי אח לצרה נולדתי ומיום היותי יגעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי ואף כי זה שנים עשרה שנה אנכי שרוי בלא טובה בלא חומה בלא שלום בלא ברכה, יען שדי המר לי וחצי הזמן בי נחתו, כספי וזהבי נהלו זרים וקנאת בני בלי שם עלו עלי, נוסף על זה צוררי יחרפוני לאמר אין ישועתה לו באלהים ועם כל זה אנכי לא שניתי ובתורת ה׳ חפצי״ עכ״ל. — וברשימת ראזענטהאל בחלק יודע ספר צד 16 נומר 93 כתב המרשים ואלה דבריו: „אם ישים הקורא הנבון את עינו על הקדמת הרב הנ״ל ואח״כ יקרא באור השכל את ספר אור עינים אשר הוציא בעל הקדמה הנ״ל שנית (?שלישית) לאור, ישתומם ויאמר מה זה עשה האיש הזה לנו? אבל מי אשר ידע את קורות ימי ר׳ אריה הנ״ל ואת התלאות אשר עברו עליו יהיו כי מהרו את הייו וערבבו את שכלו עד כי שכח את צור הצבתו והמיה, דתו אך לבסוף ימיו מת בבית החולאים בעיר פ״פ דמיין בתשובה שלימה. ואנכי בעוד הייתי תחת צל רמב״ש (ר׳ מאיר בר שמחה) אב״ד דק״ק ברלין ראיתי אגרת מרי אריה הנ״ל אשר כתב בשכבו על ערש דוי בעיר פפד״מ, לא כסה כל פשעיו אשר עשה ונחם ושב מרעתו, ואלהים כפר לו בזכות אבותיו ישני עפר. ואף אחותו של איש הזה הכרתי בהיותי בברלין וכמוהו כמוה אנשי מופת המה״ עכ״ל ראזענטהאל. ושם אחותו של ר׳ אריה הנזכרת מהמרשים הנ״ל הענא, שהיתה אשת ר׳ אברהם הערץ מיעסניין ובנם ר׳ שואל הערץ שנפטר פה זה לא כביר. ואחרי שנתארמלה מבעלה נשאת שנית בשנת תקס״ה להגובה דקהלתינו וגבאי דגמילות חסדים והכנסת כלה מה״ו איצק בר מאיר יפה ונפטרת כ״ג אלול תקפ״ב.

2) ר׳ שלמה אב״ד בפרענצלויא. ובשנת תקנ״ב כ״ג כסלו נפטר בלונדון הגאון אב״ד משם ר׳ דוד טעבלי שיף הכהן בעל ס׳ לשון זהב ועל מקומו נבחר לאב״ד ללונדון והמדינה הגאון ר׳ שלמה ונפטר שם זקן ושבע ימים ועל מצבתו חקוקים הטורים האלה:

„יושבי תבל ושוכני ארץ הלילו, עיניכם מקור דמעה על לחי הזילו,
כי בא מועד להרים עטרת תפארת, עלה הכורת ויקטף גוית הכותרת,
עלי כלילת יופי יתאונן כל גבר, עלי גויתו כי חוצב לה פה קבר,
עלי תפארתו קבור בסעיף אדמה, עלי אורו כי חשך ישמע קול ברמה:
אשריך שלמה כי עלית שמי מעונה, אך שם תשכון ותנוח במנוחה נכונה.
ושם תתעדן מזיו שכינת אל החונן, זאת היא נחמת כל איש אשר עליך יקונן,
בן שמונים ואחד שנים במותו, ונקבר ביום ד׳ ער״ח כסלו תר״ג לפ״ק.״

אשתו הרבנית רבקה ממשפחת קעניגסבערג בקעניגסבערג היתה אחות מ״ת דבורה שיינדלעס אשת הנגיד מהור״ר ליב בר בעיר גליסא. ובניו של ר׳ שלמה: ר׳ דוד טעבלי שנתישב בירושלים וממנו נדפסו מאמרים במכתב עתי „דער טרייע ציאנסוועכטער׳ 1846 צד 306, 369. ור׳ שאול בנו השני של ר׳ שלמה נתישב בזאנדמישל בגליל פוזנא ובן שלשים ושלש שנים הלך ללונדון לבקר את אבותיו ותמת אמו הרבנית בהיותו שם בשנת תקצ״ב ובכלות ז׳ ימי אבלה חלה גם ר׳ שאול והלך שם לעולמו ועל מזלא בישא הדין רמז הגאון ר׳ שלמה במצבת אשתו:

„הבישו הלום וראיתם על האבנים, כי קמה לעומתי צרת פעמים,
מתה עלי אשתי נודעת בשערים, תבורך אם הבנים, דור ישרים,
בת שבעים במותה. יום ד' ו' תמוז ונקברה יום ה' תקצ"ב.

בנו של ר' שאול בהגאב"ד ר' שלמה הוא התורני מוהר"ר הירש לאנדאן בברלין.

3) ר' טעבלי בנו השלישי של הגאון ר' הירש נפטר בפיעטרקאוו ושם אשתו ולאטה. ורחל בתם היתה נשואה לר' געטצל הורוויץ בר מרדכי ראש הקהל בקראקא בר פנחס הורוויץ. ובת ר' געטצל מרת גלדה היתה אשת ר' יצחק איצק מיזים בקראקא שנתישב אחר כך בטהארען בעל ספר צפנת פענח בעניני קבלה (1862). — ומבניו של ר' געטציל נזכיר את ר' רפאל אליה הורוויץ סוחר ותורני בקראקא חתן ר' שאול לאנדא שם ובנו של ר' רפאל אליה הוא ר' פנחס הורוויץ מווין נולד בקראקא י"ב אלול תקפ"ג והוא המחבר ספר בלשון אשכנז הנקרא Die Bibel der Vernunft, Wien, 1874. (כן שמעתי מפי ר' פנחס הורוויץ המחבר בהיותו עמי במחיצתי פה ברלין 25 יוני 1874 ושנית 15 מייא 1881).

4) שרה, אשת שאר בשרה ר' יעקב משה בהגאון ר' שאול אב"ד באמסטרדם אחיו של הגאון ר' הירש בברלין. הוא היה בתהלתו אב"ד בק"ק ווילעיקן ובבנין אריאל (אמ"ד תקל"ה) סוף ח"א דף ל"ט ודף מ' נדפס חילוק מר' יעקב משה ומכונה שם אב"ד ווילעיקן והתן הגאון ר' הירש אחי ר' שאול אביו של ר' יעקב משה. ואחרי פטירת ר' שאול באמסטרדם בן ע"ג שנים ש"ק ז' תמוז תק"ן, נבחר ר' יעקב משה לאב"ד באמ"ד ונפטר ביום ט"ו אדר שני תקע"ה. (אבני זכרון מר' שמואל מולדער צד 12—13 ור' גבריאל פאלק בכרמל שנה א' תרכ"א צד 322), ושרה אשתו נפטרה יום ד' ח' אלול תקנ"ז (קול בת גלים מר' גבריאל פאלק צד 4—5). ור' יעקב משה ושרה אשתו הולידו את רבקה ריזל נפטרת באמסטרדם י"ד טבת תקצ"ה אשת הגאון אב"ד באמ"ד ר' שמואל בערנשטיין שנפטר ד' טבת תקצ"ט בן הגאון מהור"ר יששכר בעריש בן הגאון ר' אריה ליבש בעל פני אריה בהגאון הרב פני יהושע אב"ד לבוב, ברלין, מיין ופ"פ דמיין. (קול בת גלים צד 9, אבני זכרון ממולדער צד 13 וע' למעלה צד 31). ואחרי מות ר' שמואל בערנשטיין נתמנה בנו הרב הגדול מ"ה יששכר בעריש בערנשטיין לדיין באמסטרדם ובשנת תר"ה נקרא לאב"ד בק"ק האאג (הכרמל שם נומ' 40) יהיהו אל ברוב הסדו לאורך ימים.

ולר' יעקב משה הנזכר עוד בן הוא הרב המאה"ג מ"ה יחיאל אריה ליב שהיה אב"ד בק"ק לעווארדן ונפטר שם בחיי אביו כ"ג סיון תקס"ו (אבני זכרון שם צד 84). אלה הם קצת מצאצאי גאון עוזנו ר' הירש זצלל"ה ובלמו זרע בירך ד', יי' ישמרם.

מתורת רבינו הירש נשארו הרבה ספרים בכתב יד אצל בנו ר' שלמה האב"ד בלונדון וביד ר' אריה ליב נכדו הנזכר למעלה ואצל תלמידיו הרבים שלמדו בישיבתו ומדרכו היה לכתוב חדושיו בגליון ספרי הדפוס שלמד לפי השעה מתוכן ורק מזער מהם נדפס אחת הנה ואחת הנה. ופה נציין הנודע לנו ממנו בספרי דפוס ובכתבי יד.

1) תשובות ואגרות. ראה למעלה צד 86—87 תשובתו לענין גלות בחו"ה.

ובשו״ת הר הכרמל (פפד״א תקמ״ב .f) בסימן כ״ג מאו״ח תשובה שהשיב למחותנו המחבר ר׳ אליה בר יחזקאל ואחרת בענין: מי שקדש לו אביו אשה ונאבד (ועיין בהערות) בשו״ת בית אפרים לר׳ אפרים זלמן מרגליות. ועיין למעלה צד 72 אגרת ר׳ הירש לר׳ שאול אחיו וב׳ אחרות כתב למחותנו ר׳ אביגדור בר שמחה הלוי מגלוגא בפראג ונדפסות בח״א מאגרת רמ״ד ווין 1794. דף י״א, ב׳ עד סוף י״ג, ב׳ ושתיהן כתובות בעוד היה עוד רב בהלברשטט. וחילוף מכתבים רבים היה לר׳ הירש בענין טיב גטין וכדומה עם הגאון ר׳ אליה אב״ד בלאנדסבערג דווארטע (תואר פני שלמה לאנדסבערג, קראטאשין 1870 צד 36) וחבל על דאבדין!

2) חידושים על התוספות ופסקי דינין ופירוש על הגדות הש״ס היו ביד ר׳ אריה ליבש נכדו בכתובים ונזכרים ממנו בהקדמתו לאור עינים הנזכר למעלה צד 107. ור׳ משה קערנער מזלאטאווע בזרע קודש דף ל״ג, מ״ג, נ״ג, ב׳ הביא פירושים ששמע מפיו וכן מביאו ר׳ זכריה מענדעל פאדהייץ מבאטשטאט בספרו מנורת זכריה. וע׳ כסא דהרסנא סימן רפ״ה.

3) הגהות לס׳ יוחסין, נוספות להגהות דודו יעב״ץ ונדפסו יחד עם הגהות ר׳ שמשון בלאך הלוי בשם גאון יעקב ועטרת צבי בישורון להרב קאבאק מחברת II צד 7—16 ומסומנים צב״א ר״ת צבי בן אריה ושם במחברת ג׳ 5—8.

4) הגהות לס׳ כפתור ופרח נדפסו בס׳ הזה שנדפס שנית בברלין תרי״א על ידי ר׳ צבי הירש עדעלמאן והעתיקן מס׳ כפתור ופרח שהיה בידי החכם ר׳ משה דעסא עם הגהות והערות אחרות מהגאון ר׳ צבי הירש (הקדמת עדעלמאן שם צד XII אות ד׳ וצד XXXVIII, LVIII).

5) הגהות לס׳ שפתי ישנים מר׳ שבתי משורר בס מפראג. ע׳ כ״ח ח׳ צד 162 ואוצר הספרים מבן יעקב צד 609 נומר 1238.

6) הגהות לפרקי אבות עם לחם שמים ליעב״ץ דודו נדפס בברלין תקצ״ד עם צורת הגאון ר׳ הירש 8 בדפוס ר׳ דניאל בר שלמה קראניק המכונה פריעדלענדער ועוד הפעם עם לחם נקודים מהגאון ר׳ אליה ווילנא, ווארשויא 1870.

7) הגהות. נדפסו במשלי עם פירוש יד אבשלום לר׳ יצחק עראמה דפוס לייפציג משנת 1859 על ידי ר׳ אייזיק פריימאן מקראקא.

8) הגהות כתובות בס׳ מחנה אפרים דפוס קונשטנטינא משנת תצ״ה .f שהיו לפי מה ששמעתי ביד החכם המנוח צעדנער בלונדון.

9) הגהות לס׳ החינוך נדפסו עם הגהות אחרות לס׳ הזה במגד ירחים מר׳ יוסף כהן צרק מחברת ד׳ צד 12‏-20 בסימן צ״ב״א = צבי בן אריה.

10) כתב יד שנעלם ענינו נמצא בלונדון בבית הגביר ר׳ שלמה זלמן במוהר״ם קעזיר מהגאון ר׳ צבי הירש ומשם הדפיס ר׳ אפרים הערץ הגהה אחת בספר יד מלאכי דפוס ברלין משנת תרי״ז בדף ו׳ ע״א.

11) שירי קודש מליצות מוסר ומכתמים.

כבר בשנת תרכ״ב זכרתי בספרי עמודי העבודה II צד 308 שיר:

א) צהלו ועלזו נטעי נעמנים בדת אל יקרה מפנינים, יחד בקול אבות ובנים, יאמר נא ישראל: וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל. השיר הזה היה אז לפני בכת״י ובפירוש נכתב עליו שמחברו הוא הגאון ר׳ צבי הירש אב״ד ברלין.

וחתום בו צבי ונוסף לנתינת ספר תורה. ובשנת 1870 הדפיסו החכם סאביאן מיזים בלייפציג, חתן ובן אחיו של מהור״ר יצחק איצק מיזים בשהארען, בהמגיד שנה הנ״ל נומר 14 צד 109 בשלימותו שהעתיק מקובץ שירים כתב יד של הגאון ר׳ הירש שמקצתם נדפסו ממנו ג״כ שם בשם „נחלת צבי״.

ב) יי׳ אלהי דבקת בעמך באהבה נפלאה. שם בהמגיד צד 101 לחנוכת בית הכנסת וחתום בו יהוה אדני בראשי החרוזים.

ג) בנה נא אישי, דביר מקדשי, מלוכה השב לבן ישי. שם צד 133, פיוט קטן לגאולה ע״מ יתד וג״ת וב״ת וכן בסוגר ויש בדמותו וצלמו פיוטים במנהגים שונים. וזולת אלה נדפס שם צד 85 מכתב יד הנ״ל שיר: „בית היין״ מוסר לפורים עם הקדמה. — תחלת שיר מוסרי הזה הוא:

ד) צופה הייתי בקרב עמי ועדתי, יחד אותם מצאתי, שומרי משמרת ד׳ וחקיו הישרים. ובצד 125 נדפסו איזה מכתמים ממנו ונעתיק פה איזה מהם:

ה) לאביד . . . במסתרים תבכה נפשי — עיין למעלה צד 41.

ו) למעלת השתיקה: עבדי הוא הדבר בפי השאר׳תי — גבורי הוא הדבר אשר דברתי — מנעתי אמרי בעת ראוי להניב ניבו — יש תקוה למלאות החסרון לעת מצא להטיבו — דברתי דבר עת לחשות האוכל להשיבו?

כמדומה לי העתיק הרב מכתם זה מאשכנזית לעברית.

ז) דברים שונים: אהה לשון עבר איך נהפכת — לפנים מיסדך שוקל וסופר — שומר מצוה יועץ וחכם חרשים — עדי תפארתך כאשכול הכופר — ועתה יעל בן פריץ חיות — ערל לב בלב ידבר ואת כל כופר.

(אולי ירה הרב חציו במכתם הזה כנגד חברת המאספים ובפרט נגד ר׳ איצק אייכל שנחשד בעיניו לאוכל מאכלות אסורות ואמר עליו: עולם הפוך ראיתי: בימים שעברו אכל החזיר פרי האייכל ועתה אוכל אייכל את בשר החזיר).

ח) כילי (שם צד 133. יתד וששׁ תנועות בדלת ויתד וג״ת בסוגר):

אדמה איש קומץ ידו וזהב אוצר — כמו כלב שומר כרם ואחר בוצר — כסיל יחשב אל בניו ואל מי עוצר? ביען הוא זורע לרוח וסופה קוצר — מסור בא אחר אוסף, ועליו נוצר.

ט) אחי יפיפית מבני אדם. שיר לכבוד אחיו ר׳ שאול אב״ד באמסטרדם בראש ח״א מספרו בנין אריאל ועליו כתוב שיסדו בשנת שיר ידידות (תקל״ח) ובסופו חתם פה ק״ק אמסטרדם. יום שנכפל בו כי טוב כי בן יברך גבר לפ״ק (שעולה תקל״ז!) ובראש ח״ב מס׳ הנ״ל שיר אחר מרי הירש ששלח לו מברלין לאי״ד תחלתו:

י) אל הר מרום הרים.

יא) דעת הכלם לחלי הנפש תחבושת,

כי רבים אוו להשוא וינזרו לבושת.

כן נדפסו החרוזים האלה על שם ר׳ הירש בסוף ישירי מוסר השכל לר׳ האי וקערת כסף לר׳ יוסף האזובי (ווארישא 1835) צד 76 וישם נקראים: מליצה צחה ובמגיד הנזכר צד 86 נוסח משונה: למעלת הבושה:

הבושה מזור לגו ולנפש תחבושת, וכו׳.

ובישורון להרב קאבאק מחברת II לעמבערג 1836 צד 8 מובאים החרוזים האלה בשם „מכתם" בנוסח משונה מהמאסף:

הבושה היא לתהלואי הנפש תחבושת,
רבים נטו לרעה וינזרו לבושת.

יב) ציון לזכרון אשת נעוריו מרת גאלדה אשר בצדה מצא אחרי מותו גם הוא מנוח, וזאת נוסחת המצבה אשר הציב על קברה:

פ"ט אשת חיל מאושרת, יעלת חן ומעשיה נעימים כקטורת, מבית אביה בכתר כהונה מוכתרת, ובאהבת התורה והמצוה נפשה נקשרת, צדקת פרזונה יעמוד לעד לשם תפארת, הרבנית הצנועה הגבירה מרת גאלדה בת ר' דוד טעבלי הכהן אשת הרב החבר מו"ה צבי הירש נר"ו אב"ד דקהלתנו והמדינה. הלכה לעולמה ביום ה' ב' דר"ה אייר תקנ"ד לפ"ק זכותה יגן על בעלה וזרעה אחריה למשמרת, ונפשה בצרור החיים תהא נצררת.

„בשנת תקנ"ז י"ב כסלו היתה התונת אב"ד נר"ו עם שפרינצה בת ר' אברהם בר"ע." כן נרשם בפנקס הקהל מבלי אשר ידענו מי היא ובית אביה. ושמעתי אומרים שאחרי מות ר' הירש נשאת שנית לר' זאבל אייגר אב"ד ברוינשוויג אשר היתה לו לאשה השלישית אשר לקח. ונזכרתי מה שכתב הגאון הזה בהקדמתו לספרו עטרת פז (אלטונא תקפ"ג) שמזכיר שם אשתו הראשונה מרת פראדכי ואשתו השניה מרת רהל ז"ל ומתפלל שזכותן „יעמוד לנו ולבנינו ולזוגתי הרבנית מגזע הגאון חכם צבי הצנועה מרת שפרינצה בת מוהר"ר אברהם אשר התהלך תמים הוא ואשתו ההסודה מכבדת התורה מרת רהל בת ר' איצק פרענקל זצ"ל" עכ"ל. ולמדנו מזה שאשתו השניה של ר' הירש היתה ממשפחתו משפחת החכם צבי והיא היתה לר' זאבל איגר אשה השלישית אשר לקה.

יג) ציון למזכרת האשה המהוללה מרת דינה בת ר' צדוק נויאן אשת ר' יאקב בר הירין הכהן שעזבה כל הונה ורכושה לסיועת בני משפחתה, להכנסת כלה ולתלמוד תורה ליתומים שיתגדלו בביתה אשר נפטרה בו, ביום א' כ"ב כסלו תקמ"ט. וזאת המצבה אשר הציב לה:

לאשת חיל, כיעל ואביגיל, יומם וליל, שאו קינה.
עטרת בעלה, היא העולה, על כולה, כחנה ופנינה.
הון אישה, הפרישה והקדישה, אבן הראשה, לראש פנה.
לקרן קיימת, חסד ואמת, כדבר המת, צדקה דינה.
מזון ארוחה, והצלה ורוחה, למשפחה ומשפחה, מדינה ומדינה.
להכנסת כלה, יתומה בתולה, שמחה וגאולה, בגילה ברינה.
ולתלמוד תורה, ליהודים אורה, נשמתה שורה, בעדן רננה.
והיא כפורחת, במנוחה ונחת, מתחת, כנפי השכינה. תנצב"ה.

12) ריטואלגעזעטצע דער יודען, ברלין 1783. ראה מה שכתבתי למעלה צד 82.

13) פסקים בלשון אישכנז שהעריכם לרצון ערכאות המלכות בדברי ריבות שבין יהודים ליהודים שבאו לפניהן להרוין משפטיהן, והמה עשו שלהן ושפטו בשעריהן על פי דין תורה וחוקי ישראל שהורה להן רב המדינה רבינו הירש זצ"ל.

וכן נמצאו ממנו תשובות לשאלות יועצי ושרי המדינה בענינים שונים הנוגעים בדת ישראל, ונדפסו קצתן בקובצי פסקי השופטים בעת ההיא שטענגעל, מאטיס, ראבע רעננע וזימאן והיינעמאן ובשאר ספרים.

14) בתואר פני שלמה קראטאשין 1870 צד 36 מזכר הלוק מכתבים שהיה להגאון ר' צבי הירש עם הרב דלאנדסבערג הרב מו"ה אליה. ובתוך דבריו מזכיר שראה חותם של ר' הירש שהיה חרות עליו תאומים כי היה ג"כ ממשפחה המיוחסת הזו. ובסוף מחברת ג' ממגד ירחים בנייר שמכורכת בו נדפס שנמצא ביד ר' יוסף כהן צדק קובץ כתבי ידות ובו גם מכתב מר' צבי הירש.

צורת ודמות פניו נעשתה בראשונה ע"י אומן נפלא בימיו על נייר גדול ורחב ידים וכתוב עליה: Gem. v. J. Krüger, gest. v. M. Abramson d. jüng. Berlin. 1798.

צורת הרב הגאון הגדול המפורסם מהור"ר צבי הירש נר"ו אב"ד דק"ק ברלין והמדינה יע"א בשנת הדר זקנים שיבה לפ"ק.

Rabbi Hirschel Loebel Ober- Land- und Stadt-Rabbiner zu Berlin.

וזולת זה ראיתי עוד ציור שני קטן מאוד ביד נכבדו ר' שואל הערץ פה ברלין המוזכר למעלה צד 100 וציור שלישי נמצא בראש ספר פרקי אבות עם לחם שמים הנדפס בברלין בדפוס פריעדלענדר תקצ"ד שראיתיו זה כמה שנים ואין הספר בידי כעת לראות מי היה האומן. וציור האחרון הוא פאטאגראפיע מציור השני, נעשה במצות המוכר ספרים דאקטאר פאפעלויער למכרם במקח השוה.

הערות.

צד 69. בשורה י"ב טעות הדפוס הוא ותחת 384 וצ"ל 483.

צד 70. בענין השאלה אם היה ר' העשיל רבו של הש"ך? מדברי ההסכמה שהעתקתי למעלה לא נראה מדבריו שהדבר מתלמידו כי אם מאיש כערכו. ובבית יעקב מן ר' יעקב בר שמואל בר נחום (הנדפס תנ"ו f. בלי הודעת מקום הדפוס) בסי' י"א כתוב: שאלה שכתב אלינו המאור הגדול מהר"ר שבתי כ"ץ בעל שפתי כהן" ובתוך דברי הש"ך אלה הדברים: ושאלתי לכל החכמים ביריד לובלין ואין פותר אותם לי גם הגאון מו"ה העשיל הודה לדברי שכוונתי האמת וגו'. — גם מזה לא ניכר שהיה תלמידו כי לא מכנהו בשם רבי או מורי. — ובענין קושי הגאון ר' יעקב ובנו ר' העשיל חוץ מהנרשמים בפנים. עי' באוצרות חיים צד 21 נומר 252 ובמפתח האוצר צד 335. ובאוצר הספרים לבן יעקב מובא בצד 60 נומר 75 באור פוסקים ליו"ד יח יג כ"י לר' משה מהאלדנא והר' הירש לובלין. ואין ספק שהר' הירש זה הוא המדובר בו בפנים צד 69 והוא ר' אפרים נפתלי הירש אבי ר' יעקב וזקנו של ר' העשיל. ומ"ש בתולדות יעב"ץ צד 1 שר' יעקב אב"ד לובלין היה בנו של ר' העשיל הוא טעות כי ר' יעקב היה בן של (ר' אפרים נפתלי) הירש. — ובענין בניו ובני בניו של ר' העשיל עיין בצל"ח לברכות דף ע"ז ב' שכתב: שמעתי מזקני אבי אמי הגאון החסיד מו"ה אלעזר ז"ל שאמר בשם זקני הגאון מאיר עיני הגולה מו"ה העשיל זצלל"ה ולפי זה היה ר' יחזקאל לנדא מצד אמו מבני בניו של ר' העשיל וכ"כ גם כן בנו ר' יעקבקא בתולדות אביו ר' יחזקאל לנדא בראש נודע ביהודה תנינא דפוס לובלין. — ובמכתב עתי המדבר מהמדפיס ר' צבי הירש איטצקאווסקי נומ' 11 צד 90 (ברלין תרמ"ב) כתבתי הערה לתולדות רבינו העשיל ואלה דברי:

„בתולדות רבני עיר קראקא מהחכם ר' יחיאל מתתיהו צונץ (לעמבערג 1874) נזכר (צד 113 ובהערה 68 בצד 60, ובצד 182 סימן ל"ה): הרב מו"ה יששכר דוב בפרוש שהיה ראש ומנהיג הקהלה בקראקא והמדינה ובנו של הגאון מוהר"ר העשיל אב"ד שם ונפטר יום א' ער"ח חשון תנ"א. וזה איזה שנים העתיקו בשבילי ב' מלומדים מצבות רבני עיר פראנקפורט דאדר ובמספר הציונים האלה גם מצבה אחת זו תאמר:

„בר פחתי בן גדולים אנשי שם מעולם.

ה"ה הקצין האלוף המפורסם מו"ה מרדכי מק"ק ברודי נאמן ארבע ארצות פולין בן הרב המפורסם מו"ה יצחק אב"ד דק"ק ברודי בן המפורסם מו"ה יששכר בער מקראקא בן הגאון רבן של בני הגולה מוהר"ר העשיל זצוק"ל „נפטר ונקבר יום ה' כ"ו תמוז ת"ק לפ"ק" (ובהעתק השני כתוב כ' תמוז). עכ"ל המצבה.

וכפי הנראה לא היה משכן הקצין הנזכר בפ"פ דאדר, ואולי היה שם ביומא דשוקא כשאר אנשי ברודי שבאו לשם ליריד."

עד כאן כתבתי שם בשנת תרמ"ב ואוסיף פה שבתכ"ד את"ד בלשון אשכנז מר' יוזל ווילנאוויזען (תל"ז—תל"ט) חתום בהסכמה ביריד יערעסלאוו בין קציני ד' ארצות ביום ג' כ"ד אלול תל"ז ר' יששכר בער בהגאון ר' העשיל ועוד הפעם שם ביריד לובלין ביום ד' י"ג אייר תל"ד. ואחר כן בא לידי מחברת ח"י מכוכבי יצחק מר' מענדל שטערן (ווין 1858) וראיתי שם בצד 53—55 שסופר ומונה יחוסו של ר' הירש חיות על רבינו העשיל ואומר שאם אבי ר' הירש היתה בת הרב המפורסם ר' וואלף בערנשטיין בהגאון ר' ליבש בערנשטיין אב"ד גאליציען ולאדמעריען בן הרב המפורסם הטפסר מהו"ר יששכר בערוש ז"ל פרנס דד' ארצות בן הרב הגאון המקובל מ' וואלף אב"ד זקאליט חתן הגאון מה"ו יצחק ז"ל אב"ד דק"ק ברודי נכד הגאון רבן של ישראל מו"ה העשיל ז"ל אב"ד דק"ק קראקא בן הגאון מו"ה יעקב ז"ל אב"ד דק"ק לובלין" עכ"ל בכוכבי יצחק. ולפום רהיטא היה קשה בעיני מה שכתב שר' וואלף חתן ר' יצחק לנדא היה נכד מר' העשיל מדוע לא הזכיר שם אביו שהיה בנו של ר' העשיל? אכן על פי המצבה הנזכרת שהעתקתי בהמדבר הנ"ל המובן לפי דעתי שר' יצחק (לנדא) חמיו של ר' וואלף הוא היה נכד של ר' העשיל והיה לפי דברי המצבה בהמדבר גם בנו של ר' יששכר בער מקראקא בנו של ר' העשיל ועל פי זה הכל עולה בקנה אחד.

ועוד נמצא לר' העשיל בן ושמו מרדכי והוא היה בעל הראשון של הרבנית שרל בת הגאון ר' יונה תאומים בעל קקיון דיונה (גדולת שאול דף כ"ד בפנים ובהערה.) ובשו"ת ר' חיים רפאפארט בחלק חו"מ דף ע"ג מצאתי שהגאון ר' מרדכי בר נפתלי אב"ד דפוזנא היה שתן ר' משלם והוא היה חתן הגאון רבינו העשיל. וע' ג"כ היחוסים בהקדמת ר' זכריה פאדהייץ לספרו מנורת זכריה, אכן כל היחוסים שלו עוד צריכים בקור ואין עתותי מספיקות כעת ליכד לסוף הענין ולא רציתי אלא לעורר על זה אולי יקדמו אחרים לפני לברר הדברים.

צד 71. בתו של ר' שאול היתה אשת הדרשן וחד מבני ישיבת פוזנא בשנת תמ"ח הרב מו"ה פלק במהור"ר מאיר שחתום בהסכמה מיום ג' ט"ו שבט תמ"ח על ספר עין יעקב דפוס ברלין משנת תמ"ט. — גם אשת הנגיד ר' משה אויערבאך פרנס דד"א בקראטשין ובנו של הגאון בעל עטרת זקנים שבא מווינא לקראטשין והיה שם אב"ד, היתה בת הגאון ר' שאול כמובא בהקדמת המוציא לאור המגן אברהם על קצת מסכתות

מהתוספתא לסדר נזיקין (אמ"ד תל"ב 8) — וכן אם אביו של הרב ר' משה בבריסק היתה בתו של ר' העשיל (מובא בשערי שמים ח"א לר' יחיאל מיכל בר אריה ליב הלוי פרא"ג תל"ה דף ל' ל"א א'). ובעיר גבורים מובא בלד 124 מברכת הזבח לזבחים ל"ז את הרב מו' צבי הירש חתן ר' העשיל.— ושם לד 159 מתפלה המחבר על הגאון ר' אריה ליב בנו של ר' שאול שכתב בשער שו"ת הרמ"א (אמ"ד תע"ב f) על אביו ר' שאול ועל אבי אביו ר' העשיל: ושניהם מנוחתם כבוד היה בק"ק קראקא שסותר למה שכתב בפנקס המבריה קדישא בקראקא שנפטר ר' שאול בדרך ונקבר בגלוגא ביום ה' י"ז אייר תס"ז." אכן משום הא לא אריא כי הכותב שמש בלישנא דקרא: ומנוחתו כבוד (ישעיה י"א י') שהעתיקו ארמי: „ויהי בית מישרותי ביקר" וכן העתיק גזעניום מלות הללו בערך מלין שלו (לייפציג 1857): וואהנונג וכן תרגמו דע וועטע בהעתקת התנ"ך לאשכנזית: „זיינע וואהנונג איזט הערלליכקייט" — והכוונה על מנוחת החיים בעלמא הדין ולא על מנוחת הגוף בקבר ומנוחת הנפש בעלמא דאתי, כי הכוונה האחרונה שהשתמשו בה קדמונינו בלשון ומנוחתו כבוד אינה עיקרית אלא מושאלת ונהגו בה מימי הגאונים כאשר כבר הורה זקן אחד החכם צונץ (צור געשיכטע אונד ליטעראטור לד 43—44). ולכן נראה לי שהשתמש המוליא לאור ס' שו"ת הרמ"א הנ"ל בלישנא דקרא מנוחתם כבוד במובנו הראשון דהיינו שהיה מקום רבנותם ודירתם של שניהם בקראקא כאשר היה באמת ששניהם היו שם אב"ד אולם המות הפריד ביניהם, האב נקבר בקראקא ור' שאול בנו נפטר בדרך הלוכו לגלאגויא ויקבר שם. ורא' הסכמת הרב ר' טוביה לס' אהל יששכר (אלטונא תקפ"ה) לה' לספירה תקפ"ה לפ"ק שחותם: „הק' טוביה מלפנים אב"ד דק"ק נעמפעלבערג וכעת מכון שבתי פה ק"ק הנ"ל (קראטשין)" וממעל ההסכמה נדפס הסכמת מה"ו טוביה נר"ו שהיה מקדם אב"ד דק"ק נעמפעלבערג וכעת מנוחתו כבוד בק"ק קראטשין." — ואי קשיא הכי קשיא מה שכתוב בחתימת ההסכמה על עיר בנימן שני (פיורדא תפ"ג) שנכתבה מר' שאול בברעסלא ותחומה: יום השני לסדר הואיל באר את דברי התורה תס"ט לפ"ק נאם שאול חונה בק"ק קראקא והגליל יצ"ו — הפרט הזה בוודאי אין מקומו כאן כי לפי המוקדם נפטר הרב תס"ז. ואין ספק שהוא טעות הדפוס, ונכתבה ההסכמה מהמסכים בהיותו קודם שנת תס"ז בברעסלויא.

שם לד 71. בענין ר' אריה ליב בנו של ר' שאול אם היה אב"ד בלבוב או לא ראיתי כתוב ברשימת ראזענטהאל ח"א לד 496 שבס' נלא ישראל לר' ישראל מזאמשט (פפד"א תקנ"א) הסכמה מן Arje Löb damals Rabbiuer in Lemberg nacher in Amsterdam ר"ח Cheschwan 560. ואין ס' נלא ישראל כעת לפני לעיין בו סגנון הלשון, ואם המובן שכתב הסכמה הנ"ל בר"ח חשון ת"ק בלעמבערג במקום רבנותו שם, אין זה עולה יפה עם מה שכתבתי בפנים מהסכמות אחרות. והדבר עוד בספק אצלי והלואי ויתברר הדבר מאחד מחכמי לבוב. ודברי החכם יאסט בחלק השלישי מקורות היהודים (לייפציג 1859) לד 253 נריכים תקון שמכנה הגאון הזה: Arje Löb Merissa ושגגה הוא כי הכתוב בספרים ר' אריה ליב מרישא הכונה מעיר רישא שמשם יצאו כמה רבנים כמו הרב בעל חק יעקב ושו"ת שבות יעקב הוא הגאון ר' יעקב בר יוסף רישר, והמוכיח הגדול ר' אפרים רישר מגיד בברארי שמזכירו הרב לנלא בגלי"ח לפסחים דף כ' כמה וכמה רבנים אחרים כמותם, וגם הגאון ר' אריה ליב שלפנינו, היה שם והכותב טעה ולקח אות מ' השמושית וחבר אותה עם שם רישא ויצא

ממנו השבוש Merissa. ועגל כיולא בו הוליד איש אחר פראזעסטאר ל"בן אג"ג שמכנה את המדפיס בברלין ר' אהרן בר משה מק"ק ליססא Aron Moses Melissa ונתן מקום לטעות בשמו.

לד 72. מגורשי פראג. גירוש היהודים מפראג ופיהם לא היה כנדפס בטעות בפנים בשנת תק"ד כי אם בשנת תק"ה. באמנע חודש דעצעמבער 1744 באה פתאום פקודה מהקסרית מאריא טהערעזיא שבראשון מחודש יאנואר 1745 לא יראה ולא ימלא אף יהודי אחד בעיר פראג ובסוף החודש הזה ילאו מכל ערי פיהם לכפרים הסמוכים ויתעכבו שם ו' חדשים לגבות חוביהם ולמכור רכושיהם ואחר כן ילכו חוץ למדינות הקיסרית ולא ישובו עוד. אז ילאו מעיר פראג 7585 נפשות מבני ישראל וקלתם נתפזרו לארלות שונות (יעויין הערמאן געשיכטע דער איזראעליטען אין בעהמען לד 64—65, קורות העתים לר' אברהם טריבעש ס' כי וכ"א, וואלף דאקומענטירטע מאנאטסשריפט II ווין 1866 לד 271, 358, 447). גם לברלין באו וכדו איזה משפחות מהמגורשים ומלאו פה משפחות אחרות שכבר בימים קדמונים ילאו מפראג והשתקעו פה, כמו משפחת ביסיץ, יטעלס, מוסר, קוה, פאנטי ואחרות, ובעזרתן ובהשתדלותן נתישבו קלת מהמגורשים בברלין ובמחוזותיה. וזכר לדבר נמלא גם בפנקסי הנימולים בעת ההיא בברלין שליינו המוהלים את הנימולים אם בפירוש או בסתם שהם בני מגורשי פראג. ונמלא: הירש בר אברהם מגוריש מפראג נימול יום ג' ו' תשרי תק"ז; הירש בר מענדעל אורח עובר מפראג נימול יום ג' ב' אדר תק"ח, וכן עוד אחרים.

ללד 72. בתו של ר' אריה ליב ואמות ר' שאול הגאון דא"ד והגאון ר' הירש אב"ד בברלין היתה אשת הגאון ר' ילחק הלוי מלבוב אב"ד מעלמא ובשנת תקל"ח אב"ד קראקא בהגאון ר' מרדכי הלוי אב"ד לבוב. ובניו של ר' ילחק הלוי היו הגאון ר' הירש דוד אב"ד קראקא שנפטר י"ד טבת תקל"ב והגאון ר מרדכי הלוי אב"ד זאלאזין. ונפטר ר' ילחק הלוי בקראקא י"א סיון תקנ"ט (עיר הלדק לד 166—167. ומלבותם לד 188 סימן ס"א ולד 190 ס' ס"ו, וע' מגלת איבה לר' משה זלאטשאווע-קערנער לד 42), ונוסף על הסכמות ר' ילחק הלוי שנזכרו מבעל עיר הלדק עוד הסכמה אחת הנדפסת בראש ס' ארץ לבי (פראג תקמ"ו) מהמגיד הנודע מווידיסלאוו וכתובה כ"א תמוז תקמ"ה בקראקא חתומה ילחק הלוי מלבוב חונה בק"ק קראקא והגליל". — ובתו השניה של הגאון ר' אריה ליב היתה אשת הגאון ר' שאול הלוי אב"ד בהאג כעדות הסכמתו על ספר בנין אריאל שמכנה בה את ר' אריה ליב אב"ד אמ"ד אביו של ר' שאול אדוני מורי וחמי ואת המחבר ר' שאול גיסי, ולהכי תרי רבנים ששמם שאול נמלאו תשובות: מר' שאול בא"ד באור הישר מר' ישראל ליפשיץ דף כ"ט א', כ"א א' עד כ"ה א' ובדף ע"ט א'. ובאור ישראל להמחבר הנ"ל מר' שאול בא"ד בסימן א' י"ט כ"ד, ומר' שאול הלוי בהאג בסימן כ"ט ול"א.

שם לד 72. ר' שאול נולד תע"ז. מיתת אביו ידענו שהיתה ליל ז' דפסח תקט"ו כמו שהרשמתי בפנים ממלבת מולדער לד 11—12 ושם גם מלבת בנו ר' שאול שנפטר בן ע"ג שנים א' תמוז תק"ן והיה בן ל"א שנים (בשנת תקט"ו) בעת שנתמנה על מקום אביו באמסטרדם ככתוב בפירוש על מלבתו. ובהקדמת ספרו בנין אריאל אומר ר' שאול שבתחלה היה רב בק"ק לאקטש ששם היה גם זקנו הגאון ר' שאול אב"ד בתחלת ימיו ובסוף נתקבל לאב"ד אמ"ד. מלאקטש נתקבל ר' שאול (השני) לאב"ד דובנא על כסא חמיו הגאון ר' אברהם כהנא. ושם היתה לו ישיבה גדולה ובשנה הרביעית בשבתו בדובנא

נשרפה העיר וגם ביתו היתה למאכולת אש ופסקה ישיבתו וזה היה כפי הנראה מהקדמתו סמוך לתקי"ג שבו נפטרה אמו מרים בח' תמוז. בשנת תקי"א כתב ר' הירש מגלוגא לר' שאול אחיו בדובנא מכתב שהעתקתי למעלה בפנים בצד 4 ומשפת אמת ולשון זהורית. ובכ"ג אייר תקי"ג היה בברלד ביומא דבוקא ובו ביום חתום בהסכמה: "הק' שאול חונה בק"ק דובנא רבתי על ס' חדושי ר' זאב הלוי בר שמואל שנדפס זמן רב אחרי זה בשנת תקנ"א בזלקווא." וביום ב' ג' חשון תקי"ד היה בוועד יערסלב וחתם שמו שם על כתב מודעה שנדפס בעדות ביעקב דף נ"ה ב': "הק' שאול חונה בק"ק דובנא מבורר ממדינת וואלין."

ובס' הברית דפוס ברין תקנ"ז נמצאת הסכמה מיום ב' ג' תמוז תק"ן מר' שאול באמשטרדם שנתנה להמחבר למלאות בקשת אחיו הגאון ר' הירש בברלין, והסכמה הזאת היא האחרונה או אחת מהאחרונות שנתנה מימיו, כי בח' תמוז שאחרי נתינתה נפטר הרב המסכים ועיין שם בהסכמת ר' דוד כהן אזיולא אב"ד ספרדים באמשטרדם. וגיסו ר' שאול בהאג נפטר תקמ"ה ונדפס עליו הספד המכונה גבעת שאול (אמ"ד תקמ"ו) מר' אליק טערקסייס ואמר בו שישב שם בהאג על כסא הוראה שבע ושלשים שנים ולא ישן על המטה וישב בתענית כ"ה שנים ונפטר ביום ה' כ"ה כסלו תקמ"ה. ובזכרוני שבמאסף לשנת תקמ"ה נמצאת בחודש אייר בשורת פטירת הרב שנפטר בן ע"ג שנה בכ"ה אייר תקמ"ה, ואולי יתעני זכרוני. —

לצד 75. ר' יאקב אב"ד בגרידץ, הוא הרב המסכים על ס' זבח שמואל מר' שמואל בר משה שוחט מליסא (אחד מזקניו של בן עיר מולדתי ליסא הוא החכם מו"ה שמואל אייזק קעמפף הרב הדרשן בפראג) והמסכים חותם שם: "היום יום א' ט"ו סיון תקי"ג הקטן יעקב בהקדוש מו"ה לבי הירש ז"ל הי"ד מפינטשוב שהיה חונה בק"ק גרידץ ול"ע על עבודת עם ה' פה ק"ק גלוגא רבתי." והמדפיסים כתבו עליו: "מהרב המאה"ג מוהר"ר יאקב נר"ו שהיה איתן מושבו בק"ק גרידץ ואגפיה לאב"ד וכעת תקע אהלו בק"ק גלוגא רבתי לרב"ד." — וברשימת ספרי ראזענטהאל לצד 322 נרשם ס' טוב טעם שנדפס בדיהרנפורט מר' אליה ש"ק בשנת 1743 (8) שיש בו הסכמה מר' יאקב בר הירש רב בגרידץ כתובה כ"ט סיון תק"ג, והוא הוא הנזכר.

לצד 83. ר' ברוך משקלאב הוא חוטר מגזע הגאון ר' ליב במינסק המכונה בעל התוספות שהוליד את הגאון ר' אשר שהיה אביהם של ב' האחים הגאון ר' אריה ליב אב"ד מיץ בעל שאגת אריה והגאון ר' יהודה אב"ד דקלענק ומיליטש. ור' יהודה הוליד את הגאון ר' יעקב אב"ד דשקלאוו בעל ספר מורה לדק על בליעת הפת ור' יעקב הוליד את ר' ברוך משקלאוו שלפנינו שהיה אבי ר' אהרן איש נכבד במינסק, ור' אהרן הוליד את הגאון ר' יעקב בעל ספר משכנות יעקב וקהלת יעקב, ואת הגאון ר' יצחק אב"ד קארלין שנולד במינסק תקמ"ח ונפטר בן ס"ד ט' חשון תרי"ב, בעל ס' קרן אורה על יבמות והוריות שנדפס בווילנא תרי"ב על ידי נכדו ר' אהרן בר אברהם מקארלין, וקרן אורה על זבחים ומעילה שנדפס שם 1877 על ידי בניו של המחבר הרבנים ר' אברהם, ר' יעקב ברוך, ר' משה שלום ור' דוד יהודא. (ע' הקדמת ב' ספרים האלו ובשה"ג השלם דף ל"ג, ס' קפ"ה ובאוצר לבן יעקב.)

לצד 83—86. כבר קודם שנת תקנ"ב שבה יצא ספר דברי שלום ואמת מר' הירץ וויזל לאור והרעים עולם הרבנים עד היסוד היו אנשים מבינים ויודעי בינה בברלין שנטו מדרך הנהוג עד אז והתעסקו ומלבד בגפ"ת גם בחכמות חצוניות ובאו המקראות

על פי הדקדוק ולא מנעו מלימוד ההגיון. וההתעסקות בזה העיר רוח חדש בקרבם והרבה בחורי חמד מישיבות הרבנים בברלין נטו אחריהם ולחכמות חצוניות שהיו מוזרות להם עד עתה והטיבו בזה מעמדם הרוחני ונימוסיהם והנהגותיהם איש עם אחיהם. וכבר ראינו למעלה בצד 81—85 שגם רבינו הירש בעצמו דרש וחקר בלמודים כי הכיר ערכם הגדול והכרחם להבין על ידיהם דברי התורה המורשה לקהלת ישראל, הגם שעשה לה החכמות הללו לשפחות לרקחות ולטבחות (צד 83 למעלה). ואנשים רבים שהלכו עד עתה לתומם בנתיבות שלייגו להם הרבנים הקדמונים ועסקו רק בגפ״ת ועשו תורתיהם קבע ומנעו בניהם מהגיון לא מלאו ידיהם ולא הבינו החדשות שראו ושמעו יום יום מאנשים חכמים ומלומדים ונסתפקו אם בעקב התמורה הזאת יקים רוח לא יפיח בלב בני הדור רוח חיים חדשים, רוח דעת ויראת ה׳, או אם יקים רוח עועים ויטה בני דורם מהתעסקות עם התורה שבכתב ושבע״פ למורת רוח בעלי התלמוד והקבלה. רעיון הזה הנה הוא נשקף מדלתות האגרות שהחליפו התורני ר׳ ירמיה בברלין עם רעהו ר׳ אברהם בהלברשטט, והרב הזה נראה כסניגור מול חבירו הקטיגור בברלין, וכל דבריו נחת רוח הם לקוראיהם. ועלינו להחזיק טובה להרב המנוח אויערבאך בהלברשטט שהדפיס אגרות הנזכרות הכתובות מחדש תמוז 1774 ואילך בספרו: געשיכטע דער יודען אין הלברשטט מצד 187—198 ונפלא לו הטעות שפלטה קולמוסו בענין ר׳ ירמיה בברלין. וכבר בשנת 1867 תקנתי טעותו (במכתב עתי דיא געגענווארט צד 39) ואמרתי שאי אפשר שר׳ ירמיה הנזכר הוא ר׳ ירמיה בר נפתלי הירש מהלברשטט הדיין בברלין כדעתו בספרו צד 187, כי הדיין הזה נפטר פה יום ב׳ ד׳ אדר תקמ״ב. ולדעתי הוא מהור״ר ירמיה במוהר״ר אפרים סג״ל שנפטר פה ער״ה תקמ״ח, והיה אחי מו״ה יהודא הלוי אבי אמה של מרת אדעלהייד אשת חכם עמינו מו״ה יום טוב ליפמן צונץ בברלין יחי׳ ואבי אמה של מרת היילע אמו של המנוח ר׳ יהודה המכונה דאקטאר יוליוס רובא בבערלין בהלברשטט. ואבי ר׳ ירמיה ואחיו ר׳ יהודא הלוי היה ר׳ אפרים הלוי דיין באלטונא המבורג וואנזבעק ככתוב על מצבת אשתו הרבנית רעכל שנפטרה באלמנותה פה בברלין י״ט שבט תקמ״ז. — והנוגע לאידך גיסא הוא ר׳ אברהם המשיב תשובותיו לר׳ ירמיה, הוא היה בנו של הדיין מו״ה מנחם מענקי בהלברשטט בר אליעזר זוסמאן. ור׳ מענקי הדפיס בשנת תנ״ג שו״ע יו״ד באמשטרדם בדפוס ר׳ הירץ לוי רופא וחתנו קאשמן. ור׳ אברהם בנו הוציא לאור בברלין בשנת תקכ״ב ס׳ בעל הנפש להראב״ד על הלכות נדה והוסיף עליו הגהות שנדפסו בוויניציא תק״א לבדן בלי גוף הספר, והשגות לר׳ זרחיה הלוי והלכות נדה לרמב״ן וחדושי נדה להר״ן. וכנראה מאגרותיו הנזכרות היה בנעוריו תלמיד מר׳ יונתן אייבשיץ וחזר אחרי כלות הדפוס של ספר בעל הנפש למקום מולדתו ה״ש; אולם פטירתו היתה בברלין ונפטר פה ד׳ אדר תקמ״ב. גם אשתו מרים בת ר׳ שמואל כ״ץ מה״ש שמזכירה בהקדמתו לס׳ הנזכר נפטרת ג״כ פה כ׳ סיון תקנ״א. ואויערבאך (שם צד 99) מזכיר גם אחיו ר׳ זעליג הלברשטט ואמר עליו שהיה דיין בגלוגא. וגם הוא נפטר בברלין ג׳ שבט תקל״א אולם על מצבתו לא מצאתי ששרת בדיינות בשום מקום. — ופה בערלין היה לו גם כן אח ושמו ר׳ משה בורג והוא אבי המלומד ושר צבא: ר׳ מענקי בורג המכונה בשם הכבוד Meno Burg königlicher Preussischer Major der Artellerie, (עקיבא) שהיה גיסו של הפראפעססאר דאקטאר פעטער ריז שנפטר פה בהושענא רבא תרמ״ד. ואחותו של ר׳ אברהם ה״ש היתה הזקינה לפור שנפטרת פה תקפ״ז והיתה אשת ר׳ משה בר יואל ביטין וגם לה היה בן ושמו מענקי.

לצד 85. השיטה שנתפרדה המבילה בין ר' משה דעסא ור' שלמה דובנא נודעת עתה על פי אגרת שנכתבה מר' שלמה דובנא מאמשטרדם לר' וואלף היידענהיים ח' סיון תקנ"ט ונדפסה בלשון אשכנז מהרב אייזענשטאדט בספרו קורות היהודים בהלברשטט צד 179, והיא הפתח ר' נפתלי הירץ רבו של ר' שלמה מדובנא שבא לברלין וירע בעיניו כי התחבר תלמידו הזה עם ר' רבינו משה מדעסא וקרא עליו מקרא שכתוב: „בהתחברך עם אחזיהו פרץ ה' את מעשיך. ור' נפתלי הירץ הזה היה בנו של הגאון ר' חיים אב"ד הלברשטט ואחיו של ר' שלמה דיין בעיר אב"ד גלוגא הנזכר למעלה צד 31 נומר 4. ועי' גם באייערבאך צד 67 שמזכיר שם תשובותיו בשו"ת אור ישראל ובגלעות הבית. ואני מצאתי ממנו תשובה מדובנא משנת תקל"ב בשו"ת מים חיים לר' חיים ראפאפורט בחלק אבן העזר סימן כ"ז ובשו"ת אור הישר דף פ"ח ב' כתובה י' טבת תקכ"ח. גם הסכמות רבות כתובות ממנו כמו בס' תוספות שבת הכתובה ביומא דפוקא בבראד כ' סיון תקכ"ד ואחרות שכתב בעיר דובנא רבתי. ובאגרת ר' שלמה מדובנא הנזכר מוזכרת עם הוספת מלת ז"ל ולפי זה כבר בשנת תקנ"ט היה בין הנפטרים. ובספר שפת אמת, הוא פירוש על משלי מר' יעקב ישראל מגיד מקרעמניץ (לעמבערג 1788) נמצאה הסכמה מיום ב' ויו אב תקמ"ו חתומה „הק' זאב וואלף בא"א הגאון המפורסם המנוח מו"ה נפתלי הירץ זצוק"ל החונה פה ק"ק דובנא רבתי." ולדעתי פה' וואלף המסכים היא בנו של ר' נפתלי הירץ שעליו אנו דנין ואם כן הוא נפטר קודם תקמ"ו ובנו ר' וואלף ישב על כסאו אחריו בדובנא.

לצד 90. הדיין ר' אלעזר לאזי בעל"י החתום פה באחרונה בפסק הב"ד היה אח"ז לאב"ד באה"ו והוא מילידי ברלין יחבר ס' משנת דר' אליעזר הנדפס על ידי בנו ר' משה באלטונא תקצ"ה עם הקדמה שנכלל בו מעט מקורות חיי אביו המחבר. ולהשלים הענין אעיר פה שזקנו של המחבר מו"ה לאזי בר יהושע ה"ה הוא הנזכר למעלה צד 14 שהיה בקי בנגלה ובנסתר ונפטר פה י"א אדר תל"ו, ובנו ר' יוסף נולד פה כ"ח חשון ת"פ ונפטר ה' אדר ב' תקכ"ז ואשתו הזקינה פאגל בת ר' משה נפטרת י"ד סיון תקמ"ח, ובנם ר' לאזי המחבר ספר הנ"ל נולד פה ח' טבת תקז. ומרשימת אגרות חיים צד 10 נומר 111 נראה שהיה ר' לאזי חתנו של החכם המניח מו"ה חיים בר יוסף מיכל בהמבורג ועיין שם צד 332.

הערות נוספות.

לצד 8. ר' אברהם בר יודא ברלין בא לאמ"ד י"א מנחם תע"ז כן כתבתי שם ע"פ העדות המובא שם. וברשימת ספרי ראוגענהאל I מצאתי בצד 714 שמרשים הסכמה מר' אברהם בר יודא שנכתבה ממנו באמשטרדאם י"ב מנחם תע"ו, שנדפסה בסדור השלה הנקרא שער השמים ונדפס באמ"ד תע"ז. ולפי זה כתב הסכמה זו יום אחד אחרי ביאתו לשם. וגם הגדולים החדש I אות א' ס' ע"ד יש פי' השב שהרב מהלברשטט להי"ד והרב מאמשטרדם לחוד. ועתה כי אינו אלא אחד. וכן טעה יחשב לשתים ר' דוד לנדא ור' דוד פאלאק ובאמת אינו אלא אחד (שם אות ד' ס' ו' וס' ל"א). ודלף מ"ב ס' כ"ז הביא את ר' ליב אב"ד הערנשטעל ולא ידע שהוא אחד עם ר' ליב פלרמנלאך שהבאתי שם דף ס"ד ב' ס' כ"ד.

שהיה אחד מדייני ברלין וחתום בשנת תקל"ט בהסכמה על חומש של ר' משה דעסוי, כנזכר למעלה צד 85,

צד 8—9. בשנת תע"ג נדפס בברלין ס' מסגרת השלחן על ש"ע חו"מ מר' בנימין זאב וואלף בן שבתי דיין בפינטשוף על ידי בנו ר' שבתי שהיה לו חתן בהאלברשטט בהקלין מה"ו יהודא ליב בהקלין המנוח מו"ה יצחק ז"ל ור' יהודה ליב הנ"ל היה אז רך בשנים והיה חתן הגאון אב"ד בהאלברשטט מו"ה אברהם, ושם אשת ר' יהודא ליב מלכה בת הגאון הנ"ל ובשעת הדפסת הספר היתה כבר נפטרת. ור' יצחק הנ"ל אבי ר' יהודה ליב היה שמו ר' איזק ר' יואלס.

צד 11 ולצד 19 הערה 1. בשנת תקכ"ו נדפס בא"ד (Q) ספר יוסף אומץ ליקט וחבר התורני כמה"ו יוסף בהרב . . . כמה"ו שלמה דיין ז"ל מליסא בן הגאון . . . כמה"ו ליב דרשן זצללה"ה דק"ק פראג אחי הגאון . . . כמה"ו מיכל שהיה אב"ד דק"ק ברלין יע"א" ולפי זה היה לר' מיכל חסיד אח בליסא שהיה שמו כשם אבי אביו שלמה. ור' יוסף הנזכר הוא שהדפיס הבחינות עולם בברלין בשנת תל"ט, וספר פועל צדק הוא תרי"ג מצות להש"ך נדפס ג"כ ממנו ב' פעמים כמבואר בהסכמת ר' שאול אב"ד אמ"ד לס' יוסף אומץ הנזכר. ובזכרוני שראיתי זה ימים רבים ס' הזה ויש בו הסכמה מהגאון ר' אברהם אב"ד בליסא כתובה שם יום ג' ח"י שבט תקט"ז, וכמבואר שם בהסכמה היא ובשאר ההסכמות היה ר' שלמה הדיין אביו של ר' יוסף עוד בחיים בשנת תקט"ז. ור' יוסף הזה הוא אחד מארבעה הבחורים שחשבו לנסוע עם הפני יהושע לישיבתו למיץ והדפיסו בברלין בשנת תנ"ד ספר מגלת תענית עם פירוש ר' אברהם מקראקא להרו"ח על ידי זה הוצאות הדרך כאמור למעלה בצד 34.

צד 11—12 ולצד 20 בהערה. לענין ר' יוסף יאסקי בהקדמת ר' יחיאל ראה ברשימת ראזענטהאל I צד 515 שמביא הסכמתו לס' שם יעקב מר' יעקב בר יחזקאל מזלאטשאווא (פפד"א Q. 1716) כתובה י"ט תמוז תמ"ז וכתוב עליה שהוא רב בזלאטשאווא ונתקבל לדרשן בליסא. וכנראה לא בא לשם מעולם כי בין כל הגאונים הרבנים והדרשנים שבא זכרונם בספרים שונים שהיו בעיר מולדתי ליסא לא מצאתי זכרון רבנותו שם. ובתולדתו בחלק השני מספרי זה אספר קורותיו כפי הנרשם אצלי ימים רבים.

צד 13. ברשימת אוצרות חיים צד 43 נומר 498 (ושם באוצר לבן יעקב צד 368 נומר 1978) הוזכר מפתח מענינים הנמצאים בס' הזוהר כסדר התורה וכפי הנראה לר' חיים מיכל הוא כ"י ר' מיכל חסיד.

צד 17 ולהערה בצד 20 נומר 4. בענין ליפמאן בן ר' מיכל חסיד שהומר שמו ונקרא Aloyes Wiener, יש להוסיף שכתב בשנת 1753 ספר בלשון אשכנז ולטייני נגד עלילות דם שהרימו שונאי ישראל מאז עליהם כבימינו אלה. וזה לשון השער בלשון אשכנז: Jüdischer Blutekel oder dass vom Gebrauch des unschuldigen Christenblutes angeklagten, untersucht und unschuldig gefundenen Judenthum. Wien 1753, 161 S. 8. (ראה באיזראעליט מכתב עתי להרב לעהמאן 1882 נומר 35, מובא שם מהספר שטראק).

צד 23—26. לתולדות ר' משה בר אהרן מלבוב — בשנת תקי"ז נדפס בברלין ס' שער נפתלי לר' נפתלי הכהן האב"ד דפוזנא ופ"פ דמיין בהסכמת הרב מדינה וחתומה: יום ה' י"ב תמוז תקי"ז בניקלשפורג „הק' משה בן הרב הגדול מו"ה אהרן זצ"ל מלבוב"

ובתוך ההסכמה מספרים גם כן עם המוציא לאור להדפיס שירו (של המסכים): שירת משה אשר ארג המחבר בחנוכה תקי"ז לכבוד חנוכת ביתו אשר קנה. ותחלת השירה היא: אזמר ארנן ואחנן אהללה ואשבחה והיא על סדר א"ב ואח"כ חתום: משה מלבוב חזק. ותעודת השיר לשיר אותו בכל עת בימי חנוכה. — ובענין יציאת ר' משה מברלין לפי ע' הסכמתי לס' השיב ר' אליעזר ח"א שנאמר שם בהדיא שנתונה לו מהרב דברלין ר' משה בר אהרן כ"א אייר ת"ץ.

לצד 26. לר' משה לבוב שלפנינו השיב ר' מאיר מאייזנשטאט בתשובה הנדפסת בשו"ת פנים מאירות II סימן ג' הכתובה בפ' וארא תפ"ח.

לצד 30. דברי החכם ר' זלמן כוכב טוב שטערן בבכורים השני צד XI בענין יום פטירת הפני יהושע ורבנותו בלובלין גם שמועתו אשר שמע עליו כלם בטלין ומבוטלין לא שרירין ולא קיימין.

לצד 31 נומר 3. אשתו של ר' אריה ליבוש הזה היתה בת הגאון ר' יחיאל מיכל היילפערן אב"ד בערזאן בן הגאון הדרשן המופלג ר' ישראל היילפערן אב"ד פוזנא (עיין שם, אדעססא תרכ"ה צד 23 בתולדות משפחת בני היילפערן).

לצד 32. דברי בעל שם הגדולים החדש I דף כ"ב, ב' סימן ק"ו שר' אהרן יושע אב"ד לאוויטש הוא אחי הגאון ר' מרדכי אב"ד טיקטין ואחי ר' צבי הירש דוד אב"ד קראקא בני מה"ו יצחק הלוי מלבוב אב"ד קראקא כולם מוטעים ואין לסמוך עליהם

לצד 32. בפנים הספר כתבתי שאפשר שחי ר' שלמה דוב בער עוד בשנת תק"ל. אחר זה ראיתי בראש ספר רגל ישרה מר' גדליה ליפשיץ שחתום בו בהסכמה: "יום ד' ער"ח אלול מצות לפ"ק הק' שלמה דוב מונה בק"ק גלוגא רבתי", ולפ"ז היה עוד בחיים בסוף שנת תקל"ו. — ובנו של ר' אהרן יושע אליה אב"ד לאוויטש הוא ר' שאול הערצפעלד שכתב הקדמה קטנה לס' שירי מוסר השכל וקערת כסף לר' האי גאון ולר' יוסף האזובי הנדפס בווארשויא 1835.

לצד 35 הערה 29. יום פטירת ר' העשיל, טעות הדפוס הוא וצ"ל ר' יהושע.

לצד 63 — 64. בענין שם צבי. באוצר לבן יעקב מובא בצד 507 נוסחת הר' אהרן משה מגזע צבי. — ומשפייען ר' משה נתן (עי' עליו בעמודי העבודה שלי צד 256 ובמאנאטסשריפט מפראנקל כרך 29 (1880) צד 169 מה שכתב עליו החכם גראטץ) נדפס בישורון לקאבאק, חלק שני צד 131 פיוט אלהים זבדני, וכתוב עליו בכתב יד שממנו לוקח: לנעלה דון משה נתן צבי.